

**T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

**SAHÎH-İ BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARINDAKİ MERFÛ
RİVÂYETLERİN KÛTÛB-İ SEMÂNİYE ÇERÇEVESİNDE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Osman AYDIN

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2015

**SAHÎH-İ BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARINDAKİ MERFÛ
RİVÂYETLERİN KÛTÛB-İ SEMÂNİYE ÇERÇEVESİNDE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Osman AYDIN

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mahmut KAVAKLIOĞLU

Çorum 2015

KABUL VE ONAY

Osman AYDIN tarafından hazırlanan “Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi” başlıklı bu çalışma, 11/ 12 /2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mahmut KAVAKLIOĞLU (Danışman/Başkan)

Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK

Prof. Dr. Kadir GÜRLER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak; çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. 11/ 12/ 2015

Osman Aydın

ÖZET

AYDIN, Osman, “Sahîh-i Buhârî’nin Bâb Başlıklarındaki Merfu Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum 2015.

Bu çalışma; hadîs usûlü kaynaklarında zayıf hadîs türlerinden kabul edilen muallak rivâyetlere eserinde çokça yer veren Buhârî’nin, bu tarz rivâyetleri eserine alma sebepleri ve bâb başlıklarında yer alan ta’lîklerin *Kütüb-i Semâniye* üzerinden değerlendirmesini ele almaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, musannif Buhârî’nin hayatı ve ilmî kişiliğine yer verildikten sonra, kendisinin hadîs kabul şartlarına dair görüşler işlenmektedir. İkinci bölümde, ta’lîk uygulamalarının Buhârî öncesi kaynaklardaki durumu ve Buhârî ile birlikte yaşanan değişiklikler tetkîke açılmakta, Buhârî’nin teknik olarak bu tarz rivâyetlere ne şekilde yer verdiği üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde ise, bâb başlıklarında yer alan ve *el-Câmiu’s-Sahîh*’in bir başka yerinde mevsûl olarak bulunmayan muallak-merfu rivâyetlerin *Kütüb-i Semâniye* üzerinden değerlendirmeleri yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Buhârî, Ta’lîk, Muallak, Tahrîç, Terceme, Bâb Başlığı

ABSTRACT

AYDIN, Osman, Merfu' Traditions Located In The Topics Of Sahih Bukhari And Their Evaluation Within The Framework Of "al-Kutub-i Samaniya, (Master Thesis) Çorum 2015.

This study deals with Bukhari's reasons for using Muallaq Traditions which are considered weak in *hadith procedure* works and assessment of Muallaq Traditions in *Tarcamah* over reliable hadith works. In the first section of the study it will be addressed after presenting the Bukhari's life and scientific personality and his hadith admission requirements. In the second section, it will focus on state of muallaq tradations in hadith works before Bukhari. And how to use such traditions in his work. In the third section it will be evaluated Muallaq Traditions which are not in *mevsûl* form book located in the topics of Sahih Bukhari.

Keywords: : Bukhari, Ta'liq, Muallaq, Topics Of Sahih Bukhari

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii

GİRİŞ

1. TA'LİK/MUALLAK HADİS.....	1
2. BÂB/TERCEME	5

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ ABDULLÂH el-BUHÂRÎ VE el-CÂMIU'S-SAHÎH'İ

1. HAYATI	8
1.1. Doğumu	8
1.2. Ailesi.....	8
1.3. Son Dönemleri ve Vefâtı	8
2. İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	9
2.1. Yetiştigi Çevre ve İlmî Seyahatleri.....	9
2.2. Hocaları.....	10
2.3. Talebeleri	11
2.4. İlmî Hassâsiyeti.....	12
2.5. Eserleri	17
3. MEŞHÛR ESERİ el-CÂMIU'S-SAHÎH.....	21
3.1. el-Câmiu's-Sahîh'in Temel Özellikleri	22
3.1.1. Şekilsel Açıdan Buhârî'nin Yöntemi	24
3.1.1.1. Bâb Başlıkları	24
3.1.1.2. Tekrâr ve İhtisâr	31
3.1.1.3. Mütâbeât	36
3.1.1.4. Mânâ ile Rivâyet.....	38

3.1.2. İçerdiği Bölümler Açısından Buhârî'nin Yöntemi	42
4. BUHÂRÎ'NİN HADİS KABUL ŞARTLARI	44
4.1. Râvîde aradığı şartlar	47
4.1.1. Râvînin Adaletine Yönelik İnceleme.....	48
4.1.1.1. Genel Kabul Gören Şartlar ve Buhârî'nin Bakışı	48
4.1.1.2. Râvînin Adaletine Yönelik Bazı Özel Durumlar	49
4.1.1.2.1. Bid'at Ehlinden Rivâyet.....	50
4.1.1.2.2. Râvînin Cehâleti ve Vuhdân	51
4.1.1.2.3. Mürûte Riâyet Etmek:	54
4.1.1.2.4. Hadîs Tahdîsinden Ücret Alınması.....	55
4.1.2. Râvînin Zabtına Yönelik İnceleme	55
4.2. Hadîs Kabul Şartları Açısından Metin Değerlendirmesi	58
4.3. Buhârî Açısından Tahammül Ve Eda Yöntemleri.....	68
4.3.1. Likâ	68
4.3.2. Semâ:	70
4.3.3. Kıraat ve Arz:.....	71
4.3.4. Münâvele ve Mukâtebe.....	72

İKİNCİ BÖLÜM

TA'LİK UYGULAMALARI AÇISINDAN RİVÂYET DÖNEMİ

1. BUHÂRÎ ÖNCESİ TA'LİK UYGULAMALARI.....	74
2. BUHÂRÎ'NİN SAHİH'İNDE TA'LİK UYGULAMALARI	76
2.1. Buhârî'nin Ta'lik Uygulamalarında Takip Ettiği Yöntem	77
2.1.1. Ta'lik Uygulaması Açısında “قال” Lafzı	79
2.1.2. Ta'lik Uygulaması Açısından Mütâbebât ve Şevâhid	82
2.2. Ta'liklerin Uygulama Alanları.....	83
2.2.1. Bâb Başlıklarının Teşkilinde Yer Alan Muallak Rivâyetler.....	84
2.2.2. Bâb Başlığı Altında Yer Verilen Muallak Rivâyetler.....	85
2.2.2.1. Rivâyet Metnine Yer Verilmeyen Ta'likler	85
2.2.2.2. Temrîz Sîgasıyla Oluşturulan Muallak Rivâyetler	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARINDA YER ALAN RİVÂYETLERİN KÜTÜB-İ SEMÂNİYE ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMESİ

1. BUHÂRÎNİN SAHÎH'İ DIŞINDAKİ ESERLERİNDE MEVSÛLEN YER

VERDİĞİ TA'LİKLER 89

- 1.1. Îmân Kitabı, Yirmidokuzuncu Bâb..... 89
- 1.2. İman Kitabı, Kırkikinci Bâb. 93
- 1.3. Vudû' Kitabı, Otuzdördüncü Bâb..... 96
- 1.4. Ezan Kitabı, Yüzaltıncı Bâb. 98
- 1.5. Buyu' Kitabı, Ellibirinci Bâb..... 100
- 1.6. Müzâra'a Kitabı, Onbeşinci Bâb. 101
- 1.7. İstikraz Kitabı, Onüçüncü Bâb..... 104
- 1.8. İtk Kitabı, Onbeşinci Bâb. 105
- 1.9. Cihad Kitabı, Yüzyirmidokuzuncu Bâb..... 107
- 1.10. Et'ime Kitabı, Ellialtıncı Bâb. 109
- 1.11. Eyman ve Nüzur Kitâbı, Ondokuzuncu Bâb. 111
- 1.12. Ferâiz Kitabı, Yirmiikinci Bâb. 113
- 1.13. Tevhîd Kitabı, Otuzikinci Bâb..... 115
- 1.14. Tevhid Kitabı, Kırküçüncü Bâb..... 117
- 1.15. Tevhîd Kitabı, Elliikinci Bâb..... 119

2. BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'TE BENZER LAFIZLARLA MEVSÛLEN VERDİĞİ RİVÂYETLER..... 122

- 2.1. Müsakât Kitabı, Birinci Bâb. 122
- 2.2. Vasiyetler Kitabı, Onuncu Bâb..... 123
- 2.3. Edahî Kitabı, Yedinci Bâb. 126
- 2.4. Diyet Kitabı, Ondördüncü Bâb. 128
- 2.5. İ'tisâm Kitâbı, Yirminci Bâb. 129

3. SAHÎH'TE MEVSÛLEN GEÇİP GEÇMEDİĞİ KONUSUNDA İHTİLAF

EDİLEN RİVÂYETLER 131

- 3.1. Ezân Kitabı, Ellidördüncü Bâb. 131
- 3.2. Husumât Kitabı, İkinci Bâb. 132
- 3.3. İ'tisâm Kitabı, Sekizinci Bâb..... 134

4. DİĞER MUALLAK RİVÂYETLER.....	135
4.1. Namaz Kitabı, İkinci Bâb.	135
4.2. Ezan Kitabı, Atmışsekizinci Bâb.	136
4.3. Namazda Amel, Onikinci Bâb.	138
4.4. Zekât Kitabı, Otuzdördüncü Bâb.	141
4.5. Zekât Kitabı, Kırkdokuzuncu Bâb.	142
4.6. Hac Kitabı, Yüzyirmidokuzuncu Bâb.....	143
4.7. Hâc Kitabı, Yüzotuzdördüncü Bâb.	145
4.8. Oruç Kitabı, Yirmibeşinci Bâb.	146
4.9. Oruç Kitabı, Yirmiyedinci Bâb.....	146
4.10. Oruç Kitabı, Yirmidokuzuncu Bâb.	148
4.11. Buyu' Kitabı, Ondokuzuncu Bâb.....	150
4.12. Buyu' Kitabı, Yüzüncü Bâb.....	151
4.13. İcare Kitabı, Ondördüncü Bâb.	153
4.14. Vasiyetler Kitabı, Dokuzunzu Bâb.	154
4.15. Cihad Kitabı, Seksensekizinci Bâb.....	156
4.16. Nikâh Kitabı, Yirmialtıncı Bâb.....	158
4.17. Nikâh Kitabı, Yetmişbirinci Bâb.	158
4.18. Nikâh Kitâbı, Doksanüçüncü Bâb.	162
4.19. Libas Kitabı, Birinci Bâb.	164
5. KÜTÜB-İ SEMÂNİYE'DE BULUNMAYAN RİVÂYETLER.....	166
5.1. Buyu' Kitabı, Ellibirinci Bâb.....	166
5.2. Libas Kitabı, Yirmialtıncı Bâb.....	168
SONUÇ	170
KAYNAKÇA.....	173

KISALTMALAR

a.y.	: Aynı yer.
b.	: Bin, İbn.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
çev.	: Çeviren.
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
h.	: Hicrî.
haz.	: Hazırlayan.
Hz.	: Hazreti.
v.	: Ölüm tarihi.
s.	: Sayfa.
sy.	: Sayı.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
tahk.	: Tahkik eden.
ts.	: Yayın tarihi yok.
ÜİFD	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri.
yay.	: Yayıncılık.
yy.	: Yayın yeri yok.

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim'den sonra dinin ikinci temel kaynağı olan sünnetin günümüze kadar sağlam bir şekilde intikaline imkân veren en önemli unsurlardan biri; hadîslerin rivâyetine ilişkin belirlenen kriterler ve bu alanda ortaya konan hassâsiyet olsa gerektir. Sahâbe döneminden itibaren başlayan bu kontrol mekanizması, zamanla daha sistematik hale gelerek hadîs usûlüne dair ilkeler, genel başlıklardan, daha özel alt dallara ayrılmıştır. Bu çerçevede hadisler, kaynağı ve senedin ittisâli açısından fer'î ilimler ekseninde sınıflandırmaya tâbî tutulmuştur. Ta'lik bahsi de bir mefhum olarak erken dönem usûl kaynaklarında *inkita'* ana başlığı altında zikredilirken, ilk defa Dârekutnî ile birlikte literatürdeki yerini almıştır.

Biz bu çalışmamızda; zayıf hadis türleri arasında kabul edilen, ta'lik uygulamasının oluşum aşamalarını ve Buhârî'nin muallak rivâyetler karşısındaki tavrını incelemeye çalıştık. *Giriş kısmında*; tezimiz dâhilinde izâhı gerektiren; ta'lik, muallak, bâb ve terceme gibi temel kavramları ele aldık. *Birinci Bölümde*; Buhârî'nin hâl tercemesini verdikten sonra, onun ilmî kişiliğine temas ederek mevzûun alt yapısını teşkîle çalıştık. Akabinde *el-Câmiu's-Sahîh*'in temel özellikleri üzerinden Buhârî'nin hadîs kabul şartlarına dair kriterleri, gerek Buhârî'nin kendi ifâdeleri ve gerekse âlimlerin eser üzerinde yaptıkları değerlendirmelerle tetkik ettik. Bunu yaparken meseleye; râvî, senet ve metin ekseninde bakmaya özen gösterdik. *İkinci bölümde ise*; ta'lik uygulamalarının süreç içerisinde Buhârî'ye varıncaya kadar musannifler tarafından kullanım tarzını irdeledik. Müteâkiben, Buhârî ile birlikte telakkide yaşanan değişikliği göstermesi açısından onun, ta'lik uygulamalarına yüklediği anlam üzerinden bir temellendirmede bulunmaya çalıştık. Hadîs usûlü kriterlerince sınırları belirlenmiş olan ta'lik uygulamasının, Buhârî ile birlikte kavramsal çerçevesinde yaşanan açılım ve çeşitlenmeye dikkat çektik. Son olarak *Üçüncü Bölümde*; *el-Câmiu's-Sahîh*'in bâb başlıklarında yer alan merfu' ta'likât içerisinde, *Sahîh*'in bir başka yerinde mevsûl/senetli haliyle bulunmayan rivâyetlerin *Kütüb-i Semâniye* üzerinden bir değerlendirmesini yaptık. Bu değerlendirmeler dâhilinde; tercemelerde geçen muallak merfu rivâyetleri, *Sahîh*'in bir başka yerinde bulunup bulunmamaları açısından ele

aldık. Daha sonra, *Sahih*'in bir başka yerinde mevsulen geçmeyen rivâyetleri *Kütüb-i Semâniye* üzerinden araştırmaya tâbi tuttuk. Tespît ettiğimiz bu rivâyetlerle tercemelerde geçen asıl rivâyetler arasında; varsa metin farklılıklarına da işaret ederek, bahse konu farklılıkları, rivâyetin anlam ve hüküm istinbâtına etkisi açısından, şerhler yardımıyla yorumlamaya çalıştık. Bu çerçevede ulaştığımız bütün tarîklerin râvilerini, cerh ve ta'dil ve tabakât eserleri üzerinden, tetkîk ettik. Bu arada incelemesini yaptığımız her hadisi, ta'lîkan veriliş nedeni açısından ele aldık. Netice olarak, Buhârî'nin atfettiği değer ve yüklediği anlam açısından ta'lîk uygulamalarını, bizzat mevcut rivâyetler üzerinden tespîte gayret ettik.

Tez çalışması olarak bu konunun belirlenmesi ve takip eden süreçte desteğini esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. Mahmut Kavaklıoğlu'na teşekkürü bir görev addederim. Fikrî anlamda yönlendirmeleri ve kaynak tespîti noktasında katkılarından ötürü Prof. Dr. Kadir Gürler ve Öğr. Gör. Fatih Mehmet Yılmaz hocalarıma teşekkür ederim. Kezâ arapça okumalarında her an desteğini hissettiğim kıymetli babam Halil İbrâhim Aydın ve ağabeyim Bünyamin Aydın'a gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Osman AYDIN
Çorum-2015

GİRİŞ

Çalışmamıza başlarken tezimiz kapsamında konumuzla doğrudan alakalı bazı kavramları tetkike açmanın faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. Bu zâviyeden bakıldığında; ta'lîk-muallak, bâb/terceme gibi kavramların îzâh edilmesi yerinde olacaktır.

1. TA'LÎK/MUALLAK HADÎS

Ta'lîk sözcüğü lügatte; bir nesneyi diğerine geçirip asmak, kabul edip etmediğini belirtmeksizin bir işi askıda bırakmak, kapıyı kapamak, birine gönlün kayması, ayrı yazılması gereken harflerin birbirine karıştırılması, dişli harflerin dişlerinin belirtilmemiş olması gibi anlamlara gelen “عَلَّقَ” fiilinin masdarıdır. Çoğulu *ta'likât* veya *ta'âlik* şeklinde gelir.¹

Hadîs istilâhı olarak ta'lîk; bir rivâyette isnâdın baş tarafından bir veya peş peşe birkaç râvînin ismi atlanarak rivâyet edilmesi işlemidir. Bu yolla oluşmuş hadis türüne de muallak hadis denir. Muallakın en meşhûr tarifi budur. Şâfiîler ta'lîki oldukça farklı mânâda kullanmışlardır. Onlara göre ta'lîk; emâlînin karşılığıdır ve şeyhin hadîs meclislerinde okuyup talebeye yazdırdığı hadîslerden meydana gelen kitaplara denir. Ancak bu kullanım çok yaygın değildir.² Ta'lîk'in yaygın kullanımını ele aldığımızda; genel prensipler aynı kalmakla birlikte, ortaya konulan farklı tanımlamaları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Ta'lîk uygulamasının bilinen ve en çok başvurulan şekli; senetteki tüm râvîlerin hazfedilip, senedin müntehası verilerek yapılanıdır. Bu tarz ta'lîke örnek olarak;

¹ İbn Manzûr Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire ts., I, 3071; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Dâru'l-Fikr, Mısır 1979, IV, 125; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 674.

² İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri, *Ulûmu'l-hadîs*, tahk. Nûrettin İtr, Dâru'l-fikr, Şam 1986, s. 68-71; Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 1992, s. 390.

لِقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : لَا تَسْتَقْبِلُوا الْقِبْلَةَ بِغَائِطٍ أَوْ بَوْلٍ وَلَكِنْ شَرِّقُوا أَوْ غَرِّبُوا
hadîsini gösterebiliriz.³ Aynı durum mevkûf ve maktû' rivâyetler için de söz
konusudur.

Bazen hadîsin sahâbî ya da tâbî'î râvîsi verilir ve senedin diğer kısmı
hazfedilerek ta'lîk uygulamasına başvurulur. Bu şekildeki ta'lîke örnek olarak;

وَقَالَ سَعْدُ قَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ...

rivâyeti verilebilir.⁴

Ta'lîk, bazen muhaddisin kendi şeyhini atlayıp, şeyhinin şeyhinden itibaren
rivâyette bulunmasıyla meydana gelir. Bu tür ta'lîk uygulamasına;

قَالَ ابْنُ شَيْهَابٍ وَأَخْبَرَنِي أَبُو سَلَمَةَ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْصَارِيَّ قَالَ -
إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ ، ، ...

rivâyetini⁵ örnek olarak gösterebiliriz. Zîrâ Buhârî'nin Zühri'yi (v. 124/741) görme
şansı yoktur.

Ta'lîk uygulamasının son şekli ise; muhaddisin kendi şeyhinden dinlediği hadîsi
ta'lîk çağrıştıran lafızlarla rivâyette bulunmasıdır. Bu tarz rivâyetlerde, râvîler
açısından, senette bir kopukluk yoktur; ancak musannif râvînin, şeyhinden hadîsi hangi
tahammül yolu ile aldığı net değildir. Örneğin; "حدثنا" ya da "أخبرنا" lafzı ile başlaması
daha uygunken senet, "قال" rivâyet lafzıyla başlar. Böylesi bir durumda, senette bir
inkitâm mevcudiyeti akıllara gelir. Kaynaklarda; musannif râvînin hocası, tedlîs yaptığı
bilinen bir kimse ise rivâyetin *müdelles*; eğer şeyhi sika ise, *muallak* kabul edileceği
ifâde edilir.⁶ Bu şekilde oluşturulmuş ta'lîkler Buhârî'de oldukça fazladır. Özellikle
hocası Humeydî'den (v. 219/834) yaptığı rivâyetlerde bunu görmekteyiz.

Rivâyet lafızları açısından baktığımızda ise, ta'lîk uygulamasını ikili bir taksîme
tâbî tutmak mümkündür. İlk dönemden itibaren ta'lîk uygulamasında kullanılan rivâyet

³ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru ibn
kesîr, Şam 2002, Salât 29.

⁴ Buhârî, *Sahîh*, Eymân 3.

⁵ Buhârî, *Sahîh*, Bed'u'l-vahy 3 (hno: 4).

⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuḥbetu'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, tahk. Abdulhumeyd
b. Sâlih b. Kâsım, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006, s. 256.

lafızlarının nasıl olması gerektiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dârekutnî (v. 385/995), İbn Salâh (v. 643/1245), Irâkî (v. 806/1403), Sehâvi (v. 902/1496), Suyûtî (v. 911/1505) gibi hadîs bilginleri, muallak rivâyetin ancak *cezm* ifâde eden “روى”, “ذکر”, “قال” gibi sigalarla olabileceğini belirtmişlerdir. *Temrîz* sîgasıyla serdedilen rivâyetlerin, ta’lîkten öte tedlîs sayılması gerektiğini ifâde etmişlerdir.⁷

Mizzî (v. 742/1341) ve İbn Hacer (v. 852/1448) gibi âlimler ise, temrîz sîgasıyla rivâyet edilen hadîsleri de muallak olarak addetmişlerdir.⁸ Genel olarak zayıf hadîsler ta’lîkan verileceği zaman, *cezm* sîgası yerine temrîz sîgasıyla rivâyet edilmesi daha uygun görülmüştür.⁹ Ancak Buhârî şârihlerinden Aynî, Buhârî’nin temrîz sîgasıyla naklettiği hadîslerden bazılarının, sadece mütâbeât ve şevâhid türünden olmadığını, kendisinden hüküm çıkarılan ve hatta *cezm* sîgasıyla serdolunan hadîslerden daha evlâ olabileceğini söyler.¹⁰ İbn Hacer’in bu konudaki yaklaşımı ise; rivâyet lafızlarının türünden öte, senedin başında bir inkıtâ’ın olmasıdır. Senedin ister tamamı, isterse başından bir râvîsi eksik olsun, bu durumda, ilgili rivâyet muallak kabul edilir.¹¹

Kavramsallaşma sürecinde, İbn Salâh’ın ifâdesiyle, ta’lîk tabirini ilk kullanan kişi Dârekutnî’dir.¹² Ancak Dârekutnî’nin eserlerinde buna dair net bir malumat

⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 70; es-Sehavî, Şemseddin Ebu'l-Hayr b. Muhammed, *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadîs*, tahk. Abdulkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr, I-V, Dâru'l-minhâc, Riyad 1426, II, 337-338; es-Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, Beyrut 1996, I, 56; el-Kâsımî, Cemâlüddîn Muhammed b. Muhammed Saîd, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, Beyrut 1979, s. 124; et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Kavâ'idü ulûmi'l-hadîs*, tahk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-risale, Beyrut 2004, s.180.

⁸ Ali el-Kâri, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed, *Şerhu Nuhbeti'l fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut ts., I, 391; Bâbanzâde Ahmed Naîm, *Hadîs Usûlü ve Istılahları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010, s.153.

⁹ el-'Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbn Salâh*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetu'r-rakmiyye, yy. 1969, s. 34.

¹⁰ Talat Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s. 149.

¹¹ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyu's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, tahk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, yy. 2001, s. 17; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tağliku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kazekî, I-V, el-Mektebetu'l-islâmiyye, Beyrut 1405, II, 8.

¹² Bkz. İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 67; el-'Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 89; Suyuti, *Tedribu'r-râvî*, I, 116; Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1956, s. 83.

yoktur.¹³ Nurettin Itr'ın konuyla alakalı olarak, “Ta’lik” şeklinde isimlendirmede bulunan ilk kişinin Dârekutnî, ancak bu tabiri eserinde ilk kez kullanan âlimin ise Humeydî olduğuna dair yaptığı tespît de bu duruma işaret etmektedir.¹⁴

Muallak hadîs, hadis usûlü kaynaklarında; *munkatı* hadîs başlığı altında ele alındığı gibi, İbn Salâh ve Suyûti gibi âlimler ta’lik konusunu *mu’dal* hadîs bahsi altında ele almışlardır.¹⁵ Ancak muallak hadîsin tarifinde yer alan, “Senedin başı” ifâdesi, mu’dal hadîsten onu ayırır ve aralarında bir umum husus ilişkisi tayin eder.¹⁶

Bir hadîsin isnâdından bir veya birkaç râvînin, hatta bütün isnâdın hazfolunarak nakledilmesi, pek çok âlim tarafından ittisâlin kesilmesi, öteki deyişle senedde kopukluk sayılmıştır. Muallak rivâyetler hadîs usûlünde incelenirken, “Zayıf” hadîs kategorisinde değerlendirilir. Bu zafiyetin sebebi, ismi zikredilmeyen râvînin durumuna ilişkin bir bilginin olmayışdır. Ancak muallak rivâyetler değerlendirilirken rivâyetin yapısı ve ta’likin nedenine bakarak hüküm vermek daha mantıklı gözükmektedir. Zîrâ ta’likan verilen rivâyetin; cezm ya da temrîz sîgasıyla rivâyet edilmesi, eserin bir başka yerinde mevsûl olması, musannifin bu ta’liki senedin tamamında değil de kendi şeyhinden itibaren yapması, rivâyetin diğer güvenilir kaynaklarda mevsûlen yer alması gibi rivâyetle ilgili sebepler, ta’lik uygulamasıyla alakalı verilecek hükmü doğrudan etkiler. Bunların yanı sıra; musannifin hadîs ilmindeki yeri ve metodu, ihtisâr amacı güdülerek senedin hazfedilmesi gibi musannifle ilgili durumlar da konuyla alakalı önemli faktörlerdir.

Belki de bu sebeple eğer musannifin hadîsteki otoritesi âşikâr ve muallak rivâyet cezm sîgasıyla belirtilmişse, o vakit ta’lik musannife izafe edilir ve sıhhat bulur.¹⁷ Ancak temrîz sîgasıyla verilmişse, böylesi bir durumda da rivâyet *mechûl* addedilir. İlgili rivâyetle alakalı olarak, o ilmin ehline, râvîleri tetkîk edilerek hüküm

¹³ Ayşenur Yamanus, *Hadîs Usûlünde Muallak Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 10.

¹⁴ Nurettin Itr, *Menhecu’n-nakd fî ulûmil-hadîs*, Dâru’l-fikr, Şam 1997, s. 136; İbn Hacer, *et-Tağlik*, I, 284.

¹⁵ İbn Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, s. 67, 68; Suyuti, *Tedribu’r-râvî*, I, 116.

¹⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuzhetu’n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti’l-fiker*, tahk. Abdullah b. Dayfullâh, Matbaatu’s-sefir, Riyad 1422, s. 98.

¹⁷ İbn Hacer, *Nuzhetu’n-nazar*, s. 99.

verilebileceğine¹⁸ dâir yaklaşım da bunu göstermektedir. Buhârî'nin, “قال فلان” ya da “زاد فلان” şeklinde rivâyet ettiği hadîslerin bir ta'lik uygulaması değil, likâ ve tedlîsten uzak, an'ane hükmünde olduğunu ileri süren görüşlerin¹⁹ dayanağı da bu yaklaşımdır.

2. BÂB/TERCEME

Sözlükte; bir yere girişi ya da çıkışı sağlayan alet, kapı anlamına gelen bâb, mecazen kullanıldığında ise; bir şeyi elde etmeye vesile olan nesneye verilen addır. Çoğulu *ebvâb* ya da *bîbândır*. Nadiren de olsa *ebvibe* şeklinde de gelir. Aynı kökten türemiş olan *bâbetun* kelimesinin nev' ve sınıf; yine *bâbâtun* kelimesinin kitap kelimesiyle birlikte kullanıldığında satır anlamında olması²⁰ *bâbun* sözcüğünün terim anlamını kazanma sürecinde bize ipucu vermektedir.

Bir hadîs terimi olarak ise; eserde ana bölümden sonra gelen alt bölümlere denir. Bu bölümler, bütünün parçaları durumundadır. Yine hadisleri râvîlerine bakmaksızın, delil oldukları konular içerisinde zikrederek yapılan taksîme de *ale'l-ebvâb* tasnîf adı verilmiştir.²¹

Tezimiz kapsamında ilgi alanımıza giren diğer bir kavram olan *terceme* ise; sözlükte; bir dili başka bir dile çevirmek anlamına gelir. Çoğulu *Terâcim* şeklindedir.²²

Esâsen, terceme sözcüğünün ıstılâhi olarak birkaç anlamı vardır. Bunlardan ilki; bir kişinin biyografisinin verilmesi, bir bölge, konu, kitap ya da buna benzer bir husus hakkında yapılan açıklamaların genel adıdır.²³

Terceme bazen de *isnat* anlamında kullanılır. Zîrâ ilk dönemlerde sened zinciri; bölümün, eserin ya da cüz'ün başında zikredilir, bahse konu senetle gelen hadîsler ilgili silsilenin altında yer alır ve o senet, her defasında verilmezdi. Örneğin; *İbn Ömer – Nafi – Malik b. Enes*'ten oluşan senet zinciri, bu yolla gelen tüm hadîslerin başına bir sefer

¹⁸ Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs*, s.180.

¹⁹ Babanzâde, *Hadîs Usûlü ve İstılahları*, s. 159.

²⁰ Abdullah Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987, s.154.

²¹ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 2003, s.50.

²² Asım Efendi, *Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kamûsi'l-muhît*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, V, 4878.

²³ Ahatlı, Erdinç, “Terceme”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2011, XL, s. 483.

yazılır, her hadîsin başına tekrâren konulmazdı. Bu sebeple ilgili senet zinciri, hadîslerin bâb başlığı yani tercemesi konumunda olurdu.²⁴

Terceme kelimesi aynı zamanda; bir eserdeki *böliüm*, *bâb* ya da *fasıl* olarak adlandırılan başlıklar için de kullanılır.²⁵ Bu yönüyle *bâb* ile aynı anlamdadır. Daha çok Buhârî'nin bâb başlıkları için terceme tabiri sıklıkla kullanılır. Zîrâ nasıl ki terceme; bir kişinin, bölgenin ya da konunun tanıtılması anlamlarına geliyorsa, Buhârî'nin bâb başlıkları da kendisinin fikhî görüşlerini tanıtır. Bu sebeple, terceme kavramı, daha çok Buhârî'nin başlıkları için kullanılagelmiştir.²⁶

Tanımı üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda *ale'r-ricâl* sistem üzerine derlenen hadîs eserlerinde bâblandırmadan bahsetmek mümkün değildir. *Ale'l-ebvâb* sistem ile tertîp edilen hadîs eserlerinde ise, ilk dönemden itibaren bâb mantığını görmek mümkündür. Kaynaklarda tebvîb mantığı ile eserlerini kaleme alan ilk âlimlerin; **Basra**'da İbn Ebî Arûbe (v. 156/772), Rabi' b. Subeyh (v. 160/776), ve Hammâd b. Seleme (v. 176/792), **Yemen**'de Hâlid b. Cemîl (v. 152/769), Ma'mer b. Râşid (v. 152/769), Abdurrezâk b. Hemmâm (v. 211/826) ve Ebû Kurrâ Mûsa b. Târik²⁷, **Mekke**'de İbn Cüreyc (v. 150/767) ve Sufyân b. Uyeyne (v. 198/813), **Şam**'da Velîd b. Müslim (v. 194/809), **Re'y**'de, Cerîr b. Abdulhumejd (v. 182/798), **Horasan** ve **Merv**'de Abdullâh b. Mübarek (v. 181/797), **Vâsıt**'ta Huşeym b. Beşîr (v. 183/799), **Kufe**'de, Sufyân es-Sevri (v. 161/777), İbn Ebî Zâide (v. 182/798), İbn Fudayl (v. 194/809) ve Veki' (v. 197/812), oldukları ifâde edilir.²⁸ Bu eserler içinde şu an

²⁴ Irâkî, *Fethu'l-muğîs*, I, 41; Suyutî, *Tedribu'r-râvî*, I, 36; Kâsımî, *Kavâidu't-tahdîs*, s. 81.

²⁵ Ahatlı, Erdinç, "Terceme", *DİA*, XL, s. 483.

²⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 403.

²⁷ Bu musannifin vefâtıyla alakalı bir bilgiye ulaşamadık. Kendisinin Musa b. Ukbe ve İbn Cüreyc gibi âlimlerden hadîs tahdîsinde bulunduğu; kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye başta olmak üzere birçok hadîs âliminin hadîs dinlediği, ayrıca Neseî'nin kendisinin rivâyetlerine eserlerinde yer verdiği kaynaklarda ifâde edilmektedir. ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-Nubelâ*, tahk. Şuayb Arnavud..., I-XXIX, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1982, IX, 346; ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târihu'l islâm ve vefeyâtu meşâhir ve'l-a'lam*, I-XV, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbil islamî, Beyrut 2003, IV, 1220.

²⁸ er-Râmhurmuzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, tahk. Muhammed Accâc el-Hatib, Dâru'l-fikr, Beyrut 1404, s. 611-613; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, I-II, tahk. Nurettin İtr, Dâru'l-melâh, I, 37; Kandemir, Yaşar, "Hadîs", *DİA*, XLIV, İstanbul 1997, XIX, s. 405.

elimizde mevcut olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'i*'ni incelediğimizde, bu eserin her ne kadar tam bir sistematik nitelik arzemesine de, bâblardan oluştuğunu görmekteyiz. Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef'i* ve İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı için de durum aynıdır. Buna mukâbil İbn Ebî Şeybe'nin *tebvîb* konusunda son derece başarılı olduğu da kaynaklarda belirtilmektedir.²⁹ Goldziher, kaynaklarda İbn Ebî Arûbe'nin yazılı eseri olmadığını ifade eden görüşlerden³⁰ hareketle, hadîs eserlerini ilk defa bâblandıran âlimlerle alakalı yukarıdaki bilginin doğruluğunu kabul etmese de, Fuat Sezgin bu iki görüş arasında bir çelişki olmadığını ifade eder.³¹

Netice olarak; Buhârî'nin hadîsleri belli ana bölümlere ve her bir ana bölümü de de bâblara ayırma konusundaki mahareti bariz olmakla birlikte, kendisinden evvel bu işlemin yapılageldiği âşikardır. Buhârî'nin farkı ise, bu işin sistematikliğini son derece iyi yapmış olması ve kendisinden önceki uygulamaların üzerine yenilikler ekleyebilmesidir.

²⁹ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 615.

³⁰ ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiratu'l-huffâz*, tahk. Zekeriyâ Umeyrât, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998, I, 134.

³¹ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 39-40.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ ABDULLÂH el-BUHÂRÎ VE el-CÂMIU'S-SAHÎH'İ

1. HAYATI

1.1. Doğumu

Künyesi Ebû Abdullâh olan Buhârî'nin tam ismi Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Mugîre el-Cûfi el-Buhârî'dir. 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) Cuma namazından sonra doğmuştur.³²

1.2. Ailesi

Bâbası İsmâil, dedesi İbrâhîm, onun bâbası Mugîre ve onun bâbasının ismi Berdizbeh'dir. Berdizbeh Mecûsî'dir. Oğlu Mugîre, Buhâra Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla müslüman olduğu için Buhârî bu sebeple el-Cu'fi nisbesiyle anılmıştır. Bâbası İsmâil'in, Mâlik b. Enes ve Abdullâh b. Mübârek gibi âlimlerden hadîs öğrendiği bilinmektedir. Oğlu Buhârî henüz çocuk yaşta vefât etmiştir. Hadîse dair bazı kitapların kendisinden oğlu Buhârî'ye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Annesinin ise; duası makbûl, dindar bir kadın olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.³³

1.3. Son Dönemleri ve Vefâtı

Mihne olaylarının etkisinin en yoğun yaşandığı dönemde Nîşabûr'da bulunan Buhârî'nin, bölgenin hatırı sayılır âlimi Yahya b. Yahya ez-Zuhlî ile arası açılmış ve bu sebeple Nîşabûr'u terketmek zorunda kalarak Merv'e yerleşmiştir.³⁴ Kısa bir süre Merv'de kaldıktan sonra Buhâra'ya geçmiştir. Doğduğu yerde halkın büyük teveccühünü kazanmış olsa da, Vali Halid b. Ahmed ez-Zuhlî'nin çocuklarına saraya giderek ders vermeyi reddettiği için onunla araları açılmıştır. *Halku'l-Kur'an*

³² Ahmed b. Ali Ebûbekir el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, II, 4; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, tahk. Ahmed Şâgîf el-Pakistânî, Dâru'l-Âsime, Riyad Ts, I, 825; İbn İmâd, Şihâbuddîn Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, tahk. Abdulkâdir Arnavut, I-X, Beyrut 1986, III, 255.

³³ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 392; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 6.

³⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 453; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 30.

meselesindeki görüşünün valiye iletilmesi ve devamında yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyele³⁵ ilerleyen süreçte Buhâra'yı da terk etmek zorunda bırakılmıştır. Semerkant'a gitmek için yola çıkan Buhârî, yolda akrabalarını ziyaret etmek üzere Hartenk denilen kasabaya uğramıştır. Ancak burada yakalandığı hastalık sebebiyle 256/870 senesinde 62 yaşlarında iken Ramazan Bayramı gecesi vefât etmiştir.³⁶

2. İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. Yetiştığı Çevre ve İlmî Seyahatleri

Buhâra; Semerkant, Tirmiz, Belh ve Harezm bölgelerine komşu ve bu sebeple de ticaret güzergâhında bulunmasından mütevellit kendisine “Şehr-i Bazargânân” yani tacirler şehri denilen³⁷ bir yerdi. Ticarete elverişli bu topraklar ilmî faaliyetlerin de merkezi konumundaydı. İbn Heysem, Uluğ Bey, Gıyasuddin Cemşid, Bursalı Kadızade Rumi, Ali Kuşçu gibi ilim adamlarının bu bölgede yetişmesi de bunu göstermektedir.³⁸ Buhâra, Kuteybe b. Müslim komutasındaki Müslüman orduları tarafından Buhârî doğmadan yaklaşık yüz sene evvel fethedilmiştir.³⁹

Kendisi ilim tahsiline *on* yaşında -hatta daha küçükken- başladığını belirtmiştir. Bir seferinde hocası ed-Dâhilî'nin⁴⁰ rivâyet zincirinde yapmış olduğu hatayı düzeltmesi ile ilk defa dikkat çekmiştir.⁴¹ *Onaltı* yaşında İbn Mübarek ve Veki'in⁴² kitaplarını ezberlemiş ve hac yolculuğuna da bu sene çıkmıştır. Bu yolculuğunun akabinde ailesi Buhâra'ya dönerken kendisi ilim tahsîli için Mekke'de kalmıştır. 18 yaşına geldiğinde meşhûr *Târîh*'ini yazmaya başlamıştır.⁴³ *Altı* sene süren Hicaz döneminin ardından,

³⁵ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 33-34; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 463-466.

³⁶ İbn Imâd, *Şezerâtu 'z-zeheb*, III, 255; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 6.

³⁷ Müctebâ Uğur, *Buhârî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 1.

³⁸ Lütfi Göker, “Bilimin Gelişmesinde Buhâra, Semerkant ve Basra'nın Önemi”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s. 23-38.

³⁹ et-Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Kitâbu 'r-rusûl ve 'l-mulûk*, tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire ts., s. 442-444.

⁴⁰ İbn Hacer bu kişinin kim olduğuna dair bir bilgiye ulaşamadığını ifade eder. Kendisi, bu zâtın Nişabur'un Dâhilî beldesine nisbet edilmesi gerektiğini belirtir. İbn Hacer, *et-Tağlik*, V, 387.

⁴¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 7.

⁴² Veki' b. Cerrah b. Muleyh er-Ruâsî, (v. 197/812).

⁴³ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 7.

Irak'ın bütün şehirleri ile Horasan, Cibal, Belh, Merv, Nişabûr⁴⁴, Bağdad, Şam, Basra, Mısır, Kaysariye, Askalan Humus, Cibal ve Herat'a gitmiştir.⁴⁵ Şurası da unutulmamalıdır ki; Buhârî bu yerlerden bazılarında hac yolculuğu öncesinde de uğramıştır. Öyle ki Basra'da duyduğu bir hadîsi Şam'da; Şam'da duyduğu bir hadîsi Mısır'da yazdığı olmuştur.⁴⁶ Kendisinin ifâdesiyle, görüştüğü hocalarına verdikleri aldıklarından çok olan Buhârî⁴⁷ tüm bu seyahatlerinde bilgilendiği kadar bilgilendirmiştir de.

2.2. Hocaları

Kendisinden yaşça büyük, akran ya da küçük olmasına önem vermeden güvenilir gördüğü herkesten hadîs dinlemiştir. O, *binseksen* hocadan hadîs dinlediğini ve bunların hepsinin güvenilir kimseler olduğunu belirtir.⁴⁸

Buhâra'da; Abdullâh b. Muhammed b. Selâm el-Beykindî (v. 227/841), Ahmed b. İshak Ebû İshâk es-Sürmârî el-Buhârî (v. 242/856), ***Belh'de;*** Mekkî b. İbrâhîm (v. 215/830), Muhammed b. Ebân, Hasen b. Şucca', ***Merv'de;*** Ali b. Hüseyin el-Hasen eş-Şakîk (v. 215/830), Abdân b. Osman el-Mervezî (v. 222/836), Sadaka b. Fadl (v. 223/837), ***Re'y'de;*** İbrâhîm b. Mûsa (v. 300/912), ***Nişabûr'da;*** Yahyâ b. Yahyâ (v. 226/840), ***Bağdat'da;*** Muhammed b. Sâbık (v. 214/829)⁴⁹, Sureyc b. en-Nu'mân (v. 217/832), Afvân b. Müslim (v. 220/834), Muhammed b. İsa et-Tabba' (v. 224/838), ***Basra'da;*** Ebû Âsım en-Nebîl el-Ensârî (v. 212/827), Muhammed b. Ar'ara (v. 231/845), ***Mekke'de;*** Ebû Abdurrahmân el-Mukriî (v. 213/828), Hallâd b. Yahyâ (v. 213/828), Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsa el-Kureşî el-Humeydî (v. 219/834),

⁴⁴ Nişabûr'a 209 ve 250 senelerinde olmak üzere iki sefer giden Buhârî, ikinci gidişinde Nişabûr'da *beş* sene kalmıştır. ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 393.

⁴⁵ Buhârî, ez-Zehebî'nin belirttiğine göre, Bağdat'a *sekiz* sefer gitmiştir. ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 393.

⁴⁶ el-Mizzî, Cemâleddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, tahk. Beşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut 1996, XXIV, 446; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 11.

⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 512.

⁴⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 503; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 407; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 10; Ebû Huseyin Muhammed b. Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-hanâbile*, tahk. Abdurrahmân b. Useymin, Mekke 1999, II, 254; İbn İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, III, 253.

⁴⁹ Buhârî'nin Bağdat'ta yaşamış hocalarından diğerlerinin isimleri için bkz. en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lügat*, I-III, Dâru'l-fikr, Beyrut 1996, I, 90.

Medine'de; Eyyûb b. Süleymân b. Bilâl, İsmâil b. Evs (v. 224/838), Abdulazîz el-Evsî (v. 229/843), *Mısır'da*; Ahmed b. İşkâb (v. 219/834), Sa'îd b. Ebî Meryem (v. 224/838), *Şam'da*; Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (v. 212/827), Ebû Meshher (v. 218/833), Ebû'l-Yemân (v. 222/836), *Rebeze'de*; İbrâhîm b. Hamza Ebû İshâk el-Medenî (v. 230/844), *Herat'da* Ahmed b. Velid el-Hanefî' (v. ?) ve Ahmed b. Ebî Recâ' (v. 232/846), *Tirmiz'de*; Ahmed b. Hasen Ebû'l-Hasen et-Tirmîzî'den (v. 250/864), *Kûfe'de*; Ahmed b. Humeyd Ebû'-Hasen et-Tarsûsî'den (v. 220/835), *Vasıt'ta* Ahmed b. Sinan Ebû Ca'fer el-Vâsîtî (v. 259/872)⁵⁰ onun kendilerinden hadîs aldığı *bini* aşan hocalarından sadece birkaçıdır. Buradaki yer isimleri Buhârî'nin ilim yolculuklarını göstermesi açısından da kayda değerdir.

Diğer yandan Buhârî kendi döneminde hadîs alanında otorite kabul edilmiş birçok hadîs âliminden de hadîs dinlemiştir. Abdullâh b. Mesleme el-Ka'nebî (v. 221/835), Ali b. Medîni (v. 234/848), Yahya b. Ma'în (v. 234/848), İshak b. Râhuyye (v. 238/852), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Dârimi (v. 255/868) ve Ebûbekr İbn Ebî Şeybe (v. 235/849) gibi isimleri bunlar arasında zikredilebilir.⁵¹

2.3. Talebeleri

Yukarıda da ifâde ettiğimiz şekilde Buhârî, hadîs seyahatleri sırasında talebelik yaptığı kadar aynı zamanda hocalık da yapmıştır. Hatta ona göre, ilmî anlamda kendisinin hocalarına sağladığı fayda, onlardan elde ettiğinden daha fazladır.⁵² Ayrıca daha sakalı yeni çıkmaya başladığı yaşlarda bile kendisinden hadîs dinleyenler olmuştur⁵³ Konuya bu açıdan baktığımızda, talebesi Firyâbî'nin; “Buhârî'den *Sahîh*'ini *doksanbin* kişi dinlemiştir.”⁵⁴ sözü abartılı bir rakam olarak değerlendirilemez. Aslında

⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 432-434; Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmamü'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, Dâru'l-minâre, Cidde 1985, s.120.

⁵¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5; Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîhî ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya 2003.

⁵² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 512.

⁵³ Cemaleddîn Kâsımî, *Hayatu'l-Buhârî*, tahk. Mahmûd el-Arnâvud, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1992, s.16.

⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 438; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 9; Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-hanâbile*, II, 250; İbn İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, III, 254

bu yönüyle Buhârî'nin hayatını, talebelik ve hocalık dönemi diye iki ayrı aşamada ele almak pek mümkün gözükmemektedir.

Buhârî'nin hocaları arasında meşhûr hadîs âlimleri olduğu gibi talebeleri içinde kendileri bu ilimde alem olmuş kimseler de vardır. *Muhammed b. Yusuf b. Matar Ebû Abdullâh Firyâbî* (v. 212/827),⁵⁵ *Müslim* (v. 261/874), *Tirmizi* (v. 279/892), *Ebû 'z-Zür'a* (v. 281/894), *İbrâhîm b. Ma'kel en-Neseî*, (v. 295/907)⁵⁶, *Neseî* (v. 303/915) ve *Muhammed b. İshak b. Huzeyme'yi* (v. 311/923) bunlar arasında saymak mümkündür.⁵⁷ Ancak şu kadarı var ki Müslim, Buhârî'den dinlediği hadîslere *Sahîh*'inin dışında⁵⁸ yer vermiştir.

2.4. İlmî Hassâsiyeti

Buhârî'nin genelde bütün dînî ilimlere özelde ise hadîs ilmine karşı tavrını anlayabilmek için, eserleri ve bunların değerlendirilmesi sonucu ortaya konan yöntemini tahlîl etmek gerekir. Bu zâviyeden bakıldığında Buhârî'nin çocukluk yıllarından itibaren ilimlere iştîyâkının ve bu konudaki hassâsiyetinin sınırları çok geniştir. Tezin ilerleyen bölümlerinde hepsi ayrı başlıklar altında ele alınacak olan Buhârî'nin yöntemine dair kriterler aynı zamanda hassâsiyetinin de göstergesi olması bakımından önemlidir.

Öncelikle şunu belirtmek yerinde olacaktır ki yukarıda bahsi geçtiği üzere *on* yaşında İbn Mübarek ve Veki'in eserlerini ezberlemesi, *onaltı* yaşındayken *yetmişbin* hadîsi ezberinde biliyor olması hadîs ilmine gösterdiği hassâsiyetin belirgin bir nişânesidir.⁵⁹

⁵⁵ Firyâbî'nin "el-Müsned", "Kitâbu't-tefsîr", "Kitâbu't-tahâre", "Kitâbu's-salât", "Kitâbu's-sıyâm", "Kitâbu'z-zekât", "Kitâbu'l-menâsik" gibi eserleri vardır. "el-Câmiu's-sahîh"i Buhârî'den iki defa dinlemiştir ve Sahîh'in en sağlam râvîlerinden kabul edilir. ez-Zehebî, *Siyer* XV, 11; Koçkuzu, Ali Osman, "Firyâbî", *DİA*, XLIV, İstanbul 1996, XIII, 146.

⁵⁶ Hem muhaddis hem de fakîh yönüyle kaynaklarda tanıtılan Neseî'nin, *Müsnedü'l-kebîr* isminde bir eseri olduğu zikredilmektedir. ez-Zehebî, *Siyer*, XIII, 493.

⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 434-436; Kâsımî, Cemaleddin, *Hayâtu'l-Buhârî*, tahk. Mahmûd el-Arnâvud, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1992, s. 45.

⁵⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 397.

⁵⁹ es-Subkî, Tacuddîn b. Ali b. Abdulkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyetu'l-kubrâ*, tahk. Muhammed Mahmud et-Tanehî, Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-X, Dâru İhyâi kutubi'l-arabiyye, Arabistan 1413, II, 218.

Hadîs ezberi ile birlikte râvî tahlîline de ayrı bir önem atfeden Buhârî bilindiği üzere *onsekiz* yaşında *et-Târîh*'ini yazmıştır. Bu eserde râvîlerin durumlarını doğum ve ölüm tarihleri ile yaşadığı coğrafyayı tanıtmış, kendisi de hadîs tahammülü sırasında sadece rivâyet metnini değil senedin yapısını ve râvîlerini de ayrıntılı bir şekilde tahlîl etmiştir. Birinden hadîs yazarken; onun ismini, künyesini, nisbesini ve hadîsi tahammül keyfiyetini mutlaka sorduğu, verilen cevaplar neticesinde; eğer kişiyi yeterli bulursa hadîsini aldığı, aksi halde şeyhinden yazdığı aslı görmeden rivâyette bulunmadığı bizzat kendi ifâdesidir. Bağdat'ta kendisinin ilmi seviyesini ölçmek için sunulan, senet ve metinleri karıştırılmış rivâyetleri hatasız bir şekilde düzeltmesi de bu birikimin bir neticesi olsa gerektir.⁶⁰

Râvîler hakkında bu derece derin bilgiye sahip olmasının yanında gıybet olur endişesiyle⁶¹ râvîlerle ilgili değerlendirmelerinde gâyet mutedil olması onları itham ederken ağır ifâdelerden sakınması⁶² bu konuda ne kadar hassâs olduğunu göstermektedir.

Buhârî'nin göze çarpan en belirgin özelliklerinden biri de sadece sahîh hadîsleri toplama gayesini taşımasıdır. Bunu yaparken de rivâyet kabul şartlarından likayı öncelemiş olması Buhârî'yi diğer hadîs musanniflerinden ayırır ve ona ayrıcalık kazandırır. Hadîsini alabilmesi için râvînin hocasıyla çağdaş olmasını yeterli görmeyip bizzat görüşmelerini/Mülâkât şart koşmak elbette hadîsin sıhhat tespiti ve kuvveti açısından son derece önemlidir.

Buhârî'nin kendi şartlarına göre hadîsleri seçmesi ve eserine alması, onun şartlarına uymayan hadîsleri ötelediği anlamına gelmez. Zîrâ diğer hadîs imâmının eserlerine mevsûlen aldıkları rivâyetlere Buhârî ta'lîkan yahut mütâbeât ve şevâhid nevinden rivâyetlerle eserinde yer vermektedir. Bu rivâyetler arasında Müslim'in ve

⁶⁰ Ebu'l-Abbâs b. el-Arif, *Muftâhu's-saâde ve tahkîku tarîki's-siâde*, tahk. İsmet Abdullatîf Dendeş, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1992, I, 131-132; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 408, 417.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXIV, 446; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 1; Ebû Ya'la, *Tabakâtu'l-hanâbile*, II, 255; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 439; İbn İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, III, 254.

⁶² Buhârî eleştirdiği râvîlerde dahi genel olarak, "Kezzâb", "Vadda" gibi ağır ithamların yerine; daha çok, "Münkeru'l-hadîs" gibi daha temkinli ifâdeler kullanarak bu hassasiyetini gösterir. M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", *DİA*, XLIV, İstanbul 1992, VI, 370.

diğer hadîs âlimlerinin şartlarına uyan birçok hadîs⁶³ mevcuttur. Buhârî'nin yöntemindeki bu incelik hem kendi rivâyetlerini kuvvetlendirirken hem de şartlarına uymayan rivâyetleri önemsemediği algısını yıkması açısından son derece önemlidir.

Taktî' ve ihtisâr da, Buhârî'nin ilmi hassâsiyetinin bir başka yönünü teşkîl eder. Zîrâ gelişi güzel yapılmayan bu uygulama ile Buhârî; hadîsin rivâyet(ler)i içinde konuyla doğrudan alakalı olmayan kısımları ve üzerinde tartışma bulunan bölümlerini kullanmayarak hem eserin hacmini arttırmaz hem de bu şekilde rivâyet üzerinde oluşabilecek şüpheleri ortadan kaldırır. Bu durum Buhârî'nin sadece hadîsleri derlemek maksadıyla bu eseri oluşturmadığının göstergesidir.

Buhârî'nin diğer bir yönü de bazı rivâyetler üzerinde var olan en ufak şüpheleri ya da husûsiyetleri herhangi bir şekilde ifâde etmesidir. Bunu bazen bizzat kendi ifâdesiyle ortaya koyar;⁶⁴ bazen bâb başlığını soruya dönüştürerek, bazen temrîz sîgasıyla bazen de şart cümlesiyle gerçekleştirir; kimi zaman da iki veya daha fazla rivâyet arasından en sahîh olanına işaret eder.⁶⁵ Buradan anladığımız, Buhârî'nin rivâyetin senedinde ya da metninde var olan farklı değerlendirmelere veya o rivâyetler üzerinden hüküm çıkarma konusunda âlimlerin farklı görüşlerine dikkat çektiğidir.

Buhârî'nin hadîs tekrârları da ilmî hassâsiyetinin bir başka yönünü teşkîl eder. Zîrâ bu tekrârlar, –yeri geldiğinde daha ayrıntılı değinecek de olsak- her seferinde farklı hüküm çıkarmak ve mümkün olduğunca farklı senet verilerek hadîsi takviye etmek amacına yöneliktir.

Buhârî'nin kendinden önceki literatürde yer almayan bazı yönlemsel yeniliklere eserinde yer vermesi de bu başlık altında değerlendirilmesi gereken bir başka husustur. Bâb başlıklarının tertûbi ve kullanılış amacı noktasında Buhârî'ye özgü pek çok farklı uygulamadan söz edebiliriz. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak

⁶³ Bir örnek vermek gerekirse; *Sahîh*'te ta'lîkan geçen “ وَكَانَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَذْكُرُ اللَّهَ . عَلَى كُلِّ أَحْيَانِهِ ” rivâyetine, Müslim *Sahîh*'inde mevzulen yer vermiştir. Müslim, *Sahîh*, Hayz, 117.

⁶⁴ Buhârî, *Sahîh*, Müsâkât 17 (hno: 2382), Rikak 53 (hno: 6581).

⁶⁵ Buhârî, *Sahîh*, İdeyn 24 (hno: 986), Ehâdîsu'l-enbiyâ 40 (hno:3424).

değineceğimizi belirtmekle beraber; şimdi kısaca işaret edecek olursak; onun, kendinden önce hiç kullanılmayan bâb başlıkları seçmiş olması, bâb altında geçen bir hadîsten bâbin mevzuu dışında bir hüküm daha çıkarılabiliyorsa bunu “Bâbun” şeklinde mücerret bir başlıkla belirtmesi, bir konuda şartlarına uygun hadîs bulamasa bile, o konuya dair rivâyetlerin varlığını göstermek için bâb başlığı koyup altında herhangi bir hadîse yer vermemesi, fikhî görüşlerini bâb başlıkları üzerinden ifâde etmesi gibi özellikler Buhârî öncesi pek rastlanılabilen uygulamalar değildir. Kezâ *otuza* yakın kitab isminin sadece Buhârî’de yer alması da aynı kapsamda değerlendirilebilir.⁶⁶

Bu konuda kayda değer bir başka nokta da, Buhârî’nin âlimler nezdinde genel kabul görmüş meselelere duyarsız kalmaması ve rivâyet tercihinde bunu dikkate almasıdır.⁶⁷ Rivâyetlerinde gördüğümüz üzere Buhârî; âlimlerin genel kabulünün olduğu meseleye dair mevkûf rivâyeti merfûya, mürsel olanı mevsûle tercih edebilmiştir. Bu durum, yerine göre Buhârî’nin hadîsleri değerlendirmede senede karşı metni öncelediğinin de bir belgesi olmaktadır.

Muhaddis olduğu kadar fakihlik yönü de bulunan⁶⁸ ve bazı âlimlerce *mutlak müctehid* kabul edilen Buhârî’nin râvîlerde gözettiği özelliklerden birisi de râvîlerin *fikhu’l-hadîs* konusunda yetkin olmasıdır. Örneğin; Buhârî, İbn Ebî Leylâ’dan söz ederken, onun, “Sadûk” olmakla beraber hadîsin sahîhi ile sakîmini birbirinden ayıramadığı için söz konusu râvîden ve böylelerinden hadîs rivâyet etmediğini belirtmiştir.⁶⁹ Buradan anlaşıldığına göre Buhârî sadece hadîs bilmeyi yeterli görmemekte, bilakis *fikhu’l-hadîs* konusunda da salâhiyet sahibi hocalar aramaktadır.⁷⁰

⁶⁶ Ali Akyüz, “İmam Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserine Yansıması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy.11, s.165.

⁶⁷ Buhârî, Sahîh, Ferâiz 22, Vesâyâ 9.

⁶⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bilen, “Buhârî’nin Fakihliği Meselesi”, *Dicle ÜİFD*, c. VI, sy. 2, s. 35-52.

⁶⁹ el-Aynî, Bedreddin Ebî Muhammed, *Umdetu’l-kâri şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-XXV, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, Beyrut 2001.XV, 144.

⁷⁰ Müctebâ Uğur, “Cerh ve Ta’dil Yönünden Buhârî Râvileri”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s.76.

Sahîh'te merfû rivâyetler esas olmakla birlikte *Tefsîr Kitabı* başta olmak üzere mevkûf ve maktû rivâyetlere de destekleyici olarak yer vermesi, kendisinin bu tarz rivâyetlere bakışını göstermesi açısından önemlidir. Ancak burada unutulmaması gereken husus, Buhârî'nin mevkûf ve maktû rivâyetleri kullanırken bu rivâyetleri âyet ya da *Sahîh* hadîslerle desteklemeyi bir yöntem olarak benimsediğidir.⁷¹

Bu konudaki metodunu göstermesi açısından bizzat kendisi eserlerinin tamamını üçer defa yazmış⁷² bunu yaparken tek başına değil talebelerine okutup her seferinde bazı ekleme ve çıkarmalarda bulunmuş olması⁷³ gösterdiği ilmi hassâsiyeti ifâde etmektedir. Hatta kendisinin bu amaçla bir gece *onsekiz* defa kalktığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁴

Devrinde hadîs alanında otorite kabul edilebilecek kişilerin dahi yeri geldiğinde ondan eserlerini değerlendirmesini istemeleri de Buhârî'nin bu ilimde ne kadar derinleştiğini ve hassâs davrandığını göstermektedir. Kendi ifâdesiyle hocası İsmâil b. Ebî Üveys'in (v. 226/840) hadîslerini kontrol edip düzelttiği⁷⁵ yine Muhammed b. Selâm (v. 225/839), Abdullâh b. Yusuf et-Tinnîsî (v. 218/834) gibi âlimlerin Buhârî'den eserlerini inceleyip hataları tashîh etmesini istedikleri⁷⁶ kaynaklarda geçmektedir.

Onun, kıldığı namazın sünnete uygun olmadığı eleştirisinde bulunan kimseye, kendisinin Kur'an ve sünnet bilgisini şahsında cem' ettiğini söylemesi⁷⁷, istemesi halinde sadece namazla alakalı *onbin* hadîsi ezbere okuyabileceğini belirtmesi⁷⁸ bu noktada kayda değerdir. Buhârî hakkında onun ilmî derinliğini ortaya koyan övgü içerikli pek çok değerlendirme mevcuttur. Gök kubbenin altında Hz. Peygamber'in hadîsini ondan daha iyi bilen olmadığı, kendisi gibi bir âlim görülmediği⁷⁹ onun bilmediği hadîse hadîs denemeyeceği değerlendirmeleri bu yöndeki övgülerden sadece

⁷¹ el-Huseynî, Abdu'l-Mecîd Hâşim, *el-Îmâmu'l-Buhârî, muhaddisen ve fakâhen*, Kahire ts., s. 28.

⁷² İbn Hacer, *et-Tağlık*, V, 418; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 403, Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 7.

⁷³ A'zamî, "Buhârî", VI, 370.

⁷⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 404.

⁷⁵ İbn Hacer, *et-Tağlık*, V 401.

⁷⁶ Abdulganî Abdulhâlik, *el-Îmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, Dâru'l-Minâre, Cidde 1985, s. 147.

⁷⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 412.

⁷⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 413.

⁷⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 11.

bir kaçıdır. Ahmed b. Hanbel: “Horasan Muhammed b. İsmâil gibi bir âlim çıkarmamıştır.” demiştir.⁸⁰ Bunun dışında o, Ali el-Medîni (v. 234/848) ve Bündâr (v. 252/866) gibi dönemin otoritelerinin de övgülerini de almıştır.⁸¹ Kezâ hocası İshak b. Râhûye’nin (v. 238/852), bir râvînin nisbesiyle alakalı sorusuna verdiği doyurucu cevap ve hocasından aldığı taktîr de engin zekâsının göstergesidir.⁸²

Tüm bu meziyetlerinden ötürü kendisi hakkında; “**Fakîhu’l-ümme** (Ümmetin fakihî)⁸³”, “**Emîru’l-mü’minîn fi’l-hadîs** (Hadîs alanında mü’minlerin lideri)⁸⁴”, “**Seyyidu’l-muhaddisîn** (Hadîsçilerin efendisi)”, “**Nâsıru ehâdîsi’n-nebeviyye** (Rasûlullah’ın hadîslerinin hâmisî)”, “**Tabîbu’l-ilel** (Hadîslerdeki kusurları tanımada uzman)⁸⁵ gibi ünvan ve mahlaslar uygun görülmüştür.

2.5. Eserleri

Bazı eserler vardır ki kazandıkları meşhûriyetten ötürü müellifinin ismiyle özdeş hale gelmiştir. İşte Buhârî için de *el-Câmiu’s-Sahîh*’i böyledir. Ancak Buhârî’nin söz konusu eseri dışında daha pekçok kıymetli eseri vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

et-Târihu’l-Kebîr: Kaynaklarda 18 yaşında kaleme aldığı belirtilen bu eser râvîlerin doğum ve vefât tarihleri ile yaşadıkları bölgeler hakkında kısa ve öz bilgiler içeren biyografik bir eserdir. Müellif eserdeki bilgilerin bu şekilde kısa olmasının sebebini “ihtisâr” olarak belirtmiştir.⁸⁶ Eser döneminde büyük bir itibar görmüş ve İshak b. Râhûye bu eseri büyüleyici bir eser olarak nitelemiştir.⁸⁷ Söz konusu eserin *el-Câmiu’s-Sahîh*’ten önce ya da sonra yazıldığına dair farklı görüşler ileri sürülse de⁸⁸,

⁸⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 420-422.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIV, 450.

⁸² Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 7.

⁸³ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 419.

⁸⁴ el-Huseynî, *el-İmâm u’l-Buhârî*, II, 152.

⁸⁵ Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-hanâbile*, II, 248.

⁸⁶ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 502.

⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 512.

⁸⁸ Bu farklı görüşler ve ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Yardım “Buhârî ve et-Târihu’l-kebîr’i” *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987, s. 51-57.

genel kabul önce yazıldığı yönündedir.⁸⁹ *et-Târîhu 'l-Kebîr*'i Ebû Ahmed Muhammed b. Süleyman b. Fâris, Ebû Hasan Muhammed b. Sehl en-Nesevî ve bunlardan başka râvîler rivâyet etmiştir.⁹⁰ Dört ciltten oluşan ve alfabetik sisteme sahip olan bu eserin üçüncü cildinin yazma nüshası mevcut değildir. *et-Târîhu 'l-Kebîr* ikinci cildin sonunda yer alan 1000 kişilik künyelerle beraber toplam 10522 kişi hakkında bilgi vermektedir.⁹¹

et-Târîhu'l-Evsat; Abdullâh b. Ahmed b. Abdusselam el-Hifâf tarafından rivâyet edildiği belirtilen eserin⁹² Hindistan'da var olduğu söylenen eski bir yazma nüshası haricinde başkaca bir nüshası bilinmemektedir.⁹³

et-Târîhu's-Sağîr: Hz. Peygamber'in eşinin ve kızlarının hayatı ile başlayan eser vefât yılları esas alınarak 255 senesine kadar olan râvîleri kapsamaktadır. Eser 1 mücellet 2 cilt halinde Muhammed İbrâhîm Zâyed'in tahkîkiyle 1986 senesinde Beyrut'ta basılmıştır. Eserde *et-Tarîhu 'l Kebîr*'de geçmeyen bir isim yoktur.

el-Edebü'l-Müfred: Ahlaka dair; *sahîh*, *hasen* ve *zayıf* rivâyetlerden seçili bu eser, toplam 644 bâb 1322 hadîsten oluşmaktadır.⁹⁴ *Sahîh*'teki *Kitabu'l-Edeb* ile karışmaması için de *el-Edebü'l-Müfred* ismi verilmiştir. *Ebû'l-Hayr* tarafından rivâyet edilen *el-Edebü'l-Müfred* 1304'de Hindistan'da, 1306'da Agra'da, 1346 ve 1349'da İstanbul'da, ve Muhammed Fuâd Abdülbâki'nin tahkîkiyle 1375 de Kahire'de olmak üzere müteaddit defalar basılmıştır.⁹⁵

⁸⁹ Ebûbekir Kâfi, *Menhecul imami'l Buhârî tasrîhu'l-ehâdîsi ve ta'lîliha*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000, s. 63; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 169; A.Vehbi Ecer, "Türk kültür Muhitinin Yetiştirdiği Hadîs Bilgini Buhârî'nin Tarihçiliği", *Erciyes ÜİFD*, Kayseri 1986, s.24, s. 108; A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371; el-Huseynî, *el-İmam Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, s. 270.

⁹⁰ Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, s. 150.

⁹¹ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 273.

⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Dâru İhyâi turâsi'l-arabî, Beyrut ts., I, 287.

⁹³ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371. Bu nüshayla alakalı olarak yaptığımız araştırma neticesinde, kütüphane verilerine göre kayıtlı olduğu söylenen numarada yer alan eser isminin, "*Kitab fi esmâi'r-ricâl*" olduğunu gördük. Bahse konu bu eseri tanıtan kısımda ise, aslında bu isimlendirmenin yanlış olduğu, eserin *et-Târîhu'l-kebîr* ya da *et-Târîhu'l-evsat* olması gerektiği bilgisine ulaştık. <http://kblibrary.bih.nic.in/Vol12/Bp032.htm>

⁹⁴ Ebûbekir Kâfi, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 66.

⁹⁵ Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, s. 149, A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

Halku Ef'âli'l-İbâd: Kaynaklarda Zühî ile arasında geçen *halku'l-Kur'an* meselesi üzerine kaleme aldığı belirtilen eser; Yusuf b. Rayhân b. Abdussamed el-Firebrî tarafından rivâyet edilmiştir.⁹⁶ 11 bâbdan oluşan 500 e yakın hadîsi de muhteva olan eserde; *halku'l-Kur'an* meselesi ele alınmakta ve bu çerçevede cehmiyye, mu'tezile ve muattıla gibi gruplara cevaplar verilmektedir.

Eser; Ebû Dâvud'un meşhûr şârihi el-Azîmâbâdî tarafından 1306 senesinde Delhî'de basılmıştır. Ayrıca Ali Sâmî en-Neşşâr ile Ammâr et-Tâlibî tarafından 1970 senesinde *Akâidü's-selef* adlı eser içinde ve daha sonra 1984 senesinde de müstakil olarak Beyrut'ta yayımlanmıştır.⁹⁷

Raf'u'l-Yedeyn Fi's-Salât: Eser namazda rükûa varırken ve rükûdan kalkarken elleri kaldırmaya dair rivâyetleri içerir. Bu eser el kaldırmanın gerekli olduğu tezini, âyet, hadîs ve kişisel görüşlerden müteşekkil *yüzdoksansekiz* delille sunar. İlk delillendirmede, rükûa eğilirken ve rükûdan kalkarken ellerin kaldırılmasına dair Hz. Peygamber'den, sahâbeden ve tâbiûndan birçok rivâyet olmasına karşın Acem ehline bu durumun kibirlerinden dolayı kapalı geldiğine işaret ederken⁹⁸; son delillendirme ise cenaze namazında getirilen tüm tekbirlerde ellerin kaldırıldığını ifâde eden mevkûf bir rivâyet verilir.⁹⁹ Bu rivâyetlerden bazıları senetli bir şekilde zikredilirken; diğer bir kısmı ise, sadece sözün müntehasıyla birlikte verilmiştir.

Eser, 1256'da Kalkûta'da Urduca tercümesiyle, 1299'da Delhi'de, 1320'de "*Hayrü'l-kelâm fi'l-kirâeti halfe'l-imâm*" isimli eser ile birlikte Kahire'de ve son olarak 1983 senesinde Ahmed eş-Şerîf tarafından, "*Kurratü'l-ayneyn bi ref'i'l-yedeyn fi's-salât*" adıyla Kuveyt'te basılmıştır.¹⁰⁰

⁹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 722.

⁹⁷ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Raf'ul-yedeyn fi's-salât*, tahk. Bedüddîn Râşidî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1996, s.19-20.

⁹⁹ Buhârî, *Raf'ul-yedeyn*, s.161.

¹⁰⁰ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

el-Künâ: İbn Hacer, Hakîm Ebû Ahmed'in (v. 378/988)¹⁰¹ bu kitabı Buhârî'ye nisbet ettiği ve müstakil bir eser olarak tanıttığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁰² Ancak müstakil bir eser olmayıp *et-Târihu'l-Kebîr*'in bir parçası olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁰³ *Dokuzyüzdoksanüç* râvînin künyesinin verildiği bu eser alfabetiktir. Haydarâbâd'da basıldığı ifâde edilse de¹⁰⁴ eserin müstakil bir baskısına ulaşabilmiş değiliz.

Kadâya's-Sahâbe ve't-Tâbi'in ve Ekâvîlihîm: *Keşfu'z-Zunûn*'da adı geçmeyen bu kitabın Buhârî'nin ilk eserlerinden biri olma ihtimali yüksektir. İbn Hacer de Buhârî'ye atfen zikrettiği bir ifâdede, *onsekiz* yaşlarında, "Tarih"inden evvel bu eseri kaleme aldığını belirtir.¹⁰⁵

el-Kırâetu Halfe'l-İmâm: Farz namazlarda, imâmla birlikte cemaatin de kıraatte bulunmasının gerekli olduğu görüşünü benimseyen Buhârî'nin bunu delillendirmek için kaleme aldığı eserdir.¹⁰⁶ Merfû, mevkûf ve maktû' rivâyetlerin yanı sıra, Buhârî'nin şahsi görüşleriyle birlikte toplam *ikiyüzonüç* delil yer alır. Namazda Fatiha Suresi'ni okumanın vücubuna delalet eden bir girişle başlayan eser altı bâbdan oluşmaktadır. İlk bâb; imâm ve cemaatin birlikte kıraatlerinin vücubuna dairken; son bâbda öğle farzındaki kıraatin gerekliliği ele alınır.

Eserdeki rivâyetlerin büyük bir kısmı "حدثنا محمود قال: حدثنا البخاري" şeklindedir. *Sahîh, hasen* ve *zayıf* rivâyetleri ihtivâ eden eser;¹⁰⁷ "*Hayrü'l-keîâm fi'l-kırâeti halfe'l-imâm*" adıyla ve Urduca tercümesiyle birlikte 1256'da Delhi'de, 1320'de Kahire'de, 1985 senesinde ise Beyrut'ta yayınlanmıştır.¹⁰⁸

¹⁰¹ Hakîmu'l-kebîr olarak bilinir. Horasan'ın meşhûr âlimlerindedir. *el-Künâ* isminde meşhûr bir eseri vardır. ez-Zehebî, *Siyer*, XVI, 370, İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzan*, tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, I-X, Dâru'l-beşâiri'l-islamiyye, Beyrut 2002, IX, 6.

¹⁰² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 517.

¹⁰³ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

¹⁰⁴ Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, s. 153.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *et-Tağlik*, V, 386; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 7; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 400; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, II, 104.

¹⁰⁶ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 67.

¹⁰⁷ İ'yd b. Ahmed Fuâd, *Cüz'ü'l-kırâe halfe'l-imâm li imam Buhârî*, Şebketu'l-elûke, ts, s. 71.

¹⁰⁸ A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371.

ed-Du'afâ: Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî (v. 310/922), Ebû Ca'fer Şeyh İbn Saîd (v. ?) ve Âdem b. Mûsa el-Havârî (v. 305/917) tarafından rivâyet edilen ed-Du'afâ¹⁰⁹ ismi anlaşıldığı kadarıyla biri *ed-Du'afâu'l-Kebîr* diğeri ed-Du'afâu's-Sağîr olmak üzere iki ayrı esere delalet etmektedir. “Kebîr” olanı hakkında çok bilgi olmamakla beraber *ed-Du'afâu's-Sağîr* ise, *dörtüyzonsekiz* zayıf râvînin tanıtıldığı küçük çaplı bir eserdir.

Eser; 1325'de Hindistan'da ve 1396'da Halep'de müstakillen, 1323'de ise Müslim'in, “*el-Münferidat ve'l-Vuhdân*” isimli eseriyle beraber basılmıştır.¹¹⁰ Eser ayrıca Neseî'nin “*Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*” isimli kitabıyla birlikte 1986 senesinde yayınlanmıştır.

Bu saydıklarımız dışında Buhârî'nin; *er-Reddu Ale'l-Cehmiyye*, *el-Câmiu'l-Kebîr*, *el-Câmiu's-Sağîr*, *el-Müsnedu'l-Kebîr*, *el-Eşribe*, *el-Hîbe*, *Esâmi's-Sahâbeti'l-Vuhdân*, *el-Mebsût*, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, *el-İlel*, *el-Akîde*, *Ahbârü's-Sifât*, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Atîk*, *el-Eşribe*, *el-İtisâm*, *Kitâbü Ashâbi'n-Nebî*, *Esmâü's-sahâbe*, *Kitâbü'l-Îmân*, *Birrü'l-Vâlideyn* gibi başkaca eserlerinin olduğu da bilinmektedir.¹¹¹

3. MEŞHÛR ESERİ el-CÂMIU'S-SAHÎH

Bu kısımda Buhârî'nin en meşhûr eseri olan *el-Câmiu's-Sahîh*'in temel özelliklerini şekilsel olarak ve içerik açısından ele almaya çalışacağız. Bu özelliklerin tespiti Buhârî'nin yöntemine ışık tutması açısından kayda değerdir. Özellikle bâb başlıklarındaki/terceme husûsiyetler; tekrâren, ihtisâren ve mütâbeât nev'inden verilen rivâyetlerin *Sahîh*'te kullanılış şekilleri yönetsel olarak bize Buhârî'yi tanıtmaktadır. Aynı zamanda Buhârî'nin râvî biyografilerine yönelik oluşturduğu eserlerden de destek alarak hadîs râvîlerinde aradığı şartlara dair bazı çıkarımlar yapmak; rivâyet lafızlarına atfettiği değerden hareketle de senedi telakki keyfiyetine dair bazı fikirler elde etmek mümkündür. Buhârî'nin ta'n ettiği râvîlerin incelenmesi neticesinde bu râvîler ve

¹⁰⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1087.

¹¹⁰ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 66.

¹¹¹ A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, 371; Buhârî'nin diğer eserleriyle ilgili olarak bkz. Ahmet Tahir Dayhan, Buhârî'nin Kayıp Kitapları, *Marife Bilimsel Birikim Dergisi*, yıl: 2, sy. 2, s. 237-242

rivâyetleri için kullandığı; “şâz”, “maklûb”, “musahhaf” gibi tabirler de Buhârî’nin metin tenkidi kriterlerine dair ipuçları verecektir.

3.1. el-Câmiu’s-Sahîh’in Temel Özellikleri

Tam ismi üzerinde bazı farklılıklar gözükse de;¹¹² **“el-Câmi’u es-Sahîhu el-Müsnedu el-Muhtasaru Min Hadîsi Resûlillâhi Sallallâhu Aleyhi Veselleme ve Sünenihî ve Eyyâmihî”** ismi genel anlamda kabul görmüştür.

Bir rivâyette hocasının tavsiyesi¹¹³ bir başka rivâyette de gördüğü bir rüya¹¹⁴ üzerine *Sahîh*’ini yazmaya karar veren Buhârî eserini, *onaltı* sene içerisinde¹¹⁵ *altıyüzbin* hadîs¹¹⁶ içinden¹¹⁷ seçerek oluşturmuştur. Eserinde yer vermeyi düşündüğü herbir hadîs için ayrı ayrı gusûl abdesti alıp iki rekât namaz kıldığı¹¹⁸ kaynaklarda belirtilmektedir. O, *Sahîh*’ini Buhâra’da yazmaya başlamış; Mekke, Medine ve Basra’da devam etmiştir. Döneminde hadis uleması tarafından benimsenen genel yaklaşım sahîh-sakîm ayrımı yapmaksızın rivâyetleri toplamak olsa da¹¹⁹; bizzat kendi ifâdesiyle o, “Sadece sahîh hadîsleri toplamak” üzere yola çıkmıştır.¹²⁰ Bu gaye ile oluşturulan ilk eserin *Muvatta* olduğuna dair bazı farklı görüşler ileri sürülse¹²¹ ve

¹¹² *Sahîh*’in isimlendirilmesi konusundaki görüş ayrılıkları için bkz. en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Mâ temessu ileyhi hâcetu’l-kârî li-sahîhi’l-imâm el-Buhârî*, tahk. Ali Hasan Ali Abdulhamid, Darü’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 39.

¹¹³ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 8; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, 6; ed-Dihlevî, Abdulaziz Şah Veliyyullâh, *Bustâni’l-muhaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, Ankara 1986, s. 185, 186; Hâbil Nazlıgöl, “Buhârî ve Müsim’in Sahîhleri Arasında Bir Mukayese”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s.166.

¹¹⁴ İbn İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, III, 253, Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 10.

¹¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXIV, 449; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 405; İbn İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, III, 253

¹¹⁶ Buhârî’nin bu hadîsleri topladığı eserinin ismi kaynaklarda, “el-Mebsût” olarak geçmektedir. İbn Hacer, *Tağlik*, V, 420; Kandemir, Yaşar, “Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, XLIV, İstanbul 1993, VII, 114.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IX, 49; ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 402, Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-hanâbile*, II, 252; İbn İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, III, 253.

¹¹⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 402; Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-hanâbile*, II, 250.

¹¹⁹ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 347, 348

¹²⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 8; ez-Zehebî, *Siyer*, X, 96; Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-hanâbile*, II, 253; İbn İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, III, 254.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Bağcı, “Hadîs Metodolojisinde Sahîhu’l-Buhârî’nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi,” *AÜİFD*, c. 45, sy. 21, s.39-56.

Buhârî öncesi bazı hadis alimlerinin sahîh rivâyetleri toplamaya gayret gösterdiği bilinse de genel kabul Buhârî'nin eseri üzerinedir.¹²²

Onaltı yıl gibi uzun bir çalışmanın ürünü olan *Sahîh*'in tamamlanma yeri ve yılı ile alakalı bazı görüş ayrılıkları vardır. Eserin bitiş yeri olarak; Buhâra, Mekke, Medine ya da Basra'dan söz edilse de¹²³ Buhârî'nin *onaltı* yıl boyunca bu merkezler arasında sürekli gidip gelmesinden dolayı konuya dair net bir şey söylemek zor olsa gerektir. *Sahîh*'in bitiş tarihiyle ilgili olarak da; Buhârî'nin eserini bitirdikten sonra Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)ve Ali el-Medîni'ye (v. 233/847) sunmasına dair rivâyetlerden¹²⁴ hareketle h. 233 öncesini düşünmek hatalı olmaz.¹²⁵ Ancak bu tarihi daha ileriki dönemlere taşıyanlar hatta *Sahîh*'in hiç tamamlanmadığını iddia edenler de olmuştur.¹²⁶ *Sahîh*'de, Ahmed b. Sinân Ebû Ca'fer el-Vâsîti (v. 258/871), Ahmed b. Ebû Amr Hafis b. Abdullâh (v. 260/873), Ahmed b. Osman Ebû Abdullâh el-Kûfi, (v. 261/874), Huseyn b. Muhammed en-Neysabûri el-Kabbânî (v. 289/901) gibi Buhârî'den sonra vefat eden râvîlerin bulunması *Sahîh*'in belirtilen tarihten daha sonraki dönemlerde tamamlanmış olabileceğine dair bir takım değerlendirmelere de temel teşkil etmiştir. Kezâ altında hadîs olmayan bâb başlıklarının varlığı ve bâb başlığı ile hadîs arasındaki ilişkiden söz edilmemesi gibi durumlar da eserin tamamlanmadığını düşünenler tarafından delil olarak gösterilmiştir.

Birinci gerekçe kanaatimizce pek uygun gözükmemektedir. Her ne kadar Buhârî'nin hocaları içinde kendisinden yaklaşık *otuzbeş* sene sonra vefât eden bir hocasının varlığından bahsetsek de, bu râvînin doğum tarihine dair net bir bilgiden söz etme imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca, *bir muhaddis yaşça kendisinden büyük, akran*

¹²² İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, 10; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX, 54-55.

¹²³ Abdülganî Abdülhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, s. 181.

¹²⁴ Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-hanâbile*, II, 246; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 423; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IX 54. Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye *Sahîh*'teki *dört* hadîs dışında hepsinin, "Sahîh" olduğunu söylemiştir. Ukayli ise, bu *dört* rivâyetin sıhhati konusunda Buhârî'nin sözüne itibar edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

¹²⁵ Mücteba Uğur, *Buhârî*, s.64-65; Kandemir, "Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 114.

¹²⁶ Ebu'l-Velid Suleyman b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li men harrace anhu'l-Buhârî fi'l-câmi'i's-sahîh*, tahk. Ahmed Lebzâr, I-III, Fas 1991, I, 287; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yay. 2013, s. 69, 70.

ya da küçükten hadîs almadıkça tam muhaddis olamaz¹²⁷ yaygın görüşü doğrultusunda Buhârî'nin anılan kimselerden hadîs dinlemesinde yadırganacak bir durum da yoktur. Yukarıda konu edilen bâb başlıklarına ilişkin tespîtlerden hareketle eserin tamamlanamadığı yönündeki iddialara ise çalışmamızın ilerleyen bölümünde değinilecektir.

Sahîh'i oluşturan kitap ve bâb sayılarında farklı görüşler olsa da¹²⁸ Concordance'a göre 9 cilt 97 kitab ve 3730 bâbtan oluşmaktadır. Mükerrerler dâhil 7275 hadîs ihtivâ etmektedir. İbn Hacer bu sayıyı 9082 olarak vermektedir. Mükerrerler dışında *dörtbine* yakın hadîs vardır. İbn Hacer bu sayıyı da 2791 olarak vermektedir.¹²⁹ Bu farklılığın oluşmasında nüsha farklılıkları, mükerrer hadîslerin varlığı ve ihtisâr edilen bir hadîsin farklı hadîs zannedilmesi gibi sebepler etkili olmuştur.¹³⁰

3.1.1. Şekilsel Açıdan Buhârî'nin Yöntemi

Bu konuyu ele alırken tezimizin temelini teşkil eden muallak rivâyetleri eserinde çokça kullanan Buhârî'nin bu yönüne ağırlık vermekle birlikte eserin genelinde dikkati çeken şekilsel özelliklere de değinmeye çalışacağız. Eserin tamamı bakış açımız altında olmakla birlikte yoğunlaşacağımız asıl nokta bâb başlıkları olacaktır.

3.1.1.1. Bâb Başlıkları

Buhârî'yi kendi dönemi ve sonrası için farklı kılan özelliklerin başında gelen konulardan biri, bâb başlıklarının tertûbi ve esere kattığı değerdir. Zîrâ Buhârî'nin bâb başlıklarını oluştururken izlediği yöntem ve şema kendisinden önceki eserlerin izini taşımakla birlikte birçok yeniliği de içinde barındırması açısından önemlidir. Kemal Sandıkçı'nın şu ifâdeleri *Sahîh*'in bâb başlıklarına dair husûsiyetleri ihtivâ etmesi açısından kayda değerdir. O şöyle der: “Buhârî söz konusu bâb başlıklarını çok değişik şekillerde kullanır. Bazen bir âyeti, bazen şartına uygun olmayan merfû bir hadîs,

¹²⁷ Nevevî, *Mâ temessu ileyhi hâcetu'l-kârî li-sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, s. 55.

¹²⁸ Kandemir, “Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 115.

¹²⁹ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 81.

¹³⁰ Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhû*, s. 187, 188.

mevkûf veya maktû bir metin, istinbâtî bir mesele, kendi fikrî bir kanaati, farklı hadîslerin bulunduğu bir konu, bazı âlimlerin görüşü vb. hususları bâb başlığı yapar.”¹³¹

Bazı küçük ihtilâflar olmakla birlikte *Sahîh*’in bâb başlıklarının, Hz. Peygamber’in kabri başında¹³² bizzat Buhârî tarafından konulduğu noktasında genel bir kabul mevcuttur.¹³³ Bizim bu başlık altında ele alacağımız hususlar ağırlıklı olarak bâb başlıklarının şekilsel yanıyla alakalı olacaktır.

Biz bu konuya bab başlıklarının orjinalliği meselesi ile bab başlıkları ve rivâyetler arasındaki öncelik-sonralık noktalarından başlamak istiyoruz. Öncelik-sonralık ifâdesinden kastettiğimiz şey; Buhârî’nin eserini tasnîf ederken önce hadîsleri toplayıp daha sonra kitap ve bâblara mı ayırdığı; Yoksa kitap ve bâbların teşkîlinden sonra mı altlarını doldurduğu meselesidir. Bu konudaki aşağıda belirtilen umumî görüşün¹³⁴ aksine olsa da tabî ve hiyerarşik olan önce hadîsleri toplayıp daha sonra bunlardan kitap ve bâb başlıkları üretmiş olmasıdır. Nitekim Fuat Sezgin de bu görüşü benimser.¹³⁵

Buhârî’nin bâb başlıklarını önceden hazırlayıp hadîsleri sonradan eklemesine ilişkin iddianın en büyük dayanağı boş bırakılan bâb başlıklarıdır. Buradan hareketle Buhârî’nin öncelikle kitap ve bab isimlerini belirleyip daha sonra bu başlıklara uygun hadîsleri yerleştirdiği iddia edilir. Ancak bu tarz bâbların varlığı kadar, bâb başlığı olmaksızın rivâyet edilen hadîsler de mevcuttur. Örneğin *Kitabu’l-İ’tisâm*’da bâblara geçmeden evvel *beş* rivâyet verilmiş ve bunların ardından bâblara geçilmiştir. Yine Şems Suresi’nin tefsîrinde de bâb açılmadan doğrudan hadîsler yer almaktadır. Bu ve buna benzer örneklerden hareketle meseleye baktığımızda, Buhârî’nin *Sahîh*’te bazı bâbları boş bırakması onun, eserini tamamlamadığı anlamına gelmez. Zîrâ altında hadîs

¹³¹ S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 134.

¹³² ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 404

¹³³ Ali Toksarı, “Sahîhu’l-Buhârî’nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987, s. 111.

¹³⁴ İbn Muneyyir, Nâsiruddin Ahmed b. Muhammed, *el-Mütevâri alâ terâcimi ebvâbi’l-Buhârî*, Melâhuddîn Makbûl Ahmed, Mektebetu’l-muallâ, Kuveyt 1987, s. 36; Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, s. 45.

¹³⁵ Fuat Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 69.

olmayan bâb başlıklarının varlığı, eserde önce bâb başlıklarının oluşturulup sonra hadîslerin konulduğuna bir delil olarak gösterildiği takdirde; başlıksız olarak verilmiş rivâyetler de tam aksini düşündürebilir. Ayrıca Buhârî'nin bab başlıklarını sadece konuları ayırmak amacına mukarin yapılmış bir uygulama gibi görmek; Buhârî'nin bâb başlıklarına yüklediği farklı anlam ve işlevleri görmezden gelmek olur ki bu da kanaatimizce pek doğru bir yaklaşım olarak gözükmemektedir.¹³⁶

Buhârî'nin bâb başlıklarıyla alakalı tartışma konusu olan bir diğer mesele ise bâb başlıklarının Buhârî'ye has/âit olup olmadığıdır. Bâb başlıklarının teşkiline ilişkin üç görüş dikkat çeker. Bunlardan ilki; Kirmânî'nin öne sürdüğü ve Buhârî'nin bu bâb başlıklarını kendinden önce gelen eserlerden taklît ettiği fikridir.¹³⁷ Bir diğeri İbn Hacer'in dile getirdiği görüşüdür ki, ona göre *Sahîh*'teki bâb başlıklarının tamamı Buhârî'ye aittir.¹³⁸ Üçüncüsü ise, Aynî ve çağdaş âlimlerden Fuat Sezgin'e ait olan görüştür. Bu görüşe göre, Buhârî kendisinden önceki tebvîb mantığından istifâde etmekle birlikte, kendisine ait diyebileceğimiz pek çok yeniliklere de yer vermiştir.¹³⁹ Bu son görüş daha tutarlı gözükmektedir. *Zîrâ Sahîh*'te kendinden önceki eserlerdeki uygulamaların benzerlerinin olması yanında¹⁴⁰ ilk defa Buhârî'nin eserinde yer alan tercemelerin varlığı da buna ışık tutmaktadır.

Buhârî'deki mevcut bâb başlıklarını aşağıdaki gibi kategorize edebiliriz:

Sadece “الباب” şeklinde oluşturulan bab başlıkları: Tespîtlerimize göre *Sahîh*'te bu şekilde *yetmişyedi* bâb vardır. Musannifin bu uygulamasıyla ilgili olarak farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Meşhûr hadîsçi Nurettin İtr böylesi durumlarda

¹³⁶ Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi almak için bkz. Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 364-374

¹³⁷ Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Sa'îd Şemseddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî fi şerhi sahihi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru ihyâi turâsi'l-arabî, Beyrut 1981, II, 13.

¹³⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri*, tahk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, I-XIII, yy, Riyad ts., I, 178.

¹³⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 80-82; Ali Toksarı, “Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987, s. 113-114.

¹⁴⁰ Buhârî'nin bab başlıklarını tertîbinde kendinden önceki eserlerden etkilediği iddiasına ilişkin örnekler ve değerlendirmeler için bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 69-82.

mevcut rivâyetlerin bir üst bâb başlığı dâhilinde ele alınması gereğine işaret eder.¹⁴¹ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye göre ise, şâyet bir rivâyet/ler ait olduğu bâb başlığı dışında ilave anlam ve hüküm ifâde ediyorsa Buhârî onu “الباب” şeklindeki bab başlığı altında vermektedir.¹⁴² Nitekim *yetmişyedi* bâb başlığından *oniüçünde* herhangi bir numaralandırma yapılmaması da bu görüşü desteklemektedir.

Sadece Hadîs ile oluşturulan bab başlıkları: Yine tespît edebildiğimiz kadarıyla *yüzonbeş* bâb sadece hadîsten oluşmaktadır. Bunlara hadîs olduğu dolaylı olarak bilinenler dâhil değildir.¹⁴³

Sadece Âyet ile oluşturulanlar: Yaptığımız araştırmalar çerçevesinde *İkiyüzkırkdokuz* bâb sadece âyetle teşkil edilmiştir. Tefsîr bölümü bu sınıflandırmanın dışında tutulmuştur. Bu bâblar içerisinde sadece âyetle oluşturulmuş bâblar olduğu gibi sahâbenin ve tâbiûnun tefsîrleri ve konuyla ilgili açıklamaları da dâhil edilmiştir.

Her iki malzemeyle (âyet-hadîs) birlikte oluşturulan bab başlıkları: Bazı bâblar hem âyet hem de hadîsin kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Bu tür bâbların sayısının *beş* olduğunu söyleyebiliriz. Elbette bu sayıma mevkûf ve maktu rivâyetler dâhil değildir.

Altında hadîs olmayan bâb başlıkları: Kezâ tespîtlerimize göre *altmış* bâb altında metne ait hadîs (el-asl) bulunmamaktadır. Bunların bir kısmı sadece bâb başlığı verilip hemen diğer bâba geçilenler¹⁴⁴, bir kısmı bâb altında muallak rivâyet bulunanlar¹⁴⁵ bir kısmı altında sadece âyetin yer aldığı bâblar¹⁴⁶ hem âyet hem muallak

¹⁴¹ Nurettin Itr, *el-Îmâm et-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Câmi'ihî ve beyne's-sahîhayn*, Matba'atu Iecnetu't-te'lîf, Kahire 1970, s. 326.

¹⁴² Şâh Veliyyullâh Dihlevî, *Şerhu terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, tahk. İzzet Muhammed Ferağlı, Dâru'l-kitâbi'l-Mısr, Kahire 1999, s.21.

¹⁴³ “الامراء من قریش”, “من سلم المسلمون...”, “الدين يسر” gibi cümlelerin bir hadis rivâyeti olduğu bilinmekle birlikte Buhârî, bu ifâdeleri bâb başlığında kullanmış ancak Hz Peygamber'e ait olduğunu ifâde etmemiştir.

¹⁴⁴ Buhârî, *Sahîh*, İstiskâ 5.

¹⁴⁵ Buhârî, *Sahîh*, Savm 27.

¹⁴⁶ Buhârî, *Sahîh*, Hac 123.

rivâyetin mevcut olduğu bâblar,¹⁴⁷ rivâyet metni verilmeksizin sadece sahâbî râvîsine işaret edilen bâblar,¹⁴⁸ merfû ve maktû rivâyetlerin bir arada verildiği bâblar¹⁴⁹ âyetle birlikte mevkûf ve maktu' malzemenin yer aldığı bâblar¹⁵⁰ şeklinde taksîm etmek mümkündür.

Terceme altında herhangi bir hadîsin verilmemesi ile alakalı olarak bazı tespîtlerde bulunulmuştur. Bunlardan ilki; İbnu'l-Müneyyir (v. 683/1284) ve Kirmânî'nin (v. 786/1384) dile getirdikleri bir yorumlamadır. Onlara göre; Buhârî sonradan hadîs koymak üzere bu kısımları boş bırakmış ancak şartına uygun bir hadîs bulamadığı yahut da ömrünün kifâyet etmemesi sebebiyle bu şekilde kalmıştır.¹⁵¹ Aynî buna karşı çıkar. Zîrâ ona göre Buhârî evvelâ hadîsleri tespît etmiş sonra bâb başlıklarını oluşturmuştur.¹⁵² Kirmânî'nin iddiasının geçerli olması için önce bâb başlıklarını oluşturup sonra hadîsleri tespît etmesi gerekirdi. Kanaatimizce Aynî'nin itirazına şu şekilde bir cevap verilebilir: Buhârî'nin elindeki mevcut hadîsleri tasnîf ederken ve bâblara ayırırken hadîslerin mefhûmu üzerinden yeni bir konuyu tasavvur etmesi ve hadîs koyma düşüncesiyle boş bırakması da muhtemeldir. Dolayısıyla Kirmânî'nin iddiası tam anlamıyla vâkıaya aykırı bir tespît değildir.

Aynî konuya ayrı bir pencereden bakmış ve altında hadîs olmayan bazı bab başlıklarının¹⁵³ sadece belli nüshalarda¹⁵⁴ olmasından hareketle bu tercemenin Buhârî'nin kendisi tarafından değil de nüsha râvîsi tarafından eklendiğini iddia etmiştir.¹⁵⁵ Buna cevap olarak İbn Hacer; altında hadîs olmayan terceme ile sonraki tercemenin ikisinin de Buhârî tarafından belirlenmiş olabileceğini ancak hangisinin konulacağı konusunda *Sahîh* nasihlerinin tereddüt ettiğini ifâde eder. Müstemlî

¹⁴⁷ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 151.

¹⁴⁸ Buhârî, *Sahîh*, Ehâdîsu'l-enbiyâ 13.

¹⁴⁹ Buhârî, *Sahîh*, Savm 28.

¹⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Bed'u'l-halk, 3.

¹⁵¹ Kirmânî, *el-Kevâkib*, XXIII, 146; İbnu'l-Muneyyir, *el-Mütevârî*, s. 9.

¹⁵² Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXIII, 344.

¹⁵³ Buhârî, *Sahîh*, Keffâretu'l-Eymân, 8.

¹⁵⁴ Burada kastedilen Müstemlî nüshasıdır.

¹⁵⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXIII, 344; Talat Sakallı, "Aynî Gözüyle Buhârî", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987, s. 136-137.

dışındaki nâsihler bir bâbı tercih ederken Müstemlî ise ihtiyâten iki bâba da yer vermiştir. ¹⁵⁶ Bu konuda bizim dikkatimizi çeken husus ise, Aynî'nin tıpkı bu bab başlığı gibi sadece bir tek nüshada bulunan bir başka terceme için yaptığı îzâhla burdaki tespîtinin çelişiyor gibi görünmesidir. Zîrâ İstiska kitabında geçen ilgili bab başlığının¹⁵⁷ sadece Hamevî nüshasında bulunduğunu ifâde ettikten sonra bunun sebebini bu sefer müstensihe bağlamamış; Buhârî'nin buraya hadîs koymayı düşündüğünü, ancak “bir engel”in buna mani olduğunu ifâde etmiştir.¹⁵⁸ Çelişki olarak görünen bu durum Aynî'nin diğer izâhı üzerinde de düşünmemize sebep olmaktadır.

Son olarak altı boş bırakılan tercemelerle alakalı diğer bir îzâh tarzı ise, *Sahîh*'te yer almasa bile bu konuda güvenilir bir hadîsin var olduğuna işaret etmektir.¹⁵⁹ Buna göre Buhârî, bu tavrıyla ilgili konuda sahîh rivâyetlerin mevcut olduğunu ancak bunlar arasında kendi özel şartlarına uygun rivâyet bulamadığını belirtmek istemiştir. Bu tespît kanaatimizce en tutarlı görünen tercihtir. Zîrâ bu sayede Buhârî'nin bu konuda sahîh hadîs bulamama ihtimali ortadan kalktığı gibi Buhârî dışında bir elin *Sahîh*'te değişiklik yapma iddiasını da devre dışı bırakmaktadır. Ayrıca rivâyet bazında *el-Câmiu's-Sahîh* için koyduğu özel şartları taşımasa da sahîh kabul edilebilecek hadîslere ta'liklerde ve mütâbeâtlarda yer vererek işaret eden Buhârî, herhangi bir konuyla alakalı da aynı uygulamayı bu şekilde bâb başlığı oluşturarak yapmış olabilir. Bu durum ilmî anlamda bir hassâsiyetin ve objektifliğin göstergesi olması açısından önemlidir.

Soru cümlesiyle oluşturulan bâb başlıkları: Bu şekilde oluşturulan bâb başlıklarının sayısı *yüzonsekizdir*. Bunlardan bir kısmı sadece soru cümlesi ile oluşmaktadır.¹⁶⁰ Buhârî'nin bu tavrı, ilgili konunun ulemâ arasında tam bir vuzuha kavuşamadığı, ihtimaller arasında kesinliğin sağlanamadığını gösterme amacına

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 609.

¹⁵⁷ Buhârî, *Sahîh*, İstiska 5.

¹⁵⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VII, 54.

¹⁵⁹ Kandemir, “Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 115.

¹⁶⁰ Buhârî *Sahîh*, İman 5, İlim 34, Vudu' 52.

matuftur.¹⁶¹ Buhârî bazen de konu ile alakalı rivâyetlerin sıhhat bakımından sıkıntılı olduğuna işaret etmek düşüncesiyle bâb başlığını soru cümlesi şeklinde oluşturmuştur. Buhârî'nin söz konusu tavrının bir başka gerekçesi ise islam öncesi yaygın olan bir uygulamanın İslamla birlikte değiştirildiğini ifade etme düşüncesiyle alakalıdır. Bu durum hadîsin sıhhatinde bir eksiklik olmasından öte önceki uygulamanın varlığına işaret etmektir.¹⁶² Bazen de konunun şeklî husûsiyetlerine dikkat çekmek istercesine bilgilendirme amacına matufen bâb başlığını soru cümlesi şeklinde vermiştir.¹⁶³

Şart cümleleri ile oluşturulmuş bâb başlıkları: Şart cümlesiyle oluşturulmuş bâb başlıklarını; şart cümlesiyle birlikte cevabı da verilen tercemeler ve sadece şart cümlesinin yer aldığı tercemeler olarak iki kısımda mütalaa edebiliriz. Şâyet Buhârî bâb başlığında şart cümlesiyle birlikte cevaba da yer vermişse o, verdiği bu cevapla kendi görüşüne işaret etmiş olmaktadır.¹⁶⁴ Yok eğer başlığı sadece şart kısmıyla oluşturmuş ve cevaba yer vermemişse bu da ilgili konuya ilişkin ulema arasındaki ihtilâfların bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bu tarz bâb başlıklarıyla alakalı olarak Bâci (v. 474/1081) tarafından Buhârî'ye yöneltilen, “Olmamış meseleler üzerinden fıkıh yapıyor.” şeklinde bir eleştiri olsa da¹⁶⁵ kanaatimizce burada Buhârî'nin yapmak istediği, farazî fıkıhtan öte bir hâdise üzerinde gerek hadîsin sıhhati bazında gerekse fıkıh âlimlerinin görüşleri noktasında bir ihtilâfın varlığını göstermektir. Örneğin *Sahîh*'te geçen;

“باب إِذَا أَرَادَ بَيْعَ تَمْرٍ بِتَمْرٍ خَيْرٌ مِنْهُ”

“Bir Kimse Kendi Hurmasını Daha İyi Hurma Nevi İle Değiştirmek İsterse”¹⁶⁶ tarzında cevabı verilmemiş bir bâb başlığı, bu konunun farazî bir konu olduğuna

¹⁶¹ İbnu'l-Muneyyir, *el-Mütevârî*, s.9; Kandemir “Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 115, Talat Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s.116.

¹⁶² Buhârî, *Sahîh*, Hayız 12.

¹⁶³ *Hac Kitabı*'nda geçen, “İhramlı Mekke'den Çıkışta Nereden Çıkar?”, “Ka'be'yi Tavafta Remel Yürüyüşünün Başlaması Nasıl Oldu?” babları ile *Itk* kitabında geçen “Kölelerin Hangisi(nin) Hürriyete Kavuşturulması) Daha Faziletlidir Bâbi” buna örnektir.

¹⁶⁴ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, IX, 80; Buhârî, *Sahîh*, *Buyu'* 65.

¹⁶⁵ İbnu'l-Muneyyir, *el-Mütevârî*, I, 4.

¹⁶⁶ Buhârî, *Sahîh*, *Buyu'* 89.

telmîhte bulunmak değil aksine bu yönde gelen rivâyetlerde ya da fikhî görüşlerde bir ihtilâfın varlığına işaret etmektir. Nitekim bu rivâyette de böyle bir işlemin faiz olup olmadığı üzerinde âlimlerin ihtilâfları mevcuttur.¹⁶⁷

Netice olarak; her ne kadar *Sahîh*'in bâb başlıklarının tertîbi, orjinalliği ve teşkîl zamanı ile ilgili bazı küçük fikrî ayrılıklar olsa da eserde uygulanış yöntemlerine ve esere kattığı değere bakarak ne kadar önemli olduklarını görmek mümkündür. Buhârî'nin fikhî yönünü göstermesi yanında eserindeki sahîh hadîslerin derecelendirmesini ifâde etmesi açısından da tercemeler ayrı bir önemi haizdir. Bâb başlıklarındaki bu yapı Buhârî'nin hadîslere sadece sahîh, zayıf ayrımı ile yaklaşmayıp sahîh hadîsleri de kendi içinde derecelendirmeye tabi tuttuğunu gösterir. Bunun yanında âyet-hadîs, mevkûf– merfû ve maktû– merfû rivâyetler arası ilişki ve bütünlük de bâb başlıklarındaki uygulamalara bakılarak müşahede edilebilir.

3.1.1.2. Tekrâr ve İhtisâr

Şunu belirtmek gerekir ki *Sahîh*'te kullanılan bu iki usûl gelişi güzel bir işlem değil; Buhârî'nin yönetime yönelik sıkça başvurduğu bir uygulamadır.

İbn Salâh'ın belirttiğine göre *Sahîh*'teki hadîs sayısı *yedibinikiyüzyirmibeş* olmakla birlikte tekrârlar çıkarıldığı vakit bu sayı *dörtbine* düşmektedir.¹⁶⁸ İki sayı arasındaki bu fark, Buhârî'nin tekrâr işlemini bir amaca matufen yaptığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buhârî'nin bu tavrı hadîsin birden fazla hüküm içermesiyle yakından alakalıdır. Bu sebeple o, ilgili gördüğü yerde hadîsi tekrâr etmiştir.¹⁶⁹ Bu tekrârı yaparken belli bir yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır. Eğer hadîsten çıkardığı hüküm sayısı kadar o hadîsin farklı senedi varsa her bir hüküm için ayrı senet verir. Bunun bir örneğini “تَطْعِمُ الطَّعَامَ ، وَتُقْرَأُ السَّلَامَ عَلَى مَنْ عَرَفْتَ وَمَنْ لَمْ تَعْرِفْ” rivâyetinde görmekteyiz. Zîrâ Buhârî bu rivâyeti *Sahîh*'te iki ayrı yerde ve iki ayrı tarîkle vermiştir.¹⁷⁰ Yine bir başka rivâyeti¹⁷¹ herbiri farklı tarîkle olmak üzere *on* ayrı bâbda

¹⁶⁷ Aynî, *Umdetu'l-kâri*, XII, 12.

¹⁶⁸ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 20.

¹⁶⁹ en-Nevevî, *Mâ temessu ileyhi hâcetu'l-kârî li-sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, s.52; Itr, *el-İmam et-Tirmizî*, s. 92.

¹⁷⁰ Buhârî, *Sahîh*, İman 6, 20 (hno: 12, 28).

¹⁷¹ Buhârî, *Sahîh*, Cenaiz 8.

zikretmiştir. Eğer o rivâyete ait farklı tarîklerin sayısı rivâyetten çıkarılacak hüküm sayısından fazla ise bir bâbda aynı hadîsi farklı senetlerle verir.¹⁷² Eğer rivâyetten çıkarılacak hüküm sayısı rivâyete ait farklı senet sayısından fazla ise bu sefer ya ihtisâr eder ya da muallak olarak verir.¹⁷³ Örneğin *Cihad Kitabı*'nda geçen bir rivâyeti¹⁷⁴ senedi aynı olmakla birlikte metinlerinin ilgili yerlerini ihtisâr ederek dört ayrı yerde zikretmiştir.¹⁷⁵ Muhaddis kimliği yanında fakîh kimliği de bulunması hasebiyle Buhârî, hadîsin farklı senetlerini tek bir bâb altında sıralamak hususunda Müslim ve Tirmizî'den ayrılır.¹⁷⁶ İfade ettiğimiz minvalde hadîsten çıkarılacak hüküm sayısına göre rivâyetin tarîklerini farklı yerlerde verir. Eğer bir bâb altında aynı hadîsin birden fazla tarîkini vermişse aslında bu bir tekrârdan öte hadîsin kuvvetlenmesini sağlamaktır.¹⁷⁷

Kastallânî, Buhârî'nin senet ve metinleri hiç değiştirmeden yaptığı tekrârları tek tek belirlemiş ve bu sayının toplamda *yirmibir* olduğunu tespît etmiştir.¹⁷⁸ Ancak bunlar içinden de birebir aynı olmayan, bazı farklılıkları ihtivâ eden rivâyetler de vardır. Bu yönüyle baktığımızda söz konusu faydalardan hali tekrârların *Sahîh*'te görülme ihtimâlinin çok zor olduğuna dair İbn Hacer'in tespîti doğru bir tespittir. Ayrıca ona göre Buhârî, altında hadîs olmayan bazı bâblarda aslında o bâbda kullanabileceği bir hadîsi yakın bir yerde zikrettiği ve elinde de o senetten başka senet olmadığı için aynı hadîsi aynı senet ve metinle tekrâr etmemek için adına o bâbı boş bırakmıştır. Buradan anlaşılacak şey, Buhârî'nin her ne kadar bazen bir hadîsi *onüç*¹⁷⁹ ve daha fazla sayıda tekrâr ettiği vaki olsa da gereksiz tekrârdan son derece kaçındığıdır.¹⁸⁰ Hatta *Hac*

¹⁷² Örneğin bizim sayımımızda, “فَإِنَّمَا الْوَلَاءُ لِمَنْ أَتَقَى” hadîsi *Sahîh*'te *yirmiiç* farklı bâbda *yirmidokuz* sefer geçmektedir.

¹⁷³ Buhârî'nin hadîs tekrârındaki bu yöntem değerlendirmesi için bkz. el-Kettâni, Yusuf, *el-Fecru-s-sâti' ale's-sahîhi'il-câmi'*, Mecelletu'l-ma'hedi'l-mahututati'l-arabiyye, XXIX, Kuveyt 1985, s. 266-267.

¹⁷⁴ Buhârî, *Sahîh*, Cihad 156 (hno: 3024).

¹⁷⁵ Bu örneklendirmelerin detayı için bkz. Mehmet Bilen, “Sahîh-i Buhârî'deki Tekrâr Meselesi”, *Dicle ÜİFD*, c. VIII, sy. 1, s. 150.

¹⁷⁶ İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 88.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 17. İbn Hacer hadîs ilmini bilmeyenlerin bunu tekrâr zannettiğini ifade eder.

¹⁷⁸ Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn, *İrşadu's-sâri li şerhi sahihi'l-Buhârî*, I-X, Matba'atu'l-Kubrâ, Mısır 1323, I, 25-26.

¹⁷⁹ İtr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 93.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 601-602.

Kitâbı'nda bazı nüshalarda yer alan “باب تعجيل الي الوقوف” isimli tercemeyle alakalı olarak Buhârî'nin bizzat kendisinin bu bâb altına koyabileceği hadîs olduğu halde tekrârdan kaçındığı için koymadığına dair ifâdeler mevcuttur.¹⁸¹ Ancak bu yaklaşım Kettânî'nin yukarıda tespît ettiği değerlendirmelerle örtüşmemektedir. Kanaatimizce bu durum şöyle îzâh edilebilir. İlgili kısımda ifâde ettiğimiz gibi Buhârî, altına hadîs koymadığı tercemelerde eğer bir önceki bâbdan, bâbın konusu dışında bir hüküm daha çıkarılıyorsa bunu belirtmek için ayrı bir bâb başlığı açmaktadır. “باب تعجيل الي الوقوف” bâbından bir önceki bâb “Arafatta hutbeyi kısa tutmak” la ilgili olması hasebiyle vakfeyi yapma konusunda acele etmek mevzuna da zımmen işaret etmektedir. Dolayısıyla Buhârî hadîsin barındırdığı farklı iki hükmü ortaya koyarken şartlarına uyan tek bir hadîsi peşpeşe iki defa sıralamaktansa bu şekilde bir uygulama benimsemiş gözükmektedir.

Hadîs tekrârındaki bu yöntemiyle alakalı olarak Buhârî için bir eksik olarak görünen tek nokta ise; tekrâr ettiği her hadîste senedi tam olarak vermemesi sebebiyle rivâyetin mevsûl halinin *Sahîh*'te olmadığı algısının oluşmasıdır. Nitekim Nevevî birçok hadîs âliminin bu sebeple bazı rivâyetlerin *Sahîh*'te yer almadığını zannettiklerini belirtir.¹⁸²

Sahîh'te Buhârî'nin takip ettiği diğer bir yöntem de ihtisâr uygulamalarıdır. Her ne kadar hadîste ihtisâra karşı çıkan âlimler olmuşsa da ihtisâr edilen hadîsin tam halinin biliniyor olması, cümlede anlam bütünlüğünün bozulmaması, hadîse ziyâde yapıldığı şüphesinin doğmaması, hadîsi rivâyet eden râvîlerin adalet ve zabt niteliklerine sahip olması gibi şartların oluşması durumunda hadîsin ihtisâr edilebileceği belirtilmiştir.¹⁸³ Buhârî'nin ihtisâra ilişkin tasarrufundaki amaç, rivâyet ettiği hadîsin merfû' ve hüküm içeren kısmını alıp mevkûf ve hüküm içermeyen kısmını kısaltması olarak söylenebilir.¹⁸⁴ Yani merfû hadîs dışında esere hizmet etmeyecek bir kısmını gördüyse bu kısmı hazfetmiştir. *Köle Azâdı/ İtk Kitâbı*'nda geçen bir rivâyet buna

¹⁸¹ Kirmânî, *el-Kevâkib*, VIII, 160.

¹⁸² Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I, (Tecrid'in Dibacesi VI-VII 1. dipnot).

¹⁸³ Salih Karacabey, “Hadîste İhtisar ve Muhtasar Rivâyetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ ÜİFD*, c.11, sy.1, s.57-64.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 18.

örnektir.¹⁸⁵ Bu rivâyetin terceme ile alakalı kısmı efendinin kölesine yediğinden yedirip giydiğinden giydirmesi ile alakalı olması sebebiyle Buhârî rivâyetin içersinde yer alan diğer kısımları almamıştır.¹⁸⁶

Buhârî'nin takip ettiği yöntemlerden biri de hadîsin sadece konuyla alakalı kısımlarını ilgili yerlerde zikrederek ihtisârda bulunmasıdır. *Kitâbu's-Savm/Oruç Kitabı*'nda geçen rivâyet¹⁸⁷ buna örnektir. Zîrâ bu rivâyette Hz. Peygamber'in oruçlu iken misvak kullanmasına ilişkin kısım alınmış geriye kalan kısmı hazfedilmiştir. Ancak buradan iki bab sonra, "Oruçlunun yaş ve kuru misvakla dişlerini misvaklaması"na dair yeni bâb başlığı altında ilgisinden dolayı hadîsin tamamını vermiştir.

Sahîh'teki ihtisâr uygulamalarına baktığımızda bir başka husûsiyetin daha varlığı dikkatimizi çekmektedir. Buhârî bir rivâyetin belli bir kısmını sahîh kabul edip diğer kısmını daha dûn mertebede gördüyse hadîsin sıkıntılı gördüğü kısmını ihtisâr eder. Örneğin Selman'ı Fârisî'nin efendisiyle yapması emredilen sözleşmeyle alakalı rivâyette¹⁸⁸ kendisinin nasıl müslüman olduğuna dair belirtilen ayrıntıların farklılıklar arzetmesi Buhârî'nin nazarında bu kısmın sıhhatinin *Sahîh* için belirlediği şartları taşımamasına dolayısıyla esere alınmamasına sebep olmuştur.¹⁸⁹ Bu sebeple Buhârî sadece sözleşme kısmını kullanmış diğer kısımları hazfetmiştir.

el-Câmiu's-Sahîh'teki bu tarz ihtisâr uygulamaları rivâyetler üzerinde genel anlamda bir karışıklığa sebep olmamakla birlikte zaman zaman bazı problemlere neden olduğu ileri sürülmüştür. İki kişinin müşterek malı konumundaki kölenin azad edilmesiyle alakalı rivâyet¹⁹⁰ bunlardan biridir. Zîrâ bu rivâyetin *Sahîh*'de Katâde yoluyla gelen bazı tarîklerinde¹⁹¹ "Ortaklardan birinin köleyi kendi başına azat etmesi ancak diğer ortağın payını karşılayacak maddiyata sahip bulunmaması durumunda kölenin diğer ortağın hissesi miktarınca eziyet edilmeden çalıştırılmasına" dair bir

¹⁸⁵ Buhârî, *Sahîh*, Itk 15.

¹⁸⁶ Müslim, *Sahîh*, Eymân 38.

¹⁸⁷ Buhârî, *Sahîh*, Savm 25.

¹⁸⁸ Buhârî, *Sahîh*, Buyu' 100.

¹⁸⁹ Kastallânî, *Îrşadu's-sâri*, IV, 101.

¹⁹⁰ Buhârî, *Sahîh*, Şerike 5; Itk 5 (hno: 2491, 2526, 2527).

¹⁹¹ Buhârî, *Sahîh*, Itk 5 (hno: 2527).

ziyâde vardır. Ancak yine *Sahîh*'te Katâde'den gelen bir başka rivâyette ise¹⁹² rivâyet ihtisâr edilmiş ve “kölenin eziyet ettirilmeden çalıştırılması” kısmı hazfedilmiştir. Dolayısıyla müşterek bir kölenin sahiplerinden biri köleyi azat ettiğinde diğer sahibin hissesinin ödenmesi konusunda kölenin çalıştırılıp çalıştırılmaması mevzuu muğlak kalmaktadır. Darekutnî, ihtisâr edilen kısmın rivâyette bulunması gerektiğinden bahseder. Zîrâ hadîs tam haliyle Hişâm ve Şu'be'den de rivâyet olunmuştur. Bu iki râvî ise Katade'den daha üstündür.¹⁹³ Hâkim ise, ihtisâr edilen kısmın merfu bir rivâyet değil, Katâde'nin sözü olduğunu ve burayı hadîs zannedenlerin yanlış olduğunu söylemiştir. Bu eleştirilere cevap niteliğinde ise Tirmizî; bu rivâyeti bizzat Buhârî'ye sorduğunu ve onun her iki rivâyetin de sahîh olduğu yönündeki cevabını nakleder.¹⁹⁴ İbn Hacer de bu iki rivâyeti cem' etmek suretiyle Buhârî'nin Tirmizi'ye verdiği cevabı tafsîlâtlandırır. Buna göre; muhtasar rivâyet bir soruya cevap olarak yeteri miktarda söylenmiş ve ihtisâr edilmiştir. Diğerisi ise başka bir ortamda detaylı bir şekilde ifâde edilmiştir. Ayrıca dikkatimizi çeken diğer bir husus ise, Buhârî'nin rivâyeti tam olarak verdiği yerde hadîsin hemen altına Şu'be'nin bu hadîsi ihtisâr ettiğini belirtmesidir.¹⁹⁵ Buradan anlaşılan Şu'be de bu hadîsi hem tam haliyle hem de muhtasaran rivâyet etmiştir. Yine *Sahîh*'te farklı bir bâb başlığı altında bu rivâyet farklı bir tarîkle ve içerisinde “kölenin çalıştırılması”na ilişkin kısım yer almaksızın rivâyet edilmiştir.¹⁹⁶ Bu yönüyle baktığımızda İbn Hacer'in değerlendirmesi daha tutarlı gözükmektedir. İhtisâr işleminde alınan kısmın geride bırakılan kısma muhalif bir anlam ifâde etmemesi gerekir. Aksi takdirde bu tür bir problemin hadîsi illetli hale getireceği âşikârdır.¹⁹⁷

Değerlendirilmesi gereken diğer bir konu ise taktî' meseledir. Bazı kaynaklarda taktî' konusunun ihtisârın bir alt başlığı olarak zikredilmesi¹⁹⁸ sebebiyle biz de ayrı bir

¹⁹² Buhârî, *Sahîh*, Itk 5 (hno: 2526).

¹⁹³ Eleştiriler için bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, tahk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1985, s.149-150.

¹⁹⁴ et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *İlelu't-Tirmizî el-kebîr*, tahk.Seyyid Subhi es-Sâmirî..., Âlimu'l-kutub, Beyrut 1989, s. 204-205.

¹⁹⁵ Buhârî, *Sahîh*, Itk 5.

¹⁹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Şerike 5.

¹⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V,188,189, Bu rivâyetile ilgili daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, 312.316.

¹⁹⁸ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, I, 471.

başlık açma ihtiyacı hissetmedik. Zîrâ her ihtisâr işlemi aslında bir taktî' olması hasebiyle Buhârî'nin ihtisâr hususundaki tutumu taktî için de geçerlidir.

Netice olarak *Sahîh*'teki tekrârların, rivâyetlerdeki farklı hüküm ve içerikleri göstermek ve hadîsleri kuvvetlendirmek; ihtisâr ve taktî'in ise eserin hacmini gereksiz yere arttırmamak amacına yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

3.1.1.3. Mütâbeât

Mütâbeât, “şeyhinden rivâyetinde tek kalmış sanılan bir râvîye bir başka râvînin tabi olarak ya o şeyhten veyahut o şeyhin şeyhinden aynı hadîsi rivâyet etmesi” demektir.¹⁹⁹ Bazı kaynaklarda da, üzerinde inceleme yapılan hadîsin ferd olup olmadığı tanıma dâhil edilmeden her rivâyet için yapılan bu işlem mütâbeât olarak adlandırılır.²⁰⁰ Konuyla yakından alakalı olması hasebiyle kısa da olsa ifâde etmemiz gereken diğer bir husus da şâhid (şevâhid) uygulamasıdır. Mütâbeât ile şâhid terimi arasında fark bulunup bulunmadığı ve bunun ne tür bir fark olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. *İ'tibar*²⁰¹ sonucu bulunan hadîs, lafız bakımından mütâba' ile aynı ise buna mütâbeât; mâna bakımından ona benziyorsa şâhid deneceği görüşünde olanlar bulunduğu gibi bunun tam aksini söyleyenler, hatta her iki terimin de eş anlamlı olduğunu söyleyenler de vardır. İbn Hacer ise konuya farklı bir bakış getirerek, eğer hadîs aynı sahâbîden rivâyet ediliyorsa bunun mütâbeât, farklı sahâbîden geliyorsa şâhid olduğunu belirtir.²⁰²

Sahîh'te *üçyüzkırkbir* adet mütâbeât nev'inden merfu' rivâyet mevcuttur. Bunlardan *yüzdoksandördü* “tâbeahû / تابعه” şeklinde geldiği belirtilmiş olsa da²⁰³ bizim tespîtlerimize göre bu sayı *yüzdoksanyedidir*. Geriye kalanlar ise “قال”, “روى” gibi lafızlarla vâki olmuştur. Muallak rivâyetler konumuzun temelini oluşturması hasebiyle mütâbeât nevinden rivâyetler de ilgi alanımız dâhilindedir.

¹⁹⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 289-290.

²⁰⁰ Abdullah Aydın, *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

²⁰¹ Ferd zannedilen bir hadîsin başka tarîk veya tarîklardan rivâyet edilip edilmediğinin, bir diğer ifâdeyle râvîsinin gerçekten tek olup olmadığının araştırılmasına denir. Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 170.

²⁰² Polat, Selahattin, “Mütâbeât”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2006, XXXII, 181.

²⁰³ İsa Eren, “Hadîste İ'tibâr Ve Sahîh-i Buhârî'de İ'tibâr Uygulaması”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) *Sakarya Üniversitesi SBE*. 2007, s. 60 .

Sahih'te genel olarak kimin kimden mütâbeâtta bulunduğu belirtilirken²⁰⁴, bazen aksi durumlarda olabilmektedir.²⁰⁵ Kezâ Buhârî bazen asıl rivâyet ile mütâbîsi arasında lafzî aynîliğe dikkat ederken bazen bir kelime de lafzî aynîliği yeterli görür. Zaman zaman da iki rivâyetteki sahâbe râvîsinin aynîliğini arar.²⁰⁶ Örneğin; Hz. Peygamber'in yıkanırken başka bir sahâbî tarafından setredilmesi ile alakalı hadîste²⁰⁷ mütâbeâtın sadece “في الستر” ifâdesinde olduğu belirtilir.²⁰⁸ Bu tarz tek kelime üzerinde mütâbeâtın sağlandığı rivâyet sayısı *ondur*. Yaptığımız tetkikler çerçevesinde musannifin belirtilen husus dışında zaman zaman asıl rivâyet ile mütâbîsi arasındaki basit farklılıklara değindiğini de söyleyebiliriz.²⁰⁹ Burada dikkat çeken söz konusu farklılıklar harfî cer, bağlaç²¹⁰ gibi hadîsin anlamında bir kaymaya sebep olmayan basit türdeki değişikliklerdir. Ayrıca o bazen iki rivâyet arasındaki benzerliği ifâde etmek için “نحوه”, ve “مثله” ifâdelerini kullanır. Bazen mütâbeâtı zikir çerçevesinde senedi sahâbîye kadar verirken bazen de Hz. Peygamber'e dayandırır.²¹¹ Buradan çıkarabileceğimiz sonuç ise, mütâbeât nevinden kullandığı hadîslerin sıhhat açısından durumlarının farklılığıdır. Nitekim Buhârî zikrettiği bazı mütâbî rivâyetlerin hemen ardından “أصح” tabirini kullanır.²¹² Buhârî bu tavrıyla konuyla alakalı birden fazla rivâyetin bulunduğunu ve kendisinin seçtiği rivâyetin ise sıhhat açısından diğerlerinden üstünlüğüne işaret etmek ister.

Musannif Buhârî –kendisinin de ifâde ettiği gibi- bazen herhangi bir durum hadîsin sübutuna ilişkin endişe uyandırabilecekse söz konusu rivâyeti başka bir rivâyetle zımnen destekler. Bunu bazen o hadîsteki râvîlerden daha mutkin râvîlerden oluşan yeni bir senetle yaparken kimi zaman da bu desteği mütâbeât yoluyla sağlar. İbn

²⁰⁴ Örnekler için bkz. Buhârî, *Sahih*, Vudû' 9, Gusl 17, Taksîru's-salât 3,4, Cenâiz 2, Fedâilu'l-Kur'ân 8.

²⁰⁵ Örnekler için bkz. Buhârî, *Sahih*, Bed'u'l-vahy 3, Mevâkîtu's-salât 30, Cum'a 29, Menâkıbu'l-ensâr 38; Nikâh 88.

²⁰⁶ İsa Eren, *Hadîste İ'tibâr*, s. 82.

²⁰⁷ Buhârî, *Sahih*, Gusûl 21 (hno: 281).

²⁰⁸ Kirmânî, *el-Kevâkib*, III, 145.

²⁰⁹ Buhârî, *Sahih*, Cenâiz 33 (hno: 1292), Menâkıbu'l-ensâr 45 (hno: 3901), Megâzi 31 (hno: 4125).

²¹⁰ Buhârî, *Sahih*, Nikâh 121 (hno: 5246), Megâzi 49 (hno: 4290).

²¹¹ İsa Eren, *Hadîste İ'tibâr*, s. 87-93.

²¹² Buhârî, *Sahih*, I'deyn 24 (hno: 986), Muhâribîn 37 (hno: 6840).

Hacer bu şekildeki gizli bir delillendirmeye hadîsin sübutunu sağlamanın Buhârî'nin bir metot olarak sık sık kullandığını belirtir.²¹³

Likâ hadîs kabul şartlarından olmakla birlikte Buhârî aralarında likânın vâki olmadığı bir râvînin rivâyetini sırf râvîsinin güvenilirliği sebebiyle mütâbeât nevinden verdiği de olur. O, bu tasarrufuyla bir yandan kendi hadîsini takviye ederken aynı zamanda her ne kadar kendi şartlarını taşımasa da ilgili rivâyetin kullanıma uygun olduğunu göstermiş olur.²¹⁴ Bu da Buhârî'nin kendi şartları dışındaki hadîsleri yok saymadığının bir göstergesi olması açısından kanaatimizce önemlidir.

Son olarak belirtmekte fayda mülâhaza ettiğimiz bir husus şudur: İbn Hacer'in *Tağlîku't-Ta'lik* isimli eserini incelediğimizde onun, mütâbeât nevinden bütün rivâyetleri muallak olarak değerlendirdiğini ve bunların mevsûl hallerini tespîte çalıştığını görmekteyiz. Âlimlerin mütâbeât nevinden rivâyetler için genelde, "tek başına delil teşkîl etmeyeceği" ve bu tarz rivâyetlerde geçen zayıf râvîlerin asıl metinde geçen zayıf râvîler gibi görülemeyeceği²¹⁵ fikrinden hareketle Buhârî'nin *binüçyüzkırkbir* muallak rivâyetini değerlendirdiğimizde, bunlardan *üçyüzkırkbirinin* -tıpkı bâb başlıklarında olduğu gibi- eserin aslından sayılamayacağı sonucu açıkça ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla söz konusu mütâbeât türü rivâyetler üzerinden Buhârî'ye eleştiri yöneltmek kanaatimizce pek uygun olmayacaktır. Zîrâ bu rivâyetler -yukarıda da dikkat çekildiği üzere- sadece mütâbeât ettiği rivâyetleri desteklemek ve varsa metin farklılıklarına işaret etmek amacıyla esere konmuştur.²¹⁶

3.1.1.4. Mânâ ile Rivâyet

Hadîslerin Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı gibi değil de mânâ yönüyle rivâyet edilmesi anlamına gelen²¹⁷ '*er-rivâyetu bi'l-ma'nâ*', sahâbe döneminden itibaren

²¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 188.

²¹⁴ el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, 91.

²¹⁵ el-Cezâîrî, Tahir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli ehli'l-Eser*, Matbaatu'l-cemâliyye, Mısır 1910, s. 212.

²¹⁶ Buhârî'nin sadece sahîh hadisleri toplamak gayesinden kasıt; eserde yer alan, "Müsned" rivâyetlerdir. Nevevî, *Mâ temessu ileyhi hâcetü'l-kârî li-sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, s. 91

²¹⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 323-325. Mana ile rivayet konusunun daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmesi için bkz. Abdullah Hikmet Atan, "Mana ile hadis rivayeti" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) *Marmara Üniversitesi SBE*, İstanbul 1999.

kabulü ve şartları açısından belli tartışmalara konu olmuş bir alandır. Böylesi bir uygulamayı savunanlar kadar buna karşı çıkanlar da olmuştur. Elbette mânâ ile rivâyeti kabul etmeyenlerin belli dayanak noktaları olduğu gibi bu uygulamaya cevaz verenlerin de yaslandıkları delilleri²¹⁸ vardır.

Konuya ait görüş ayrılığı Hz. Peygamber ve sahâbe döneminden başlayarak tedvîn ve hatta tasnîf devri sonuna kadar devam edebilmiştir. Kaynaklarda mânâ ile rivâyet bir azimet değil, ruhsat ifade ettiği aslolanın lafzen rivâyet olduğu belirtilir.²¹⁹ Ayrıca iki rivâyet arasında var olan her farklılık da o hadîsin mânânen rivâyet edildiğini göstermez. Zîrâ rivâyetler arasındaki lafız farklılıklarının birçok sebepleri vardır.²²⁰

Bununla birlikte mânânen rivâyet bir tabii bir süreçtir. Zîrâ aradan çokça zaman geçtikten sonra Hz. Peygamber'in uzun ifâdelerini aynı lafızlarla hatırlamak ve başkalarına aktarmak neredeyse mümkün olmayan bir gerçektir. Bu durum uzunca rivâyetleri sahâbeden duyan tâbîler ve müteselsilen onlardan duyanlar için de geçerlidir. Herhangi bir mecliste anlatılan bir hâdiseyi anlatanın aynı mecliste aynı lafızlarla tekrâr etme durumu bile söz konusu değildir. Nitekim Hz. Peygamber'e gidip hafızalarından şikâyette bulunan kimselere Hz. Peygamber'in verdiği cevaz da böylesi işte böylesi bir realiteyle alakalıdır. Dolayısıyla zikredilen değerlendirmeler ve şartlar muvacehesinde muhaddisler de mânânen rivâyete olumlu bakmışlar ve eserlerini bu çerçevede tanzim etmişlerdir. Esâsen mevcut rivâyet kaynaklarındaki hadîslerin çok önemli bir kısmının mânânen rivâyet edilen hadîslerden oluşması da bahse konu tabiiliğin/hakikat bir ifâdesidir. Kezâ, İbn Sîrîn'den nakledilen, "Bazen on hadîs dinliyordum. Hepsinin mânâsı aynı olmasına karşın lafızları farklı farklıydı."²²¹ beyânı da mânânen rivâyet gerçeğini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Lafzen rivâyetin öncelenmesine

²¹⁸ Bu delillendirmeler için bkz. Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I, 455-457.

²¹⁹ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 214.

²²⁰ Bu farklılıklar; Hadîsin Hz. Peygamber tarafından birkaç sefer rivâyet edilmesi, mana ile rivâyet, râvîlerin ezberleme kabiliyetlerinin farklılığı, hadîsin ihtisârı, râvînin hadîsin bir kısmını işitmesi, soru soranların çok olmasından kaynaklanan sebepler, râvînin hata etmesi, arapçanın kendisinden kaynaklanan sebepler, yalan söylemek şeklinde sıralanabilir. Enbiya Yıldırım, "Hadîslerin Mana ile Rivâyeti", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas 1996, sy.1, s. 281-287.

²²¹ Cezâîrî, *Tevcîhu'n-nazar*, I, 311.

rağmen uygulamada mânen rivâyetin ağırlığına dikkat çeken İbn Kesîr de aynı şeyi söylemektedir.²²²

Buhârî'ye göre hadîslerin sıhhatini tespît konusunda hadîsin lafzen ya da mânen rivâyet edilmiş olmasının ön planda olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zirâ Buhârî bu noktada râvînin adalet ve zabtına yönelik bazı husûsiyetler ile metne taalluk eden bir kısım kriterleri daha öncelikli olarak değerlendirmektedir. Bir gerçeklik olarak karşımızda duran mânen rivâyet meselesine Buhârî'nin karşı çıktığını söylemek bir bakıma *el-Câmiu's-Sahîh*'te yer alan rivâyetlerle tezat teşkil eder. Zirâ bu hadîslerin büyük bir kısmı mânâ ile rivâyet edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Buhârî nazarında îzâh edilmesi gereken husus; mânâ ile rivâyeti kabul ya da reddetmek değil varolan bu kabulün sınırları noktasındadır. O, rivâyetlere eserinde yer verirken özellikle lafızların mânâyâ tesiri üzerinden meseleye yaklaşır. Eğer mânen rivâyet neticesinde hadîsin mânâsında bir bozulma kayma ya da daralma olmuyorsa aynı hadîsi aynı tarîkle ama farklı lafızlarla vermekten çekinmez. Ancak lafız değişiklikleri rivâyetin anlamında bir kaymaya, daralmaya ya da genişlemeye neden oluyorsa bu durumda Buhârî bu tarz rivâyetlere eserinde yer vermemektedir. Örnekler üzerinden bakacak olursak;

“... انما الاعمال” hadîsi *Yahya b. Said* (v. 143/760) – *Muhammed b. İbrâhîm el-Hâris* (v. 120/737) – *Alkame b. Vakkâs* (v. 86/705) – Ömer tarîkiyle *el-Câmiu's-Sahîh*'te yedi ayrı yerde zikredilmiştir ve bu rivâyetlerin lafızları birbirine yakın olmakla birlikte farklılıklar arzemektedir.

” لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَاتٌ ” hadîsi *Sahîh*'te; *Süfyân b. Uyeyne* (v. 198/813) – *Mansûr b. Mu'temir* (v. 132/749) – *İbrâhîm b. Yezid* – *Hemmâm b. Hâris* (v. 65/684) – *Huzeyfe* tarîkiyle bu lafızlarla geçmektedir. Aynı senetle *Ahmed b. Hanbel*'in *Müsned*'i, *Müslim*'in *Sahîh*'i, *Tirmizi*'nin *Sünen*'inde ve daha başkaca kaynaklarda²²³ ise; “ لَا يَدْخُلُ ” şeklinde rivâyet edilmiştir.

²²² Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hâsis şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut ts., s. 136.

²²³ İbn Hibban, Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, tahk. Şuayb Arnavud, I-XVIII, Muessetu'r-risâle, Beyrut 1993, XIII, 78 (hno: 5765); el-Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali Ebûbekir, *es-Sunenu'l-kubrâ*, tahk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-kutubi'l-İlmîyye, Beyrut 2003, VIII, 287 (hno:16672).

“انما انا بشر...” rivâyeti de *Hişâm b. Urve* (v. 146/763) – *Urve b. Zübeyir* (v. 94/712) – *Zeynep* – *Ümmü Seleme* tarîki ile *Sahîh*'te üç farklı yerde²²⁴ geçmektedir. Bu rivâyetler incelendiğinde bazı lafız farklılıklarının varlığı dikkat çekmektedir.

“بني الإسلام علي خمس...” hadîsi²²⁵ *Hanzala b. Ebî Süfyân* (v. 151/768) – *İkrime b. Hâlid* (v. 150/767) – *İbn Ömer* tarîkiyle Buhârî'nin *Sahîh*'i ve Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Burada dikkatimizi çeken husus aynı tarikle rivâyet edilen bu hadîsin Müslim versiyonunda “إِنَّ الْإِسْلَامَ بُنِيَ عَلَى خَمْسٍ” şeklinde başlaması ve sıralama da oruçla haccın yerinin değişiklik arzemesidir.

Cahiliye döneminde adak adayan kimsenin Müslüman olduktan sonra bu adağı yerine getirip getirmeyeceği ile alakalı rivâyet²²⁶ ise üç yerde bizzat merfuen ve kavli olarak “Adağını yerine getir.” emriyle rivâyet edilirken, *iki* yerde ise²²⁷ “Hz. Peygamber adağımı yerime getirmemi emretti” şeklinde mânâ ile rivâyet edilmiştir.

Her ne kadar yukarıda verdiğimiz örneklerde var olan lafız farklılıkların başkaca sebepleri olma ihtimali olsa da özellikle senetleri aynı olduğu halde lafız farklılıklarının bulunması mânâ ile rivâyet ihtimalini de hatıra getirmektedir.

Buhârî'nin mânâ ile rivâyete cevaz verdiğini ifâde etmek her durumda bu uygulamaya müsaade ettiği anlamını taşımaz. Örneğin *Sahîh*'te *Yunus b. Zeyd* (v. 159/775) – *Zührî* (v. 124/741) – *Ali b. Hüseyin* (v. 94/712) – *Amr b. Osman* – *Usame b. Zeyd* kanalıyla gelen “لَا يَرِثُ الْمُؤْمِنُ الْكَافِرَ ، وَلَا يَرِثُ الْكَافِرُ الْمُؤْمِنَ” hadîsi²²⁸ aynı tarikle *Huşeym b. Beşîr'den* (v. 183/799) “لَا يَتَّوَارِثُ أَهْلُ مِلَّتَيْنِ” şeklinde²²⁹ mânâ ile rivâyet edilmiştir. Bu durumda rivâyetin kapsamı değişmektedir. Huşeym'in rivâyetleri ezberlemekle birlikte yazmadığı, daha sonra da hata ettiğinin biliniyor olması²³⁰ Buhârî mânâ ile rivâyet edilen bu hadîsi *Sahîh*'e almamasına neden olmuştur.

²²⁴ Buhârî, *Sahîh*, Mezâlim 16 (hno: 2458), Hiyel 10 (hno: 6967), Ahkâm 20 (hno: 7169).

²²⁵ Buhârî, *Sahîh*, İmân 2 (hno: 8); Tefsîru Sure (2) 30 (hno: 4514); Müslim, *Sahîh*, İmân 22.

²²⁶ Buhârî, *Sahîh*, İtikâf 5, 16 (hno: 2032, 2049), Eymân 29 (hno: 6697).

²²⁷ Buhârî, *Sahîh*, Farzu'l-Humus 19 (hno: 3144), Megâzî 54 (hno: 4320).

²²⁸ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 48 (hno: 4283).

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 178, 195; Tirmizî, *Sünen*, Ferâiz 16 (hno:2108); Ebû Dâvud, *Sünen*, Ferâiz 10 (hno 2913).

²³⁰ İbn Hacer, *Ta'rifu ehli't-takdis bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlis*, tahk. Âsım b. Abdullah el-Karyûnî, Mektebetu'l-menâr, Ürdün ts., I, 47; ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 287.

Netice olarak hadîs ilmi için kaçınılmaz bir durum arzeden mânâ ile rivâyet Buhârî'nin de tatbîk ettiği bir yöntemdir. Değişiklik arzeden lafızların mânâyâ tesir etmesi durumunda ise bir muhaddisten öte fakih yönünü de hesaba kattığımızda Buhârî'nin bunu tespît edebilecek yetkinlikte olduğunda şüphe yoktur.

3.1.2. İçerdiği Bölümler Açısından Buhârî'nin Yöntemi

Bu konu elbette *Sahîh* üzerinde derinlemesine ve uzun bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla biz konuyu detaylı bir şekilde değil anahatlarıyla ele almak istiyoruz.

Sahîh'in içeriği açısından Şah Veliyyullah Dihlevî'nin eserinde yer verdiği şu sözlerle konuya başlamak isabetli olacaktır. O şöyle der: “İlk hadîs musannifleri dört ilim üzerinde hadîsleri topladılar. Kendisine fıkıh denilen sünnet alanında İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı ve Süfyân'ın *Câmi*'i; Tefsîr alanında İbn Cüreyc'in *Tefsîr*'i; Siyer alanında Muhammed b. İshak'ın *Siyer*'i; zühd ve rikâk alanında İbn Mübârek'in (v. 181/797) eseri türünden çalışmalar yapıldı. Buhârî bu dört ilmi/alani bir eserde toplamayı düşündü. Kendinden önce ve kendi döneminde sahîh kabul edilen merfû muttasıl rivâyetleri toplamayı istedi. Her ne kadar içerisinde merfû olmayan rivâyetler olsa da genel olarak bunlar merfûları desteklemek içindir.”²³¹

Bu ifâde üzerinden hareketle *el-Câmiu's-Sahîh* bu dört alanı ve hatta daha farklı detayları da eserinde barındırmaktadır. Fıkıh, Siyer, Tefsîr ya da Zühd konularının her birini keskin ifâdelerle ayırmak mümkün olmasa da *Sahîh*'te bu konulara dâir özel bölümler açılmıştır.

Eserin fikhî yönünü göstermesi açısından; gusl, hayz, teyemmüm, namaz, oruç, hac, zekat, buyu', icâre, vekâlet ve kefâlet, ikrah gibi bölümler önemlidir. Buhârî'nin sadece namaz kitabı için *sekizyüzelliden* fazla bâb başlığı açması bile onun fikhî açıdan derinliğini göstermektedir. Belki de bu fikhî delillendirmeleri ve tercemelerde takip ettiği usûl sebebiyle kendisinin müctehid mertebesinde olduğuna dair görüşler ortaya

²³¹ Dihlevî, *Şerhu terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, s. 19.

çıkıştır.²³² Bu sebepten aksi görüşler olsa da Buhârî'nin bir mezhebe bağlı olmadığı kabul gören bir yaklaşımdır.

Tefsîr Bölümü hem kaynakları hem de sistematığı ile çok değerlidir. Zîrâ Müslim'in *Sahîh*'inin bazı ulema tarafından Câmî' sayılmama sebeplerinden biri de *Tefsîr Bölümü*'nün çok dar çerçevede tutulmuş olmasıdır.²³³ Bu bölümde Buhârî sebebi-nüzûle dair rivâyetleri genel olarak İbn Abbas'tan; âyetlerin tefsîrine ilişkin rivâyetleri çoğu kez Mücâhit'ten; âyetlerde geçen bazı garib kelimelerin îzâhında bilinen tefsîrlere yanında Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan istifâde ederek uzun ve bir o kadar tafsîlât içeren tefsîr bölümünü oluşturmuştur. Ayrıca bu bölümde âyetlerin îzâhına dair rivâyetlerin yanı sıra nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih ve kıraat farklılıklarına dair geniş bilgi de sunmaktadır.

Sahîh'in siyer yönünü birkaç bölüme münhasır kılmak çok doğru gözükmemektedir. Zîrâ *Sahîh*'teki herbir rivâyet Hz. Peygamber'in hayatının farklı bir yanına işaret etmektedir. Bununla birlikte Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar yaşamış Peygamberlerin kıssalarına dair rivâyetlerin yer aldığı *Bed'ü'l-Halk* ve *Enbiyâ* bölümleri bize dinler tarihi konusunda derin îzâhlar sunmaktadır. *Megazi*, *Cihâd*, *Ashâbu'n-nebî*, *Menakıbu'l-ensar*, *Fedâil*, *Menâkıb*, *Muhâribin*, gibi bölümler de Hz. Peygamber'in çocukluğu, ailesi ve gündelik yaşantısının yanında siyasi, askeri ve idari yönünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bir Müslümanın ibadat ve muamelât dışında gündelik hayata ve ahlâki olgunluğa dair bir takım prensiplerin yer aldığı *Edeb*, *Libas*, *İsti'zan*, *Rikak* ve *Zühd* gibi bölümleri Dihlevî'nin tasnifinde dördüncü kategoriye teşkil eden zühd ve rikak içerisinde değerlendirebiliriz.

Tüm bunların dışında onun hadîs usûlüne dair düşüncelerini göstermesi açısından *Ahbâru'l-âhâd* ve ilim kitapları kayda değerdir. *Haber-i vâhid* bölümüne baktığımızda Buhârî'ye göre haber-i vâhidin Kur'an'ın âmmını tahsis ettiği ve

²³² el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 173.

²³³ M. Kemal Atik, "Sahîhu'l-Buhârî'deki 'Kitâbu't-tefsîr'in' Özellikleri" *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s.188-191

Kur'an'ın hükmüne ziyâdede bulunabildiğini görmekteyiz.²³⁴ *İlim Bölümü*'nde de rivâyet lafızlarının anlamları ve tahammül ve eda yollarından Buhârî nazarında muteber olanları gibi konuları bulmaktayız.

İman, Tevhid, İ'tisam bi'l-kitab ve's-sünne, İstitâbetu'l-mürteddîn, Fiten, Kader gibi bölümleri açmış olması eserin ve dolayısıyla Buhârî'nin kelâmî yönünü göstermesi açısından kayda değerdir. Bu bölümler içerisinde otuzdan fazlasının Buhârî öncesi hadîs eserlerinde olmayıp ilk defa Buhârî'de yer alması²³⁵ onun eserindeki özgünlüğün bir parçası olarak değerlendirmektedir.

Netice olarak *el-Câmiu's-Sahîh*'te Buhârî dîne taalluk eden konuların hemen tamamına değinme gayreti içinde olmuştur. Bunu yaparken de rivâyetlerin sahîh olanlarını fikhî açıdan tanzim ederek Hz. Peygamber'in örnek hayatı üzerinden takdim etmiştir.

4. BUHÂRÎ'NİN HADİS KABUL ŞARTLARI

Makdisî'nin de belirttiği gibi; Buhârî, Müslim ya da diğer hadîs âlimleri eserlerini oluştururken hadîs kabul şartlarından söz etmemişlerdir.²³⁶ Bu şartlar; bizzat musannifin konuya ışık tutacak karîne niteliğindeki beyânlarından ve eser üzerinde yapılan incelemelerden ilerleyen zaman içerisinde ortaya çıkarılmış prensiplerdir.²³⁷ Bunlara ilave olarak musannifin eserine verdiği isim de kendisinin şartları konusunda kısmî bir ilham kaynağı olabilmektedir.

Bu çerçevede konuya önce Buhârî'nin hadîs kabul şartlarına dair bizzat kendi ifâdeleriyle başlayalım. Buhârî *Sahîh*'i binden fazla hocadan dinleyerek²³⁸ *altıyüzbin* hadîs içinden seçtiğini²³⁹ ve bu *altıyüzbin* hadîsi belirlerken sahîh hadîslerin yanında zayıf olanlarını da ezberlediğini²⁴⁰ bizzat kendisi ifâde etmektedir. Hadîsleri ezberleme

²³⁴ Ali Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987, s. 209

²³⁵ Ali Akyüz, a.g.m, s.165.

²³⁶ el-Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1984, s. 17.

²³⁷ el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 90, Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*, s. 17.

²³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 503.

²³⁹ İbn Hacer, *Tağlik*, V, 420.

²⁴⁰ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, I, 20.

geleneğini de bizzat Buhârî'nin ifâdeleri içinde müşahede etmekteyiz. O şöyle der: "Hadîs yazarken aynı zamanda onları zihnime de alıyordum."²⁴¹ Buradan anladığımız Buhârî hadîsleri ezberlemek kadar yazımına da özen göstermektedir. Ayrıca o, ezberden hadîs tahdîs eden kişinin rivâyetinde şüpheye düşebileceği böylesi bir durumda yazılı kaynağa bakması halinde doğruyu görebileceğini belirtmiş²⁴² böylece rivâyetleri yazmanın ehemmiyetine vurgu yapmıştır.

Buhârî'nin, Ebu'l-Abbâs el-Velîd b. İbrâhîm el Hemedânî'ye (v. ?) bu konuda yaptığı tavsiyeler de onun hadîs tahdîsinde dikkat ettiği hususlara işaret etmektedir. Nitekim Buhârî; hadîs yazımında hadîsler kadar, sahâbe isimleri ve sayıları, tâbiûn ve sonrasının hayatları, künye ve lakaplarının yazılmasının gerekliliğinden bahseder. Ona göre merfû ve muttasıl rivâyetler yanında mürsel, mevkûf ve maktu rivâyetler de hifzedilmelidir. Ayrıca muhaddis, hadîs dinlediği kişinin yaşça kendisinden büyük ya da akran veya küçük olmasına bakmamalıdır.²⁴³

Buhârî'nin bazı cerh ve ta'dil lafızları ile alakalı yaklaşımına bakacak olursak; kendisi bir râvî için, "Münkeru'l-hadîs" tabirini kullanmışsa, bu tabir o râvînin rivâyetiyle ihticâc edilemeyeceğini gösterir.²⁴⁴ Eğer bir râvî hakkında olumlu görüşler olmakla birlikte Buhârî o râvînin bir kusurla müttehem olduğunu belirtmek isterse "Fîhi nazar" ifâdesini kullanır.²⁴⁵ Mukâribu'l- hadîslerden²⁴⁶ ise rivâyette bulunmakta bir mahzur olmadığını yine kendisi dile getirir.²⁴⁷ Buhârî râvîler üzerinde bu değerlendirmeleri yaparken elbette adalet ve zabt niteliklerini tek kıstas olarak görmez. Nitekim kimi râvîler hakkında güvenilir olduklarını belirttiği halde hadîsin sahîhi ile

²⁴¹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 502.

²⁴² Buhârî, *Raf'ul-yedeyn*, s. 82; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 502.

²⁴³ Kâdî İyâz b. Mûsâ, *el-İlma ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâyeti ve takyîdi's-semâ'*, tahk. Seyit Ahmed Sakr, Dâru't-turâs, Kâhire 1970, s. 30-34.

²⁴⁴ Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa, *Şerhu elfiyeti's-Suyutî fi'l-hadîs*, I-II, Mektebetu'l-gurabâi'l-eseriyye, Medîne 1993, I, 372.

²⁴⁵ Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dil*, tahk. Abdulfettah Ebu'l-Gudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut 2012, I, 388.

²⁴⁶ Mukâribu'l-hadîs; rivâyet ettiği hadîs sika râvîlerin rivâyetine yakın olan, diğer bir ifâdeyle hadîsi şâz veya münker olmayan râvî için kullanılan düşük seviyede bir ta'dil lafzıdır. Aşıkutlu, Emin, "Mukâribu'l-Hadîs", *DİA*, XLIV, İstanbul 2006, XXXI, 125.

²⁴⁷ Abdullah b. Yusuf el-Cedî, *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I-II, Müessesetu'r-reyyân, Beyrut 2003, I, 578.

sakîmini ayıramadıkları için rivâyetlerinin kullanılmayacağını belirtir.²⁴⁸ Bazılarından hadîs alınabileceğini ancak hadîsleriyle ihticâc edilemeyeceğine dikkat çeker. Yine bu cümleden olarak Buhârî, “Sahibu’l-hadîs”²⁴⁹ olmayan kimselerden hadîs tahdîsinde bulunmamıştır.²⁵⁰ Bunların yanında kendisine göre en sahîh isnat silsilesi, *Mâlik* (v. 179/795) – *Nafi* (v. 117/735) – *İbn Ömer* tarîkidir.²⁵¹ *Sahîh*’te bu yolla gelmiş *yüzkırktan* fazla rivâyetin bulunması da bu sözün Buhârî nazarındaki itibârını göstermektedir.

Buhârî’nin yöntemine dair bizzat kendisine ait îzâhlar oldukça azdır. Yukarıda ifâde ettiğimiz üzere râvîleri ve dolayısıyla rivâyetleri değerlendiren Buhârî’nin *Sahîh*’ini oluştururken bu değerlendirmeler sonucu tespît ettiği sahîh hadîsleri el-*Câmiu’s-Sahîh*’e aldığını, ancak eserin hacminin genişlemesinden endişe ettiği için de tüm sahîh rivâyetleri toplama çabasına girmediğini bizzat kendi ifâdelerinden öğrenmekteyiz.²⁵²

Buhârî’nin hadîs kabul şartları bağlamında *Sahîh*’in ismi üzerinden de bir takım değerlendirmeler yapılmış, konuya ilişkin bazı ipuçları elde edilmiştir. Buna göre Buhârî eserine; fıkıh dışındaki konuları işlediği için *Câmi*’; sadece sahîh hadîsleri ihtivâ ettiği için *Sahîh*; sadece senedi muttasıl hadîsleri aldığını belirtmek için *Müsned*; sahîh hadîslerin tamamına değil bir kısmına yer verdiği için de *Muhtasar* ismini vermiştir. Ebû Bekir Hazimî’nin (v. 322/933) genel olarak Buhârî’nin şartlarından bahsederken hadîsi için; isnâdının muttasıl, râvîsinin müslüman, güvenilir olup müdellis ve muhtelit olmayan, adalet vasfına sahip, hafızası kuvvetli, zihni duru, vehme kapılmayan, sağlam itikatlı olması şeklinde değerlendirmelerde bulunması konuya dair önemli bir fikir vermektedir.²⁵³

²⁴⁸ Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XV, 144.

²⁴⁹ Sâhibu’l-Hadîs: Hadîsin hükümleriyle amel etmeye çalışan kimseye denir. Aydınî, *Hadîs terimleri Sözlüğü*, s. 134.

²⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 503.

²⁵¹ ez-Zehebî, *Siyer*, V, 97.

²⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu bağdâd*, II, 8-9.

²⁵³ Kâsımî, *Hayâtu’l-Buhârî*, s. 30.

Konuya detaylı bir giriş yapmazdan evvel bir kısım ulemânın Buhârî'nin hadîs kabul şartı olarak ileri sürdükleri bazı hususi durumları serdetmek yerinde olacaktır. Örneğin, Hakim en-Neysâbûrî (v. ?) Buhârî'nin *Sahîh*'te yer verdiği rivâyetlerin her tabakada birden fazla râvî tarafından rivâyet edildiğini söyler. Buna göre hadîsi sahâbe tabakasından en az iki sahâbî, tâbiûn tabakasından en az iki tabî rivâyet eder ve eser sahibine kadar bu durum bu şekilde devam eder.²⁵⁴ Oysa mezkur görüş Hâkim'in örnek olarak gösterdiği hadîsler için uygun gözükse de, bu durum tüm rivâyetlere teşmil edilemez. Nitekim bahse konu yaklaşı başta Makdisî ve Hâzîmî olmak üzere âlimler tarafından da kabul görmemiştir.²⁵⁵ Hâkim'in öne sürdüğü bir diğer görüşe göre ise; - *şahitlik üzerine şahitlik* meselesinde olduğu gibi- esere alınacak herbir rivâyet ilim ehline "makbûl" addedilmiş rivayettir.²⁵⁶ Hâkim'e nisbet edilen bu görüş her ne kadar bazı eleştirilere maruz kalmışsa da kanaatimize göre Buhârî belli oranda da olsa bu konuyu önemsemiş gözükmektedir. Zîrâ borcun vasiyetten önce ödenmesi ile alakalı rivâyet²⁵⁷ Buhârî'nin şartlarını taşımamasına karşın genel uygulama bu minvalde olduğu için musannifin ilgili rivâyete itibar edip *Sahîh*'te yer verdiği görülmektedir.

4.1. Râvîde aradığı şartlar

Öncelikle İbn Hacer'in belirtmiş olduğu Buhârî'nin râvî tabakaları hakkında kısa bir bilgi vermek, konuya başlangıç açısından yerinde olacaktır. İbn Hacer'e göre Buhârî'nin râvîleri beş tabakadan oluşur. **Birinci tabaka;** tâbiûndan hadîs tahdîsinde bulunmuş râvîleri kapsar. **İkinci tabaka;** yukarıda bahsi geçen birinci tabakayla çağdaş olmakla birlikte tâbiûnun büyüklerinden hadîs dinlememiş olan râvîlerdir. **Üçüncü tabaka;** tâbiûn nesline yetişmese de tebei tâbi'înin büyüklerinden hadîs tahdîs etmiş râvîleri içerir. **Dördüncü Tabaka;** hadîs tahdîsine kendisinden çok az evvel başlamış

²⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Medhal ilâ ma'rifeti kitâbi'l-iklîl*, tahk. Ahmed b. Fariş es-Selûm, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003, s. 73.

²⁵⁵ Makdisî, *Şurutu eimmeti's-sitte*, 22; Kandemir, Yaşar, "Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 116; el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 97.

²⁵⁶ el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 97.

²⁵⁷ Buhârî, *Sahîh*, Vesâyâ 9.

yahut çağdaşı olan râvîlerden oluşur. **Besinci tabaka**; yaşça kendisinden küçük ve talebesi konumundaki râvîlerden müteşekkildir.²⁵⁸

4.1.1. Râvînin Adaletine Yönelik İnceleme

Bu kısımda âlimlerin genel olarak râvîde aradıkları özelliklere, ardından da adalet vasfını zedeleyen bazı hususi durumlara değineceğiz. Bunu yaparken önceliğimiz, Buhârî'nin bu konularla alakalı görüş keyfiyeti olacaktır.

4.1.1.1. Genel Kabul Gören Şartlar ve Buhârî'nin Bakışı

Râvîde aranan ilk şart râvînin müslüman olmasıdır. Kâfirin rivâyetinin kabul edilmemesi, bu konuda genel kabul gören bir yaklaşımdır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, edâ için islam şartı mutlak olsa da tahammül için böyle bir şartın aranmamasıdır. Bir râvî müslüman olmadan evvel öğrendiklerini müslüman olduktan sonra nakledebilir.²⁵⁹ Nitekim Buhârî'de de müslüman olmazdan önce öğrendiklerini müslüman olduktan sonra rivâyet edenlerin rivâyetleri yer almaktadır.²⁶⁰

Diğer bir şart buluştur. Bu meselede de tahammülün ve edânın yapıldığı dönem belirleyicidir. Âlimler edâ için buluşun şart olduğunda bir ihtilâfa düşmemişlerdir. Ancak tahammül yaşı için farklı görüşler mevcuttur.²⁶¹ Buhârî'nin bu konudaki görüşü; hadîs tahammülünün buluşdan önce olabileceği yönündedir. Zîrâ bir rivâyette *beş* yaşındayken, diğer bir rivâyette de henüz ihtilam olmadığı dönemde rivâyeti duymuş râvîlerin hadîsleri²⁶² *el-Câmiu's-Sahîh*'te mevcuttur.²⁶³

²⁵⁸ Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 503.

²⁵⁹ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 76, 77.

²⁶⁰ Buhârî, *Sahîh*, Megâzi 12 (hno: 4023) Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi almak için bkz. Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 77-78.

²⁶¹ Hatib el-Bağdâdî, Ebûbekir b. Ahmet b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Dâiratu'l-meârifî'l-osmâniyye, 1357, s. 54.

²⁶² Buhârî, *Sahîh*, İlim 19 (hno: 78).

²⁶³ el-Minyâvî, Ebu'l-Munzir Mahmûd b. Muhammed b. Mustafâ, *Şerhu'l-Mevgızati Fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs li'z-Zehebî*, el-Mektebetu's-Şâmile, 2011, s. 24; Ebûbekir Kâfî, *Menhecu İmâmu'l-Buhârî*, s. 78.

Delirmiş kimsenin üzerinden yükümlülüğün akli dengesi yerine gelene kadar kaldırıldığına dair Ebû Dâvud hadîsini²⁶⁴ delil göstererek Buhârî de dâhil olmak üzere bütün âlimler akli ehliyeti haiz ve mümeyyiz olmayı râvî için şart koşmuşlardır.

Fısk; büyük günah işlemek ya da küçük günahlarda ısrar etmek demektir. Yani hadîs rivâyet eden râvînin fiil ve sözlerinde küfür derecesinde olmamak şartıyla İslam'a aykırı itikat taşıdığına görülmesidir.²⁶⁵ Elbette bu tanımlama; fıskın derecesi, büyük günahların sayısı ve tayini ile alakalı meselelere göre değişiklik arzeder. Fasıktan hadîs tahammül edilmeyeceği, üzerinde icma edilen bir husustur. Bu konuyla alakalı ayırım gerektiren diğer bir durum da yalan söyleyen râvînin yalanıyla alakalıdır. Şâyet bu yalan Hz. Peygamber'e isnâd edilmemişse, böylesi kimselerden tevbe ettikten sonra tahammülde bulunmak genel görüşe göre caizdir. Ancak bu durum Hz. Peygamber adına isnatta bulunmuş kimseler için tartışılmıştır. Süfyân es-Sevrî (v. 160/776), Abdullâh b. Mübârek (v. 181/797) ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimler böyle bir kişiden hadîs alınamayacağını ifâde ederlerken; Nevevî (v. 676/1277) bir kıyasla; kâfirken iman etmiş kimseden hadîs alındığına göre, tevbe eden müslümandan da alınabileceğini söyler.²⁶⁶ Buhârî'nin bu konudaki görüşünü net olarak tespît etme imkânımız bulunmamaktadır. Sadece Şeyhân'ın ikisinin de kendisinden hadîs aldığı İsmâil b. Ebî Üveys (v. 226/840) ismindeki râvînin Hz. Peygamber'e daha öncesinde yalan isnat ettiğine dair bilgiler bulunsa da bu râvînin, cerh ya da ta'diline dair farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁶⁷

4.1.1.2. Râvînin Adaletine Yönelik Bazı Özel Durumlar

Yukarıda bahsi geçen hususlar genel anlamda râvînin adaletine taalluk eden husûsiyetleri içermektedir. Ancak daha özel bazı durumlar karşısında Buhârî'nin tavrını eserlerinden ve bu eserlere aldığı rivâyetlerden görmekteyiz.

²⁶⁴ Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-arabî, Beyrut, ts., Hudûd 16 (hno: 4400).

²⁶⁵ Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s.57.

²⁶⁶ en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Sahîh-i Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, Matba'atu'l-Mısriyye, Mısır 1929, I, 70.

²⁶⁷ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 83-86.

4.1.1.2.1. Bid'at Ehlinden Rivâyet

Bid'at; geniş bir çerçevede tanımlanacak olursa Hz. Peygamber'in asrından sonra ortaya çıkan her şeydir.²⁶⁸ Yani dinî içerikli fiil ve davranışlar dışında günlük hayatla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikirler, uygulama ve âdetler de bid'at sayılmıştır.²⁶⁹ Hadîşçiler ise bid'at sahibi râvî kavramıyla; râvînin Kaderiyye, Hâriciyye, Râfiziyye, Şia, Mürchie,²⁷⁰ Menâtika, Sebeiyye, Hattâbiyye²⁷¹ gibi Ehl-i Sünnet itikâdî dışında bir görüşü benimsemesini kastetmişlerdir. Bidatçıdan hadîs alınıp alınmamasıyla alakalı olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bid'at ehlinden kesinlikle hadîs alınmayacağını söyleyenler olduğu gibi, yaygın olmamakla beraber ister fiska ister küfre²⁷² düşün her durumda bidatçıdan hadîs alınır şeklinde görüş beyan edenler de mevcuttur. En yaygın görüş ise mezhebinin davetçisi olmayan bidat ehlinden hadîs alınabileceğine dair kanaattir.²⁷³ Ayrıca mezhep olarak yalanı büyük günah sayan ya da rivâyetleri bid'atini desteklemeyen bid'at ehlinin rivâyetlerinin kabul edileceğini söyleyenler de olmuştur.²⁷⁴

Buhârî'nin râvîleri arasında Saîd b. Süleyman ed-Dabbî (v. 225/839), İbrâhîm b. Mehdî (v. 225/839), Ebû Nasr et-Temmâr (v. 228/842), Ali b. el-Ca'd (v. 230/844), Yahyâ b. Ma'în (v. 233/847), Ali b. el-Medînî (v. 233/847), Züheyr b. Harb (v. 234/848), Muhammed b. Hâtim (v. 235/849), Ebû Ma'mer el-Kati'î (v. 236/850), Kuteybe b. Sa'îd (v. 240/855), Ahmed b. İbrâhîm (v. 246/860) gibi râvîler *Halku'l-*

²⁶⁸ Abdullah b. Abdulazîz b. Ahmed b. Tevicrî, *el-Bid'atu'l-hûliyye*, Dâru'l-fadliyye, Riyad 2000, s. 18-22.

²⁶⁹ Yaran, Rahmi, "Bid'at", *DİA*, XLIV, İstanbul 1992, VI, 129.

²⁷⁰ Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadîs Rivâyeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ve Ta'dile Etkisi", *Hittit ÜİFD*, 2013, c.12, sy. 24, s.32. Konuya dair Türkçe olarak ilk değerlendirmelerin yapıldığı kaynak olması açısından bkz. Mehmet Said Hatiboğlu, Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslim'e Eleştirileri, *İslami Araştırmalar Dergisi Hadis-Sünnet Özel Sayısı*, 1997, c.10, sy. 1-4, s. 1-29.

²⁷¹ Abdussettâr Abdulhamîd el-Kudsî, "*Bid'atının Rivâyeti*", Erciyes ÜİFD, sy.3, s. 408

²⁷² Küfür kavramının, "imanın zıddı" dışında farklı kullanımlarının bulunmasıyla alakalı olarak Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'in İman Bölümü'nde, "Küfrün birden fazla anlamı olması" şeklinde bâb başlığı açmış, küfür kelimesinin bazı hadîslerde, "imânın zıddı" anlamında kullanılmadığını göstermeye gayret etmiştir. Dolayısıyla hadîs münekkiterince, bid'at ehlinin bazı fiilleri için kullanılan "küfür" lafzının, kesin olarak, onları adaletin başlıca ilkesi olan "İslam" sıfatından uzak addettikleri anlamına gelmez. Şahyâr, *a.g.m.* s, 34.

²⁷³ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 114; İtr, *el-İmam et-Tirmizî*, s.60; Şahyar, *a.g.m.* s, 33.

²⁷⁴ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 114; Abdussettâr Abdulhamîd el-Kudsî, *a.g.m.* s, 401.

Kur'an meselesindeki tutumlarından ötürü bazı ricâl kaynaklarında bid'atçilikle itham edilmiş olsa da Buhârî bu râvîlerden hadîs rivâyetinde bulunmuştur.²⁷⁵ Bu ithamların tamamının cerhin ictihâdiliği konusu çerçevesinde tartışmaya açık olmasını hesaba katmak gerekmektedir. Ayrıca Buhârî'nin Râfiziyye mezhebine mensub olanlardan takiyye yapmaları sebebiyle hadîs almaktan çekinirken, kendi itikadi görüşlerinde doğruluğu temel prensib olarak kabul eden Cehmiyye, Kaderiyye gibi mezhebe mensuplardan hadîs rivâyet ettiği belirtilmektedir.²⁷⁶

Buhârî'nin bid'atçilikle itham edilen râvîleri içerisinde; tekfiri gerektiren bid'at ehlinden hiçbir râvî yoktur. Bid'at ehlinden olan râvîlerinden hiçbiri bid'atine davetçi değildir. Bu râvîlerden yaptığı rivâyetlerin çoğunun mütâbîsi ve şevâhidi vardır. Kaldı ki söz konusu râvîlerle alakalı bilgilerin bir kısmı da tartışmalıdır.²⁷⁷

4.1.1.2.2. Râvînin Cehâleti ve Vuhdân

Râvînin mechûl olması, hadîs âlimleri tarafından tanınmamasıdır. Bu ise genellikle kendisinden sadece bir kişinin rivâyet etmesi sebebiyledir.²⁷⁸ Bunun dışında râvînin bilinen ismi ya da künyesi dışında meşhûr olmayan bir isim ya da künyesiyle kendisinden rivâyette bulunulması, ya da her iki künyesi de biliniyorken o kişiden rivâyet eden râvînin bir künyesini biliyor olması da bu duruma sebep olabilir.²⁷⁹ Bir râvînin bilinmemesi/cehâlet iki türlü olur. Birincisi, kimliğinin; bir diğer ifâdeyle şahsının bilinip tanınmamasıdır. Bu tür cehalete *cehâlet-i ayniyye* veya *cehâletu'l-ayn* da denir. İkincisi ise, râvî hakkında verilen cerh ve ta'dil hükmünün bilinmemesidir. Buna da, *Cehâletu'l-hâl* ya da *Cehaletu'l-vasf* tabir olunmaktadır.²⁸⁰ Hatib el-Bağdadî'nin belirttiğine göre; mechûl râvî; hadîsle meşgul olmayan, ilim talebi ile şöhret kazanmayan, fazla hadîs rivâyet etmeyen ve bu sebepler dolayısıyla da hadîsçiler

²⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahyar, *a.g.m.*, s. 38-50.

²⁷⁶ ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts, III, 160.

²⁷⁷ Ebûbekir Kâfi, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 104.

²⁷⁸ Ahmet Yücel, "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi*, İstanbul 1996, c.1, sy. 2, s. 147.

²⁷⁹ Çakan, İsmail Lütfî, "Cehalet", *DİA*, XLIV, İstanbul 1993, VII, 219.

²⁸⁰ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 43, 44.

tarafından bilinmeyen kişidir.²⁸¹ Buradan hareketle râvînin tanınması, isminin bilinmesinden ziyâde âlimler nezdinde hadîs bilgisi yönünden bilinmesiyle daha çok ilişkilidir. İşte bu sebeple râvînin şöhreti, cehaletini ortadan kaldırır. Netice olarak, râvînin rivâyet sayısından daha çok onun âlimler nezdinde meşhûr olup olmaması önemlidir.

İbn Hacer *Sahîh*'te, "Cehaletü'l-hâl" ile vasıflanmış bir râvîden hadîs alınmadığını belirtmektedir.²⁸² Bununla beraber başkaca âlimler tarafından Buhârî'nin *Sahîhi*'nde böylesi râvîlerden alınma rivâyetlerin bulunduğu da ileri sürülmüştür.²⁸³ Bu râvîler genel olarak Buhârî'nin kendilerinden tek bir rivâyet aldığı râvîlerdir. Bunlar hakkında her ne kadar "mechûldür" diyen âlimler bulunsada, kendilerinin sika olduklarını söyleyen ve bunlardan hadîs alıp eserlerinde yer veren âlimler çoğunluktadır. Ayrıca bahse konu râvîlerden gelen rivâyetler farklı isnatlı rivâyetlerle desteklenmiştir. Buhârî'nin böylesi râvîlerin hadîslerine işaret ederken mütâbîlerini de vermesi bir yandan söz konusu hadîsi takviye ederken diğer yandan da râvînin üzerindeki ithamı ortadan kaldırmaktadır. Kanaatimizce bu usûl, Buhârî'nin hadîs ilmindeki derin bilgisinin de bir göstergesidir. Daha öncede belirtildiği üzere Hatib el-Bağdadi'nin yukarıdaki açıklamalarından hareketle; Buhârî'nin, herhangi bir râvî ile ilişkili olarak kendi şartlarına uygunluğu ve söz konusu râvînin âlimler nazarındaki itibarını, o râvînin isim ve künyesinin bilinmesine öncelediğini söylemek hatalı olmaz.

Vuhdân ise bir hadîs terimi olarak; kendilerinden sadece bir tek râvînin rivâyette bulunduğu râvîlere denir. Bunlar *mukil* olarak da bilinirler ve mechûlu'l-ayn kabul edilirler.²⁸⁴ Buhârî'nin böylesi râvîlere yaklaşımına dair muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimler onun bu râvîlere eserinde hiç yer vermediğini belirtirken;

²⁸¹ Bünyamin Erul, "Cehaletü'r-Râvî Açısından Sahâbenin Durumu, Sahâbe Kimliği ve Algısı", *İSAV Tartışmalı İlmî Toplantı*, Sakarya 2013, s. 169.

²⁸² İbn Hacer, *Heğyu's-Sâri*, s. 403.

²⁸³ Bu râvîlerin isimleri; Ahmed b. Âsım el-Belhî, İbrahim b. Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ebû Rebî'a el-Mahzûmî el-Medenî, Üsâme b. Hafz el-Medenî, Esbât Ebû'l-Yese', Beyân b. Amr el-Buhârî el-Âbid, el-Huseyn b. el-Hasen b. Yessâr, Hakem b. Abdullâh, Abbas b. Huseyn el-Kantarî, Muhammed b. Hasen el-Mervezî, Hâlid b. Sa'd el-Kûfi olarak zikredilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebûbekir Kâfi, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s.109-113.

²⁸⁴ Uğur, *Ansiklpedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 43.

kimileri de özel şartlar çerçevesinde ve çok az sayıda böylesi râvîlerden alınma rivâyetlerin olduğunu iddia ederler. Bu görüş ayrılığı sebeplerinin başında, sahâbeden sadece tek bir kişi râvînin rivâyette bulunması durumunda hükmün ne olacağı gelmektedir.²⁸⁵ *Sahîh*'te kendisinden sadece bir râvînin rivâyette bulunduğu sahâbe sayısı ondur.²⁸⁶ Her ne kadar İbn Salâh bu sahâbilerin mechûl sayılması gerektiğine dair görüşlere yer verse de²⁸⁷ başta İmam Nevevî ve Irâk olmak üzere pekçok âlim, sahâbenin *udûl* olması sebebiyle bu görüşe karşı çıkmışlardır.²⁸⁸ Sahâbe dışında da *Sahîh*'te kendisinden sadece tek râvînin rivâyette bulunduğu *dokuz* isim vardır.²⁸⁹ Dikkat edilmesi gereken husus, Buhârî'nin bu râvîlerden rivâyette tek kalmamasıdır. İmam Müslim söz konusu râvîlerin bir kısmından gelen rivâyetlere eserinde yer vermiştir.²⁹⁰ İbn Hibbân da vuhdân olarak nitelenen bu râvîlerden hadîs almış²⁹¹ ve onları sika olarak nitelendirmiştir.²⁹² Şu halde böylesi râvîlerden hadîs rivâyet etmesinin sebepleri konusunda sergilenmesi gereken en makul tavır, bu râvîlerin bütün rivâyetlerinin tetkik edilmesi olmalıdır.

Kezâ Buhârî'nin hadîs kabul şartlarıyla alakalı olarak şu hususa da işaret etmek yerinde olur. O da, Buhârî'nin râvîleri değerlendirmesiyle alakalı kriterinin sadece hadîs aldığı râvîyle sınırlı olmaması aynı zamanda râvînin hocası ve hatta talebelerini de kapsamadığıdır. Mesela, Buhârî râvînin tek başına sika olmasını yeterli görmez. Kendisinden hadîs alan talebeleri ve hadîs dinlediği hocaları da değerlendirmeye dâhil eder. Bundan dolayı sika olan bir râvînin bazı kanaldan gelen rivâyetlerini almayabilir.

²⁸⁵ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 114- 115.

²⁸⁶ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 119.

²⁸⁷ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 319, 321.

²⁸⁸ en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ İbn-i Şeref, *Takrîbu'n-Nevevî*, tahk. Muhammed Osman Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-izlî, Beyrut 1985, s. 150.

²⁸⁹ Bu râvîlerin isimleri: Husayn b. Muhammed el-Ensârî, Abdurrahmân b. Nemr, Ömer b. Muhammed b. Cübeyir b. Mut'im, Hammâd b. Humejd el-Horasânî, Ubeydullâh b. Mahrez el-Kûfî, Atâ b. Hasan es-Sivât, Âmir b. Mus'ab, Ebû Muhammed el-Hadramî, Ebû Nasr el-Esedî olarak zikredilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s.121

²⁹⁰ Müslim, *Sahîh*, Kusûf, 5.

²⁹¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 407 (hno: 1117); XI, 149 (hno: 4820).

²⁹² İbn Hibbân, Ahmed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbu's-sikât*, Muhammed Abdulmu'id Hân, I-X, Dâiratu meârifî'l-osmâniyye, İstanbul 1970, VII, 82, VII, 184, VII, 150, V, 192.

Bunun sebebi o râvîdeki kusur değil o râvînin ilgili târifte kendisinden hadîs dinlediği şeyhinde var olan kusurdur.²⁹³

4.1.1.2.3. Mürûete Riâyet Etmek:

Mürûet, râvînin rivâyetinin kabul edilebilmesi için onda bulunması gereken adaleti sağlayacak melekedir.²⁹⁴ Rivâyetin kabul edilmesi için elbette örfen kınanan ve çirkin görülen şeylerden sakınmak da bu tanımlamanın içine girmektedir.²⁹⁵ Râvînin adaletiyle doğrudan ilişkili olan mürûet, geniş bir kavramsal çerçeveye sahiptir. Zîrâ râvînin yalandan ve haramdan uzak durmaması gibi mühim meseleler bu konunun altında değerlendirildiği gibi dışarda yemek içmek, yollara bevletmek, sakız çiğnemek, satranç oynamak gibi vakarla bağdaşmayan bu tür davranışlar da mürûetin şemsiyesi altına girmektedir.²⁹⁶ Bu bağlamda, gündelik hayatında mürûeti oluşturan hususlara riâyet etmemenin adaleti zedeleyici bir durum olarak kabul edilip edilmemesi noktasında farklı görüşler mevcuttur. Kaynaklara bakıldığında mürûet bahsini hadîs usûlü meselesi olarak ele alan ilk kişi, Hatîb el-Bağdâdî' dir. (v. 463/1070). Ancak Hatîb mürûeti adaletin olmazsa olmaz bir şartı saymamıştır. Buna mukâbil mürûeti adaletle doğrudan ilişkilendiren ilk kişi İbn Salâh'tır.²⁹⁷

Buhârî'nin, satranç oynadığı ve tanbur dinlediği²⁹⁸ söylenen el-Minhâl b. Amr (v. 115/733) isimli râvîden rivâyette bulunması²⁹⁹ dikkate alınarak Buhârî'nin bu şartı ilk planda göz ardı etmiş olduğu düşünülebilir. Ancak bunu genelleştirmek doğru olmaz. Zîrâ aynı Buhârî'nin ağzı bozuk râvîlerden hadîs almadığı³⁰⁰ düşünüldüğünde onun mürûetin çerçevesi içerisine giren hususlar arasında seçici davrandığı söylenebilir.

²⁹³ el-Huseynî, *el-İmâm u'l-Buhârî*, 139.

²⁹⁴ Uğur, "Muruvvet", *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 273-274.

²⁹⁵ Abdullah Aydın, *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 219.

²⁹⁶ Ömer Özpınar, Hadîs ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet, *Selçuk ÜİFD 2011*, sy. 32, s. 133-134.

²⁹⁷ Ömer Özpınar, *a.g.m.*, s. 129-130.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Tezîbu't-Tehzîb*, X, 283.

²⁹⁹ Buhârî, *Sahîh*, Ehâdîsu'l-enbiya 10 (hno: 3371).

³⁰⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 115-116.

4.1.1.2.4. Hadîs Tahdîsinden Ücret Alınması

Hadîs tarihi kaynaklarına baktığımızda bir muhaddisin idarecilerle çok yakın bir ilişki kurmasının ve rivâyeti karşılığında ücret almasının eleştirildiği hatta rivâyet karşılığı ücret almanın tartışma konusu yapıldığını görmekte gecikmeyiz. Buhârî'nin bu konudaki tutumunu onun hadîs aldığı kimselere bakarak tespît etmek mümkündür. Biz Buhârî'nin râvîlerini bu açıdan tetkîk ettiğimizde aralarında hadîs tahdîsinden ücret alan kimselerin mevcûdiyeti farkederiz.³⁰¹ Bu husus irdelendiğinde hadîs tahdîsinden ücret alınmasına sebep olarak; râvînin ailesini geçindirebileceği başka bir imkânının olmaması, ya da hadîs tahdîsinin itibarını korumak ve hadîs rivâyetini zabt u rabt altına almak gibi bazı gerekçelerin zikredildiği görülmektedir.³⁰² Bunlara ilaveten *Sahîh*'te geçen bir rivâyetin³⁰³ ulemâ tarafından mukayese yoluyla konunun cevâzı istikametinde bir delil sayılmasını da bir başka sebep olarak zikredebiliriz.³⁰⁴

4.1.2. Râvînin Zabtına Yönelik İnceleme

İmam Şâfi'î muhaddisin vasıflarını zikrederken; hadîsin mânâsını değiştirecek şekilde rivâyette bulunmamasını, hadîsi işittiği gibi rivâyet etmesini ve diğer güvenilir hadîs âlimlerinin rivâyetlerine muvafakat etmesini râvînin zabtı için bir gereklilik olarak görür.³⁰⁵ İbn Salâh ise, genelde aynı şeylerden bahsetmekle birlikte farklı olarak; mânên rivâyette bulunacak râvînin mânâlara vakıf olması gereğine işaret eder.³⁰⁶ Yine ona göre; sema meclisinde uyuklaması, şâz ve münker rivâyette bulunanların hadîsini çokça ezberlemesi, hadîste telkîni³⁰⁷ kabul etmesi, rivâyetin aslını bozması gibi durumların bir râvî açısından son derece yaralayıcı hususlar olduğunu ifâde eder. Râvînin zabtı, rivâyet ettiği hadîslerin aynı hadîsi rivâyet eden diğer râvîlerin hadîsleriyle

³⁰¹ Bu râvîler, Ebû Nuaym Fadl el-Dekin, Afvan b. Müslim, Yakub b. İbrahim b. Kesir ed-Derûki, Hişam b. Ammâr'dır. Ebûbekir Kâfi, *Menhecu İmâmi'l-Buhârî*, s.97-98.

³⁰² Ebûbekir Kâfi, *Menhecu İmâmi'l-Buhârî*, s. 95-98.

³⁰³ Buhârî, *Sahîh*, Tıb 34 (hno: 5737).

³⁰⁴ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 100-102.

³⁰⁵ Muhammed İdris eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Matba'atu'l-Mustafâ, Mısır ts., s. 380-383.

³⁰⁶ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 104.

³⁰⁷ Telkin; bir muhaddise tesir etmek suretiyle bir hadîsin kendi rivâyeti olduğuna inandırarak onun gerçekte rivâyette bulunup bulunmadığını bilmeden rivâyet etmesini sağlamaktır. Aydınlı, *Hadîs Istılahları Sözlüğü*, s.153.154

karşılaştırılıp değerlendirilerek belirlenir. Böylelikle râvîler arasındaki uygunluk ve ihtilâfların boyutları belirlenir.³⁰⁸

Özetlemek gerekirse zabt yönünden râvî; hadîsi hem ezberleyerek hem de yazarak hıfzeta, hadîs tahammül ederken müteyakkız olup gaflet içinde olmamalı, hadîsi tahammül ettiği andan eda edeceği ana kadar hadîsin mânâsında herhangi bir bozulma olmayacak şekilde hadîsi korumalı, hadîsi edası esnasında şüphe duymamalı, hadîsin mânâsını anlamalı ve hadîsten çıkarılabilecek şer'î hükümleri bilmelidir.³⁰⁹

el-Câmiu's-Sahîh'te ise; bu değerlendirmeler çerçevesinde zayıf olduğu ileri sürülen râvîler mevcuttur. İbn Hacer bu râvîlerin zafiyetleri konusunda ittifak bulunmadığını, zayıf diye nitelendirilmelerinin zabtlarıyla alakalı olduğunu, bunların rivâyetlerinin genel olarak mütâbeât, şevâhid ve ta'lîklerde kullanıldığını belirtmektedir.³¹⁰ Meseleyi daha vuzuha kavuşturmak için de zayıf olduğu ileri sürülen bu râvîlerin isimlerini ve hallerini alfabetik sıra ile belirtmiş ve eleştirilere cevap vermiştir.³¹¹ Buradan hareketle Buhârî'de zabt yönünden zayıf râvîler beşli bir taksîme tabi tutulmuştur.³¹²

Birinci kısım râvîler: Rivâyet ettiği bazı hadîsler bakımından tek kalan zayıf râvîleri içerir.³¹³ Şurası bilinmelidir ki bu râvîler hadîs münekkittelerince genel olarak tevsîk edilmiş ve hadîslerde teferrüd ettikleri noktaların zabtlarından kaynaklı olduğu düşünülmüştür. Buhârî'nin ismi geçen râvîlerle alakalı tasarrufu ise, onların teferrüd ettikleri rivâyetleri senetli olarak/mevsûl *Sahîh*'e almamasıdır.

İkinci kısım râvîler: Hadîs dinlediği belli bazı şeyhlerden dolayı ya da belli bölgeden dolayı zayıf addedilen râvîler.³¹⁴ Buhârî bu râvîlerin adı geçen şeyhlerden ve

³⁰⁸ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 119.

³⁰⁹ Ziyad Avvad Ebû Hammâd, "ez-Zabtu'l-muhaddisîn ve eseruhu fi'r-râvî ve'l-mervî", *Şam Üniversitesi Dergisi*, Şam 2002, C.18, sy. 2, s. 244-245.

³¹⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 403.

³¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 405-488.

³¹² Ebûbekir Kâfi, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 135-142.

³¹³ Bu râvîler; Eflah b. Humeyd el-Ensâri el-Medînî, Bedel b. Mihber et-Temîmî, Bureyd b. Abdillâh b. Ebû Burde b. Ebû Musa el-Eşârî olarak geçmektedir.

³¹⁴ Bu râvîler; er-Rabî' b. Yahya b. Muksîm el-Eşnâni, Ebû Fadl el-Basri, Selam b. Ebû Mutî', Ebû Saîd el-Basrî, Ma'mer b. Raşid' dir.

bölgelerden aldığı rivâyetleri eserine almamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, ismi geçen râvînin belli bir şeyhden aldığı rivâyette zafiyet olduğuna dair bir görüş birliği olmamasıdır. İlgili râvîyi bu sebeple tad'îf eden âlimler olduğu kadar tevsîk edenler de bulunmaktadır.

Üçüncü kısım râvîler: İhtilât ve teğayyur gibi özel durumları yaşamaları sebebiyle zayıf kabul edilen râvîler bu kategoride ele alınır.³¹⁵ İsmi geçen râvîlerin bu durumlara düştüklerine dair görüş birliği yoktur ve böyle bir şey vaki olsa bile ömürlerinin son dönemlerinde yaşadıkları belirtilmektedir. Buhârî söz konusu râvîlerin ihtilât ve tegayyür dönemlerindeki rivâyetlerini kullanmamıştır.

Dördüncü kısım râvîler: Buhârî'nin kabul etmediği tahammül ve edâ yollarıyla hadîs rivâyetinde bulunmaları ya da mürsil ve müdellis olmaları sebebiyle zayıf kabul edilen râvîler.³¹⁶ Buhârî bu râvîlerin semalarının kesin olarak bilindiği ve irsal ya da tedlîsin söz konusu olmadığı rivâyetlerini kabul eder.

Beşinci kısım râvîler: Fikhî ve itikadî mezhebi sebebiyle zayıf kabul edilen râvîler bu grup içerisinde değerlendirilmiştir. Zaten itikadi ve siyasi görüşleri sebebiyle kınanan râvîlerle alakalı Buhârî'nin tavrına bidat ehlinden hadîs alma konusunda değinmeye çalıştık. Ancak fikhî görüşleri sebebiyle tad'îf edilen, bununla birlikte Buhârî'nin eserinde kendilerinden rivâyette bulunduğu râvîler olmuştur.³¹⁷ Bahse konu eleştiriler genelde kendi reyî ve fetvasıyla ilgilidir. Dolayısıyla Buhârî bunlara itibar etmemiştir.

İbn Hacer'in bu taksîminden sonra ez-Zehebî, Buhârî'nin zayıf olarak addedilen râvîlerini; asıl metinde geçen râvîler ve mütâbeât/şevâhidde bulunan râvîler olmak üzere iki gruba ayırmanın daha doğru olduğunu belirtir.

Değerlendirmelerinde ise, *Sahîh*'te asıl metinde yer alan ve zayıf olduğu iddia edilen bazı râvîlerin tevsîk edilmemekle birlikte kınanmadığını da hatırlatır. Bu sebeple

³¹⁵ Bu râvîler; Cerir b. Hâzîm, Haccâc b. Muhammed el-A'ver, Husayn b. Abdurrahman es-Selâmî'dir.

³¹⁶ Bu râvîler, Evs b. Abdullah el-Cevzâî, Sememe Bnt Enes, el-Hakem b. Nafî Ebû'l-Yeman el-Humsî, Halas b. Amr el-Hicrî'dir.

³¹⁷ Bu râvîler: Rabîa b. Ebi Abdurrahman, Muhamed b. Abdullah b. el-Müsennâ'dır.

ilgili râvîlerin sika kabul edilmesi gerektiğinden dolayı, rivâyetlerinin de büyük bir ihtimalle kuvvetli olduğuna işaret eder. Hakkında söz söylenmiş râvîlere gelince de; bunlarla alakalı cerhlerin bazen hatalı bazen de hadîsin sıhhatine zarar vermeyecek ölçüde hafızadan kaynaklı küçük bir kusur olduğunu belirtir. Böylesi bir durumun da o hadîsi en fazla “hasen” mertebesine düşürebileceğini ifâde eder.³¹⁸

Mütâbeât ve şevâhidde geçen râvîlerle alakalı olarak, zabtında problem olan ve âlimlerin tevsîkinde tereddüt ettiği râvîlerin bulunduğunu ancak bu râvîler apaçık delillerle nefyedilemedikçe cerhten berî olduklarını belirtir. Unutulmaması gereken diğer bir konu da, sahîh hadîs derecelerinin ve sika râvîlerin farklı farklı olduğudur. Âlimlerin mutlak mânâda tevsîk ettiği bir râvî ile hakkında söz söylenen râvî bir değildir. Hafızasında kusuru olan râvî ise tad'îf edilmiş râvî gibi görülemez. Bu yönüyle zayıf kabul edilen râvînin de, hadîsi tamamen terkedilen kişiyle aynı noktada görülmesi doğru değildir. Son olarak hadîsi terkedilen râvî ile Hz. Peygamber'e yalan isnat eden kişi aynı oranda kınanmaz.³¹⁹ Netice olarak Buhârî'nin eserinde yer verdiği ve zayıf olduğu ileri sürülen râvîlerin zafiyetinin boyutlarını tespît etmeden bir eleştiride bulunmak tutarlı ve objektif bir yaklaşım olmaz.

Tüm bu değerlendirmelerin ardından Hazimî de, Buhârî'nin bir zayıf râvîden rivâyette bulunmasına sebep olarak; ilgili râvîdeki kusurun, rivâyetini terki gerektirecek ölçüde ağır olmamasını gösterir.³²⁰ Şâyet böyle bir râvîden rivâyette bulunmuşsa bu durumda Buhârî'nin yaptığı şey; mütâbi ve şevâhidlerle söz konusu rivâyeti desteklemek olmuştur.³²¹

4.2. Hadîs Kabul Şartları Açısından Metin Değerlendirmesi

İmam Şafî'nin (v. 204/819), "Hadîslerin sıhhati, az bir kısmı hariç, râvînin doğruluğu ile bilinir." şeklindeki açıklaması ilk dönemlerde hadîs sıhhat tespîtinde

³¹⁸ ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Mevgizatu fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, Haz. Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut 1405, s. 79-81.

³¹⁹ ez-Zehebî, *el-Mevgizatu fî ilmi mustalahi'l-hadîs*, s. 79-81.

³²⁰ el-Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurutu'l-eimmeti's-sitte*, s. 69,70. Kaynağı bu şekilde vermemizin sebebi, Hâzîmî'ye ait *Şurûtu Eimmeti'l-Hamse* isimli eserin bu kitap içinde yer almasıdır.

³²¹ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 149-157.

râvînin esas alındığına dair bir ifâde gibi gözükse de, bu durum metin değerlendirmesinin bütünüyle göz ardı edildiği anlamına gelmez. İdrâc, kalb, tashif ve tahrif, illet, şâz, münker, mütâbeât ve şevahid, muztarib, ziyâdetu's-sikât gibi ilgili disipline yönelik konular; esbâb-ı vürûd, garîbu'l-hadîs, muhtelifu'l-hadîs, nâsih ve mensûh ve hadîs şerhleri ilmi gibi müstakil araştırmalara konu olmuş fer'î ilimlerin hepsi metne ya da hem metne hem senede taalluk eden ilimlerdir.

Nakdu'l-hadîs diyebileceğimiz rivâyet değerlendirmesi; hadîsin sahîhini sakiminden ayırmak için yapılan çalışmalara verilebilecek genel bir isimdir. Bu çalışmalar, senet ve metin bağlamında iki zâviyeden yürütülür. Süreç olarak baktığımızda metin ve senet üzerine yapılan değerlendirmelerin eş zamanlı olarak ilerlediğini söylemek de mümkündür. Ancak ulema, bazı rivâyetlerin müteşabih olması, mecaz içermesi ya da gayba dair bilgiler sunması gibi sebeplerle metin tenkîdi konusunda daha temkinli davranmışlardır.³²² Metin değerlendirmesi bağlamında sahâbe döneminden itibaren farklı yöntemler takip edilegelmiştir. Örneğin; Hz Peygamber'e ait olan bir malzemenin sıhhati *Kur'an-ı Kerim*'le karşılaştırılarak araştırılmış;³²³ bazen bir rivâyet Hz Peygamber'den gelen bir başka rivâyetler çerçevesinde incelenmiş;³²⁴ bazen rivâyet metninden çıkarılan hüküm aklî istinbatlarla desteklenmiştir.³²⁵ Sahâbe devrinden sonra da bu hassâsiyet artarak devam etmiştir. Biz bu bölümde metin tenkidinin tarihi süreci ve içeriğine değinmekten daha çok, Buhârî'nin metin tenkidine dair görüşlerine yer vermeye çalışacağız.³²⁶

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Buhârî'nin metin tenkidine dair görüşlerini tespîte çalışırken kendisinin ricâle dair eserlerinden istifâde edeceğiz. Çünkü gerek

³²² Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Difâun ani's-sünne ve reddu şübehu'l-müsteşrikîn ve'l-kuttâbu'l-muâsrîn*, Mecmeu'l-buhûsi'l-islâmiyye, Kahire 1985, s. 49-51.

³²³ Müslim, *Sahîh*, Talak, 46.

³²⁴ Müslim, *Sahîh*, Hayz, 58.

³²⁵ et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen-i Tirmizî*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-VI, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1996, Taharet, 58; (hno:79); Sahâbenin metin tenkidine dair uygulamaları için bkz. Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Hadîste Metin Tenkidi Metodları*, trc. İlyas Çelebi..., Kitabevi, İstanbul 1997, s. 54-100.

³²⁶ Sahâbe'nin hadîslerin metnine yönelik değerlendirmelerine yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten hadîsleri Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, s. 61-68, 70-74, 93-96, 98-99.

musannif muhaddisler gerekse cerh ve ta'dil âlimlerinin metin tenkîdi ile alakalı görüşlerini hadîs ricâline dair görüşleri içinde bulmak mümkündür.³²⁷ Ayrıca âlimlerin Buhârî'nin eserlerinden yaptığı çıkarımlar neticesinde elde ettikleri verilerden yararlanarak metne taalluk eden hususları irdelemeye çalışacağız.

Buhârî, eserinde *ehl-i sünnete* mesnet teşkîl eden hadîsleri seçmiş, bâb başlıklarını ve hatta kitap isimlerini de bu yönde oluşturmuştur. İmanın artıp eksilmesi ile alakalı bâblarda Mürcie'ye; imanın amelden bir cüz olup olmaması ile ilgili konularda ve fiten bölümünde Hâricîye ve Mu'tezîle'ye; fedâilu's-sahâbe, menâkıbu'l-ensâr ve ahkâm bölümlerini seçmekle zımnen Şia, Nâsıbiyye ve Rafızıyye'ye; kezâ kader kitabındaki görüşleriyle Kaderiyye'ye; tevhid bölümünde Allah'ın isimleri ve sıfatlarına dair meselelerde Cehmiyye'ye cevaplar vermektedir.³²⁸ Genel olarak merfu' rivâyetleri seçmeye özen gösteren Buhârî'nin, rivâyetler arasında kronolojik sıralamayı öncelemediğini söylemek hata olmaz. Zîrâ Mekke'nin fethinden sonra gönderilen seriyyelerle alakalı açtığı bâblardan sonra hicretin sekizinci senesinde vukû' bulan(yollanan) Habat Seriyye'sine yer vermesi, metinleri serdetmede kronolojiye riâyet etmediğini gösterir.³²⁹

Hadîs-Âyet İlişkisi

Buhârî'nin metin değerlendirmesine yönelik ifâde edebileceğimiz ilk husus hadîs-âyet ilişkisinin *Sahîh*'te ele alınış şeklidir. O, bazen bölüm başlarında konuya açıklık getirmek adına bir âyet zikreder. Mesela, *Teyemmüm Kitabı*'nda olduğu gibi konuyla alakalı hadîslere yer vermeden önce Maide Suresi'nin 6. âyetini zikreder. Bu tavrıyla o ilgili bölümün temel dayanak noktasını ortaya koymuş olur.

Bazı bâblarda sadece âyet kullanır. Bunu yaparken bâb altında herhangi bir hadîs kullanmadığı gibi kendi görüşlerine de yer vermez. Bundan maksat, o konuyla ilgili sarîh âyetin olması ve bunun musannif tarafından bâb içeriğini doldurmak için yeterli

³²⁷ Selahaddin b. Ahmed el-İdlibî, *Menhecu'n-nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîsi'n-nebevi*, Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut 1983, s. 146.

³²⁸ Ebûbekir Kâfî, *Menhecu İmâmi'l-Buhârî*, s. 56-57.

³²⁹ Kasım Şulul, J. Marsden b. Jones'in "Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi -Bir Metin Tahlili-" Başlıklı Makalesinin Tenkidi, *İstem Dergisi*. c.5, sy. 9, s. 44.

görülmesidir. O, bunlara ilaveten üzerinde ihtilâf edilen bir konunun dayanak ve çözüm noktasını göstermek amacıyla da bâb başlığında âyete yer verebilir.³³⁰

Tüm bu uygulamaları ile Buhârî, “Kur’an’ın sünnete olan ihtiyacın, sünnetin Kur’an’a olan ihtiyacından fazla olduğu”na dair çağdaşları arasında yaygın olan bu görüşün yerine Kur’an ve sünnetin bir bütünlük arzettiğine işaret etmektedir.³³¹

Şâz

Buhârî’nin hadîs metinlerine bakışını göstermesi açısından önemli diğer bir konu da şâz hadîslerdir. Tanımı üzerinde bazı ihtilâflar olmakla birlikte, İbn Salâh’ın ifâdesiyle şâz rivâyetler makbûl ve merdût olmak üzere ikiye ayrılır. Şâyet şâzlık sika bir râvînin diğer sika râvîlere muhalefet etmesi şeklinde tezahür etmişse, buna merdût; sika râvînin diğer sikalara muhalefet etmeksizin rivâyetinde teferrüd etmesi şeklindeyse ve bu da hadîs ehlince kabul görmüşse bu tür şâzlarda makbûl ta’bir olunur.³³² Bu açıdan baktığımızda Buhârî sikanın ziyâdesi olarak addedebileceğimiz rivâyetleri genelde makbûl olan şâz, bunun dışında kalan rivâyetleri ise, merdût şâz kategorisinde kabul etmiş gözükmektedir. Çünkü onun, sikanın ziyâdesini belli şartlarda kabul ettiğini bilmekteyiz. Keza *et-Târihu’l-Kebîr*’de râvîlerle alakalı kullandığı bazı cerh tabirlerinden hareketle şâz rivâyetten kastının merdût şâz olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin münkeru’l-hadîs kavramını isnat için kullandığı gibi, Salih b. Muhammed b. Zâide (v. ?) hakkında hadîs metninde yaptığı ziyâde sebebiyle de kullanmıştır.³³³

Namazların cem edilmesiyle alakalı Buhârî hadîsinde³³⁴ “cem-i te’hîr” açıkça belirtilmişken “cem’i takdim” net olarak ifâde edilmemiştir. Müslim’de geçen konuyla alakalı rivâyetin sahabî râvîsi Muaz b. Cebel’dir ve bu hadîste de³³⁵ durum aynıdır.

³³⁰ Abdulmecîd Mahmud Abdulmecîd, *el-İtticahatu’l-fikhiyye inde ashâbi’l-hadîs fî karni’s-sâlisi’l-hicriyyi*, Mektebetu’l-hancî, Mısır 1979, s. 195-200.

³³¹ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 361

³³² İbn Salâh, *Ulumu’l-Hadîs*, s. 77.

³³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, tahk. Haşim en-Nedvî, I-IX, Dâiratu’l-meârifî’l-osmânî, IV, 291.

³³⁴ Buhârî, *Sahîh*, Taksîru’s-Salât 15 (hno: 1111).

³³⁵ Müslim, *Sahîh*, Salâtu’l-Misafirîn, 52.

Ancak Tirmizî’de aynı kanalla gelen Muaz b. Cebel hadîsinde cem’i takdimin var olduğu net bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla bu rivâyet³³⁶ şâz hükmündedir. Bu sebeple Buhârî söz konusu rivâyete yer vermemiştir. Konuyla alakalı bir başka örnek de; *Namazda ellerin kaldırılması ile alakalıdır*. Söz konusu rivâyette mezkûr fiil sanki sadece öğle namazına münhasırmış algısı uyandırmaktadır. Oysa Buhârî’ye göre namazda ellerin kaldırılması her vakit için gereklidir. Dolayısıyla ilk rivâyet şâzdır ve Buhârî bu rivâyete *Sahîh*’ine almamıştır.³³⁷

Vehm

Bir hadîs terimi olarak vehm; râvînin kasıtlı olmaksızın hata yapmasını ifâde eder. Bu yanlış hadîsin yazılması ve ezberlenmesi sırasında meydana gelen ziyâde, noksan, tahrîf, tağyîr gibi yanlışlıkları içine alır. Vehm râvînin zabt sıfatını zedelediği için cerh sebeplerinden biridir; ancak râvî devamlı surette yanılmadıkça bu kusur onun bütün rivâyetlerini reddetmeyi gerektirmez. Genelde senette olmakla birlikte metinde de olabilir.³³⁸ Buhârî’nin metin değerlendirmelerinde metne taalluk eden vehme dair bazı ipuçları bulmak mümkün gözükmektedir. Gece namazının ikişer rekât olması ile alakalı rivâyet³³⁹ bazı kaynaklarda gündüz ve gece namazı olarak geçmektedir.³⁴⁰ Musannif Buhârî söz konusu rivâyetteki “gündüz” ifâdesini bir vehm sonucu bir ilave olarak değerlendirmiş ve bu rivâyeti eserine almamıştır.

et-Târihu ’l-Kebîr’de de bazı râvîleri bu durumlarından dolayı cerh ettiği vakidir. Örneğin o; Hammâd b. Sa’îd el-Berâ’nın vehmettiğine dair iddialara *Târih*’inde yer

³³⁶ Tirmizî, *Sünen*, Salat, 282 (hno: 556).

³³⁷ İdlibî, *Menhecu ’n-nakdi ’l-metn*, s. 187.

³³⁸ Erul, Bünyamin, “Vehim”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2012, XLII, 616.

³³⁹ el-Buhârî, *Sahîh*, Salât 84 (hno: 472), Vitr 1 (hno: 990), Teheccüd 10 (hno: 1137).

³⁴⁰ Ebû Dâvud, *Sünen*, Tatavvu 13 (hno: 1297), İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, tahk. Şuayb Arnavud..., Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, Beyrut 2009, İkâmetu’s-salât 172 (hno: 3605).

vermiştir.³⁴¹ Keza Abdullâh b. Zekvân'ı ise ezana dair rivâyetlerindeki vehminden dolayı “münkeru'l-hadîs” diye nitelendirmesi buna örnek olarak gösterilebilir.³⁴²

İdrâc

Bir hadîs terimi olarak idrâc; râvînin Hz Peygamber'in sözüne bilerek ya da farkında olmadan, araya kendi sözü olduğunu belirtecek bir işaret koymaksızın, ziyâdede bulunmasıdır. Bu ilaveyi yapanın sahabi ya da başkası olması farketmez. İdrac metinde olabildiği gibi isnatta da olabilir.³⁴³

İdrâcın farklı şekilleri vardır. Bunlardan bir kısmı makbûl ve makul karşılanırken bir kısmı ise kabul edilemez niteliktedir. Hadîste geçen garîb bir kelimenin açıklanması, rivâyetten istinbat edilecek bir hükmün îzâhı ya da konulan hükmün belirtilmesi, ilgili bir âyetin rivâyete eklenmesi ya da rivâyete bir hazırlık / giriş mahiyetinde bir cümlenin konulması görüntülerden bir kaçıdır.³⁴⁴ İdracta bulunan râvî/ müdricin durumuna gelince; bu konuda dikkate alınacak husus kasıttır. Eğer râvî böylesi bir işlemi kasta mukarin olarak gerçekleştirmişse bu durumda söz konusu râvî adalet vasfını kaybeder.³⁴⁵

Buhârî'nin müdrec hadîsle ilgili yaklaşımını görmek için *Sahîh*'te geçen rivâyetler üzerinden bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

O, bazen müdrec olduğu tespît edilen hadîse eserinde yer vermeyerek idrâca karşı tavrını ortaya koyar. Örneğin; müslümanları kardeş olmaya çağıran rivâyetin³⁴⁶ Enes'in sahabî râvîsi olduğu târiklerinden sadece birinde³⁴⁷ “ولا تنافسوا” ifâdesi bulunmaktadır. Bu idrâcın gerekçesi Sa'îd b. Ebî Meryem'in bahse konu rivâyeti İmam

³⁴¹ el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 19.

³⁴² el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 84.

³⁴³ el-Hâkim, *Ma'rife*, s.199, İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 95-97.

³⁴⁴ Kadir Paksoy, “Hadîs Metodolojisinde İdrac ve Müdrec Hadîsler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2005, c.5, sy. 2, s. 107.

³⁴⁵ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 95-97.

³⁴⁶ Buhârî, *Sahîh*, Edeb, 57 (hno: 6064).

³⁴⁷ Bu târik; Saîd b. Ebî Meryem (v. 224/838) - İmam Mâlik (v. 179/795) – Zuhrî (v. 124/741) - Enes b. Mâlik (v. 92/710) târikidir. Müslim, *Sahîh*, Birr 9.

Mâlik'ten iki farklı şekilde alması ve yanlışlıkla Enes tarîkine dâhil etmesidir.³⁴⁸ Buhârî de idrâca konu olan bu rivâyete eserinde yer vermemiştir.

İdrâc konusunda Buhârî'nin diğeri bir tavrı ise, bilhassa idrâcın açık olmadığı durumlarda idrâca işaret etmesidir. Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği abdestin usûlüne uygun alınmasıyla alakalı hadîste³⁴⁹ bunu görmekteyiz. Zîrâ burada Ebû Hureyre'nin idrâcı söz konusudur. Hadîs musanniflerinin pek çoğu bahse konu hadîsteki idrâca açık bir şekilde işaret etmezlerken, Buhârî ilgili rivâyeti verirken rivâyetteki idrâca dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir.³⁵⁰

Buhârî herhangi bir rivâyette yer alan idrâcın açık bir şekilde görünmesi halinde böylesi bir idrâca genelde dikkat çekme gereği duymaz. Konuyla alakalı örneklerden ilki; Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'in ibadetini ifâde ederken "tehannüs" kelimesine açıklık getirdiği rivâyettir.³⁵¹ Burada Hz. Aişe'nin *garib* olan söz konusu "tehannüs" kelimesine getirdiği îzâhın belirgin olması sebebiyle, musannif Buhârî buradaki idrâca dikkat çekme gereği duymamıştır. Diğeri bir örnek ise; Hz. Peygamber'in salih hizmetkâra verilecek mükâfatı zikretmesinin ardından gelen Ebû Hureyre'ye ait idrâcı oluşturan cümleye Buhârî tarafından işaret edilmemesidir. İlgili rivâyet sonunda Ebû Hureyre, "Allah'a yemin ederim ki eğer Allah yolunda cihâd, hac görevini yerine getirmek, anneme itaat ve iyilik etmek olmasaydı, muhakkak köle olarak ölmeyi isterdim."³⁵² temennisinde bulunmuştur. Pek tabiki burada Hz. Peygamber'in annesinin çocukken vefat etmiş olması sebebiyle bahse konu cümleyi Hz. Peygamberle ilişkilendirmek söz konusu olamaz.³⁵³ Buhârî'nin ilgili cümleye ilişkin herhangi bir uyarıda bulunmamasının sebebi de bu olsa gerektir.

Kalb

³⁴⁸ Hatîb, Ebûbekir b. Ahmet b. Ali b. Sâbit, *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec fi'n-nakd*, tahk. Muhammed Matar, I-II, Dâru'l-hicre, Riyad 1418, II, 740-743; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 97; Nurettin Itr, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-fikr, Şam 1997, s. 441.

³⁴⁹ Müslim, *Sahîh*, Fadlu'l-vudu' 29, Ebû Dâvud, *Sünen*, Tahare 46.

³⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Vudu 29 (hno: 165).

³⁵¹ el-Buhârî, *Sahîh*, Bed'u'l-vahiy 3 (hno: 3).

³⁵² el-Buhârî, *Sahîh*, Itk 16 (hno: 2548).

³⁵³ el-İdlibî, *Menhecu'n-nakdi'l-metn*, s.295.

Buhârî'nin metin değerlendirmelerinde kendini gösteren bir başka konu da maklub rivâyetlerdir. Rivâyetin senedinde yahut metninde bir kelimenin yer değiştirmesine kalb denir. Metinde kalb; rivâyet metnindeki bazı kelimelerin yerlerinin değiştirilmesi şeklinde olabileceği gibi; iki ayrı rivâyetin metinleriyle senetlerinin birbiriyle karışmasıyla da meydana gelebilir.³⁵⁴ Nurettin Itr ise konuya farklı bir açıdan yaklaşmıştır. O, kalbi; sehven ya da kasıtlı olarak yapılmasına göre iki kısımda mütalaa eder. Meselâ o, infakta gizliliğe işaret bağlamında geçen “Sağ elin verdiğini sol el bilmeyecek kadar...” şeklindeki rivâyetin Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan şeklini sehven kalbe örnek gösterir. Söz konusu ifâde *Sahîh*'te, “Sol elin verdiğini sağ el bilmeyecek kadar...”³⁵⁵ tarzında yer almaktadır.

Taberani'de geçen, “Size bir şey emrettiğinde imkân nisbetinde ona uyun. Bir şeyden nehyettiğimde de gücünüz yettiği oranda ondan kaçının.” şeklindeki rivâyetin mefhumu itibariyle maklub olduğu âşikârdır. Öyle anlaşılıyor ki Buhârî eserinde, maklub olan bu metne değil, “Sizi bir şeyden nehyettiğimde ondan kaçının. Bir şeyi emrettiğimde de gücünüz nisbetinde onu yapın.” şeklindeki metne³⁵⁶ yer vermiştir.³⁵⁷ Yani o, eserine maklub rivâyeti almamıştır.

Yine Buhârî'nin, rivâyetleri kalb ettiği için Atâ b. Abdullâh el-Horasânî'den hadîs alınamayacağını belirtmesi,³⁵⁸ kendisinin konuya bakışını göstermesi açısından önemlidir.

Mütâbeât şevâhid

Metin değerlendirmesiyle alakalı olarak değeri olan diğer bir konu da mütâbeât ve şevâhid nevinden rivâyetlerdir. Bu tarz rivâyetler genel de senet olarak mütâbi olduğu rivâyeti desteklese de aynı zamanda metni de kuvvetlendirmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu rivâyetlerin bir kısmının bazı metin farklılıklarını ya da ziyâdeleri

³⁵⁴ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 101,104; Mahmut Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadîs*, Merkezu'l-hudâ li'd-dirâsat, İskenderiye 1415, s. 82,83.

³⁵⁵ Itr, *Menhecu'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, s. 436-437.

³⁵⁶ Buhârî, *Sahîh*, i'tisâm 2 (hno: 7288).

³⁵⁷ el-İdlibî, *Menhecu'n-nakdi'l-metn*, s. 202-203.

³⁵⁸ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 75.

içermesi hadîslerde verilmek istenen asıl mesajın daha doğru anlaşılmasına yardımcı olur.

Buhârî, mütâbeât ve şevâhîd türü rivâyetlere eserinde belki de en fazla yer veren musanniftir. O, metin değerlendirmesi bağlamında mütâbeât türü rivâyetleri, genel olarak asıl metnin daha net anlaşılmasına katkı sağlayacak îzâhlar için kullanmaktadır. Bu açıklamalar ise; rivâyette zikri geçen fiilin gerçekleşme zamanını ifâde etmek, ilgili fiile sebep teşkil eden illeti belirtmek, bir kelimenin hangi anlama geldiğini dile getirmek gibi farklı içeriklerde olabilir. Örneğin o; tuvalete girerken okunacak dua ile alakalı rivâyette, bu fiilin gerçekleşme zamanına dair farklılıkları mütâbeâtta zikreder.³⁵⁹ Yine Hz. Peygamberin kıldığı nafil türünde bir namazın vakti ile alakalı farklı görüşleri de mütâbeât içerisinde görebiliriz.³⁶⁰ Ölünün kabri başında ağlamının onun azap çekmesine sebep olacağına dair rivâyette, azap çekmeye sebep olan illetin ne olduğuna dair görüşler mütâbeatta verilir.³⁶¹ Kıyametin alametlerinden bahseden bir rivâyette de bu tarz bir uygulamayı görmekteyiz.³⁶² Buyu' kitabında yer alan bir rivâyette³⁶³ ise "kalplerin kapalı" olduğuna dair ifâdede, bu kapalıktan/غلف neyin kastedildiği mütâbeâtta açıklanmıştır. Yolculuk halinde oruç tutmanın mahiyetine dair bir rivâyette ise olay vuku bulduğunda Hz. Peygamber'in etrafında bulunan kişilerin sayısı ile alakalı farklılıklar mütâbeâtta belirtilmiştir.³⁶⁴

Buhârî'nin mütâbeât türü rivâyetlere yüklediği diğer bir anlam ise rivâyet metninin mütâbeâtla desteklenmesidir. Bu durum genelde hadîsten hüküm çıkarma noktasında mezhebî farklılıklar mevcutsa kendini göstermektedir. Buhârî ilgili konuda tarafını belirtmek istercesine seçtiği rivâyetin sıhhatini mütâbeât ile destekler. Namazda ellerin kaldırılması ve hutbeye başlangıç şekli gibi üzerinde ihtilâfların olduğu

³⁵⁹ el-Buhârî, *Sahîh*, Vudu, 9 (hno: 142).

³⁶⁰ el-Buhârî, *Sahîh*, Teheccüd, 29 (hno: 1172).

³⁶¹ el-Buhârî, *Sahîh*, Cenaiz, 33 (hno: 1291, 1292).

³⁶² el-Buhârî, *Sahîh*, Hac, 47 (hno: 1593).

³⁶³ el-Buhârî, *Sahîh*, Buyu', 50 (hno: 2125).

³⁶⁴ el-Buhârî, *Sahîh*, Savm 33 (hno: 1941).

meselelerde metindeki ifâdenin daha doğru olduğunu rivâyete aynı lafızlarla mütâbeâtta yer vererek gösterir.³⁶⁵

Izdırâb

Sihhat bakımından denk bulunmakla birlikte, metin ya da senet açısından, birbirine muhalif olan ve aralarında tercih yapılamayan hadîse muzdarip hadîs denir. Bu ihtilâf hem senette hem de metinde olabilir. Kezâ bir râvînin kendi rivâyetleri arasında olabileceği gibi râvîlerin aynı konudaki rivâyetleri arasında da vuku bulabilir.³⁶⁶ Bu tarif üzerinden anlaşılabilir; hadîsin çıkış noktasının aynı olması, iki rivâyetin sihhat bakımından aynı seviyede bulunması, ihtilâfin sened ya da metnin yapısını değiştirecek ölçüde etkili olması ve netice itibariyle de aralarında tercihe imkân farklılığının olmamasıdır.³⁶⁷

Buhârî'nin muzdarip hadîsle alakalı duruşunu bazı rivâyetler üzerinde yaptığı değerlendirmelerden anlamaktayız. Müslümana ahiret azabı olmadığı müslümanın bu azabı dünyada belalar, depremler ve ölümlerle çektiğine dair rivâyetle³⁶⁸ alakalı Buhârî'nin îzâhı, metin tenkidi açısından son derece önemlidir. Buhârî bu hadîsle şefaathadîsi arasında bir ızdırap olduğunu belirtir ve şefaathadîsinin mevsukiyetini ifâde eder.³⁶⁹

Bazen de Buhârî, âlimlerin bir kısmı tarafından muzdarip olduğu iddia edilen rivâyetlerin her ikisine de eserinde yer verir. Anlaşılabilir ki bu tavrıyla Buhârî, söz konusu rivâyetlere ilişkin tartışmalara katılmadığını ve bunların mevsûkiyetini kabul ettiğini göstermek ister. *el-Câmiu's-Sahîh*'te yer alan Hudeybiye Anlaşmasıyla alakalı rivâyetlerin bazısında anlaşmanın bir kısmını Hz Peygamber'in yazdığı³⁷⁰ bazısında ise anlaşmanın kâtibi olan Hz Ali'ye yazdırıldığı³⁷¹ zikredilmektedir. Hz Peygamber'in

³⁶⁵ el-Buhârî, *Sahîh*, Cuma 29 (hno: 925).

³⁶⁶ İbn Salâh *Ulumu'l-Hadîs*, s. 93,94.

³⁶⁷ Ahmed b. Ömer b. Sâlim el-Bezmül, *el-Mukterib fî beyâni'l-muzdarip*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2001, s. 47.

³⁶⁸ Ebû Dâvud, *Sünen*, Fiten 7 (hno: 4280); İbn Mâce, *Sünen*, Zühhd 34 (hno: 4292), Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 410.

³⁶⁹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 38-40.

³⁷⁰ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 43, Sulh 6 (hno: 4251, 2698, 2699).

³⁷¹ Buhârî, *Sahîh*, Şurut 15, Cizye 19 (hno: 2731, 2732, 3184).

kendisinin yazmasıyla alakalı rivâyetler bazı ulemâ tarafından eleştirilmiş ve bunun mümkün olamayacağı ifâde edilmiştir. Bâcî, İbn Hacer ve Aynî gibi âlimler ise bu rivâyetler arasında bir ızdırabın olmadığını bazı yorumlarla ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu yorumlardan biri, Hz Peygamber'in yazmasının bir mucize eseri mümkün olabileceği yönündedir. Bir diğeri ise; Hz Peygamberin ümmîliğinin Kur'an'ın nüzulü öncesiyle alakalı olması, Kur'ân'ın inzaliyle birlikte onun yazıyı öğrenmiş olabileceğidir. Son yorum ise, yazmanın Hz Peygamberle ilişkilendirilmesinin mecaza hamledilmesidir. Yani Hz Peygamberin yazması ifâdesiyle onun görevliye yazdırması kastedilmiştir.³⁷² Dolayısıyla aralarında ihtilâf varmış gibi gözükken bu iki rivâyeti tevfik etmek mümkündür.

Netice olarak Buhârî'nin senet tetkik ve değerlendirmesini önceleyerek metin tenkidine yer vermediğini iddia etmek, örnekler de dikkate alındığında, tutarlı bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Fuat Sezgin'in de ifâde ettiği gibi Buhârî'nin eserinde muallak rivâyetlere yer vermesi dahi senet değerlendirmesi kadar metin değerlendirmesine de önem verdiğinin bir göstergesidir.³⁷³

4.3. Buhârî Açısından Tahammül Ve Eda Yöntemleri

4.3.1. Likâ

Tahammül ve edâ yollarına dair Buhârî'nin bakışına geçmezden evvel, kendisini yaşadığı dönem ve sonrasında diğerk muhaddislerden farklı kılan ve ona hadîs alanında sahip olduğu bu otoriteyi kazanmada katkı sağlayan temel prensiplerinden biri olan lika konusuna değinmek yerinde olacaktır. Hadîs Usûlü ilminde lika veya diğerk tabiriyle mülakat, râvî ile hadîs rivâyet ettiği şeyhinin görüşmesi, bir mecliste bir araya gelmeleri mânâsına kullanılır.³⁷⁴ Görüşme de bir anlamda semâ'a delalet eder.³⁷⁵

Sika bir râvînin semâ'a delalet eden bir lafızla rivâyet ettiği hadîsler genel anlamda muttasıl kabul edilmektedir. Ancak râvînin kullandığı rivâyet lafızları, eğer net

³⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 575-576; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVII, 351-352.

³⁷³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 114.

³⁷⁴ Uğur, *Ansiklpedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 202-203.

³⁷⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, I, 286.

bir şekilde semâa işaret etmiyorsa bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu tarz rivâyetleri muttasıl kabul etmeyenler olduğu kadar; ittisâlin tespiti için farklı şartlar belirleyenler de olmuştur. Yine bu tür rivâyetlerde râvînin şeyhiyle uzun süre birlikteliğini şart koşanlar da çıkmıştır.³⁷⁶

Ali el-Medînî, Buhârî ve fukahânın ekserisine göre; bir kez bile olsa hoca ile talebe arasında likânın gerçekleşmiş olması ve bunun bilinmesi gerekmektedir. Muhaddislerin çoğunluğuna göre hadîsin muttasıl olması için hoca ile talebenin likâi yeterlidir ve ayrıca semâ şartı aranmamıştır.³⁷⁷ Diğer bir ifâdeyle râvî hangi rivâyet lafzını kullanırsa kullansın hocasıyla likâi biliniyorsa rivâyeti muttasıldır. Bununla beraber ihtiyata uygun olan, öğrencinin hangi yolla hocasından hadîs aldığı ispatıdır.

Hadîs kabul şartlarından olan likâ'a dair uygulaması da Buhârî'nin hadîs alanındaki hassâsiyetini gösterir. Bu yaklaşım, Buhârî'yi diğer hadîs âlimlerinden ayıran en temel özelliklerden biridir.³⁷⁸ Onun likâ'a ilişkin bu hassâsiyeti, eserindeki muanan hadîslerden kaynaklanabilecek tedlîs iddiasını da bertaraf etmektedir. Zîrâ an'ane tarzındaki lafızlar açık biçimde semâ'a delalet etmediği için tedlîs ihtimâli her zaman mevcuttur. Ancak likâ'ı şart koşması sebebiyle Buhârî için böyle bir ihtimalden bahsetme imkânı mevcut değildir.³⁷⁹

Likâ'a ilişkin şu îzâh da yararlı olacaktır. Hâzimî (v. 584/1188); Buhârî'nin, birinci tabaka râvîlerden hadîs aldığı, ikinci tabakaya mensup râvîlerden ise kendi kriterleri müvacehesinde hadîs kabul ettiğini belirtir. Ancak ona göre; birinci tabaka ile ikinci tabaka arasındaki en önemli fark, râvînin şeyhiyle olan görüşme süresidir. Zîrâ birinci tabakada uzun süreli bir likâdan bahsedilirken, ikinci tabakaya dâhil râvîler için bu süre daha kısadır.³⁸⁰ İbn Hacer ise Buhârî'nin birinci tabaka dışındaki râvîlerden hadîs kabul ettiği bir hakikat olmakla beraber; bunları çoğunluk itibariyle muallak olarak verdiğini söyler.³⁸¹ Böylece likâ'ın Buhârî nazarındaki önemine işaret eder.

³⁷⁶ Polat, Selahattin, "Likâ", *DİA*, XLIV, İstanbul 2003, XXVII, 189.

³⁷⁷ İbn Salâh, *Ulûmu 'l-hadîs*, I, 65-66.

³⁷⁸ Mücteba Uğur, *Buhârî*, s. 54.

³⁷⁹ İbn Hacer, *en-Nuket*, I, 383; Kandemir, "Câmiu's-Sahîh", VII, 116

³⁸⁰ Makdisî, *Şurût-ı Eimmeti's-sitte*, s. 57.

³⁸¹ İbn Hacer, *Hedyu 's-sârî*, s. 12.

4.3.2. Semâ:

Tahammül ve eda yollarından biri olan semâ'a³⁸² ilişkin bazı değerlendirmelere el-Câmiu's-Sahîh'te rastlayabilmeyiz. *Sahîh*'in *İlim Bölümü*'nde geçen ilgili tercemede³⁸³ Buhârî Humeydî'den yaptığı nakil ile "أخبرنا"، "أخبارنا"، "أخبارنا" ve "سمعنا" lafızlarının aynı mânâyaya delalet ettiğine zımnen işaret etmektedir. Zirâ bu lafızların delâlet ettiği tahammül ve edâ yollarına dair pek çok farklı görüş mevcutken³⁸⁴ Buhârî'nin sadece Humeydî'den nakledilen bu görüşe yer vermesi konuyla alakalı tasarrufunu göstermektedir.³⁸⁵ Kirmânî, Aynî ve Kastallânî de bu görüştedir.³⁸⁶

Semâ' yöntemiyle alakalı olarak Suyûtî farklı bir iddiaya da eserinde yer verir. Bu iddiaya göre râvî ile şeyhi arasında likâ'ın bulunması dahi Buhârî için yeterli değildir. Buhârî'nin rivâyete eserinde yer verebilmesi için râvînin ilgili hadîsi şeyhinden kesin bir şekilde sema' yoluyla aldığı belli olması gerekmektedir. Ancak Suyûtî, böylesi bir hususun, Buhârî'nin net olarak tespît edilmiş bir şartı olmadığı, ancak hadîsin sıhhatini takviye için bir meziyet addedilebileceğini ifâde etmişlerdir.³⁸⁷

Buhârî'nin, bir râvînin şeyhiyle semâ'sının olmadığını ifâde ederken, "Hadîsi falancadan dinlememiştir." yerine, "Dinlediği tespît edilememiştir." şeklindeki üslûbu onun kendi tespîtime göre semâ'nın var olmadığını, bununla birlikte bir açık kapı da bıraktığını göstermektedir.³⁸⁸ Kanaatimizce bu ince ayrımı, Buhârî'nin hadîs tahdîsini ne kadar titiz ve ilmi kıstaslar çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir.

³⁸² Şeyhin hafızasından ya da bir kitaptan okuyarak hadîs rivâyetinde bulunması ve talebenin de dinlemek suretiyle hadîsi almasıdır. Bu ameliye esnasında, "İmlâ" bulunup bulunmaması farketmez. Âlimlerin çoğuna göre hadîs tahdîsindeki en yüksek derece semâ'dır. Hadîsi dinleyen kişinin; "سمعنا"، "حدثنا"، "أخبرنا"، "أخبارنا"، "أخبارنا"، "قال فلان"، "ذكر فلان" gibi lafızlarla rivâyette bulunması bu yönetime delalet eder. Bunun dışında hadîsi alan râvînin hadîsi ezberine alması ya da yazması arasında fark gözetilmez. Ayrıca, hocanın da hadîste otorite olması gerektiği belirtilmiştir. Kâdı İyaz, *İlma*, s. 69; Mahmut et-Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadîs*, Dersaadet, İstanbul, 1405/1985, s.158; Hatib Bağdadi, *el-Kifaye*, s. 161.

³⁸³ Buhârî, *Sahîh*, İlim, 4. (باب قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا أَوْ أَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا).

³⁸⁴ Aynî bu görüş farklılıklarına ayrı ayrı değinmek suretiyle meseleyi izah etmektedir. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 17.

³⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 174.

³⁸⁶ Kirmânî, *el-Kevâkib*, II, 9; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 17; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 156.

³⁸⁷ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 31; el-Minyâvî, *Şerhu'l-Mevgızati li'z-Zehebî*, s. 114.

³⁸⁸ el-Huseynî, *el-İmâm u'l-Buhârî*, s. 101.

Semâ konusunda ele alınması gereken bir diğer bir husus da an'nenin sema'a delalet edip etmediği meselesidir. Konuyla alakalı farklı görüşler olmakla birlikte,³⁸⁹ İmam Buhârî; râvîler arasında likâ'ın kesin olarak bilinmesi ve râvîlerin sika olup müdellis olmadıklarına da hükmedilmesi halinde muanan hadîsi muttasıl kabul eder.³⁹⁰ Yani bu tarz bir rivâyet Buhârî nazarında semâyâ işaret etmektedir.

4.3.3. Kıraat ve Arz:

Hadîs rivâyetinde kıraat³⁹¹ ve arz³⁹² yöntemini/lerini Buhârî'nin kabul ettiğine dair bir şüphe yoktur. Ancak sema ile kıraat/arz yöntemlerinden hangisinin daha üstün ve makbûl olduğu konusunda Buhârî'ye ait görüş, genel kabulden farklılık arzemesi açısından önemlidir. Zîrâ genel kanaat sema'nın kıraattan üstün olduğu yönündedir.³⁹³ Bu görüş dışında bir kısım âlim kıraatı sema'dan üstün sayarken,³⁹⁴ diğer bazı âlimler ise sema' ile kıraatı eşdeğer seviyede görürler.³⁹⁵ *Sahîh*'in İlim Bölümünde yer alan "İlim Konusunda Vârid Olan Rivâyetler Bâbı" içeriğinden³⁹⁶ anladığımız kadarıyla Buhârî kıraat ve semâ yöntemlerini müsâvî görmektedir. Buhârî ile beraber İmam Mâlik, İmam Ebû Hanife, Hicaz ve Kufe ehlinin çoğunluğu da bu görüştedir.³⁹⁷ Buna

³⁸⁹ Bu görüşler için bkz. Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 177-178.

³⁹⁰ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni Salâh*, tahk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, I-II, Mektebetu'l-medînetu'r-rakmiyye, Medine 1984, I, 315; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 115.

³⁹¹ Kıraat; râvînin elinde bulunan hadîsleri şeyhe okumasından ibarettir. Râvî açısından; bu işlemi ezberinden ya da kitaptan yapması, yine kendisinin okuyan ya da başka talebenin okuduğunu dinleyen olması önemli değildir. Şeyh açısından da okunan rivâyeti ezberinden ya da bir kitaptan takip etmesi farketmez. Kâdî İyâz, *İlma'*, 70.

³⁹² Arzın semâ'a delalet ettiğini söyleyenler olmuşsa da kıraatla aynı olduğu görüşü genel olarak kabul edilmiştir. İbn Hacer ise, arz ile kıraat arasında ayrıntıdan ziyade umum husus ilişkisi olduğunu belirtir. Zîrâ kıraatta talebenin hocasına okuması söz konusu iken; arzda ise, hocasının huzurunda, hocasına ya da başka birine okuması mümkündür. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 179-180.

³⁹³ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s.137.

³⁹⁴ İbn Salâh burada Ebu Hanife ve İbn Ebi Zi'b gibi âlimlerin kıraatı semâdan öncelediklerini ifade eder. İmam Mâlik'in de bu görüşte olduğunu iddia edenler de vardır. İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 137.

³⁹⁵ el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Marifetu ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhi*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003, s. 672,674; Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, II, 343.

³⁹⁶ el-Buhârî, *Sahîh*, İlim, 6-7. (باب مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ)

³⁹⁷ Hâkim, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 672-674; Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, II, 343; Polat, Selahattin, "Kıraat", *DİA*, XLIV, Ankara 2002, XV, 435.

delil olarak hem *Sahîh*'in bahse konu bâbında hem de başkaca kaynaklarda bulduğumuz, “Talebenin hocaya okumasıyla/kıraât, hocanın talebeye okuması/sema’ arasında fark yoktur.” değerlendirmesini gösterebiliriz.³⁹⁸

4.3.4. Münâvele ve Mukâtebe

Sahîh'te yer alan, “Münâvele konusunda zikredilen şeylerle alakalı bâb”³⁹⁹ın içeriğinden anladığımız kadarıyla Buhârî belli şartlar dâhilinde münâvele⁴⁰⁰ yöntemini kabul etmektedir. Zîrâ bu bâbda, İmam Mâlik ve Yahyâ b. Sa’îd’in bu yöntemi onayladıkları ifâde edilmekte ve hemen ardından, Hz. Peygamber’in varıldığı yerde okunması üzere gönderdiği mektupla alakalı rivâyet zikredilmektedir. Kezâ Hz Osman’ın yazılan mushafı beldelere göndermesi de ilgili bâb içerisinde münâvele olarak değerlendirilmiştir. Suyûtî, Süheylî’den nakille, sağlam bir rivâyet nüshasına ait icâzetli bir Münâvelenin mevcudiyeti halinde Buhârî’nin bu yöntemi kabul ettiğini naklederler.⁴⁰¹

Mukâtebe⁴⁰² yöntemiyle alakalı olarak da; münâvele bahsinde zikri geçen bâbda yer alan, “كتاب اهل العلم بالعلم الى البلدان” ibaresi ve yine *Sahîh*'te geçen ve Buhârî’ye ait, “كَتَبَ إِلَى مُحَمَّدَ بْنِ بَشَّارٍ” lafzından⁴⁰³ hareketle âlimler, Buhârî’nin icâzetli mukatebeyi kabul ettiğini ve bunu münâvele ile eşdeğer tuttuğunu ifâde etmişlerdir.⁴⁰⁴ Anlaşıldığı

³⁹⁸ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, s. 429; Kâdî İyâz, *İlma'*, s. 71.

³⁹⁹ el-Buhârî, *Sahîh*, İlim 7. (باب مَا يُذَكَّرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ).

⁴⁰⁰ Münâvele; şeyhin rivâyet ettiği ya da yazıp tashih ettiği kitabını veya bu kitap içinden seçerek kendi hattıyla yazdığı hadîs sahifesini, “Bu benim rivâyetimdir. Sana veriyorum” diyerek talebesine vermesi ve talebesinin rivâyette bulunmasına icâzet etmesi anlamına gelen hadîs yöntemidir. Bunu yaparken hoca kendi yazdığı rivâyetlerin aslını ya da nüshasını talebeye verebilir ya da râvî şeyhinin yazdığı nüshayı alır iyice hıfzedip nüshayı teslim eder. Kâdî İyâz, *İlma'*, s. 79; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 118; Polat, Selahattin, “Münavele”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2006, XXXI, 572.

⁴⁰¹ es-Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed, *er-Ravdu'l-unf fi şerhi's-sîretin'nebeviyye*, tahk. Ömer Abdusselam es-Selâmî, I-VII, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 2000, V, 52; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 26; Ebûbekir Kâfî, *Menhecu imâmi'l-Buhârî*, s. 168,

⁴⁰² Mukâtebe; talebenin hocasının hadîslerini yazmak istemesi ya da hocanın belli bir faydaya binaen huzurunda kendisi yazıp veya yazdırıp vermesi veyahut başka bir beldeye göndermesi şeklinde vuku bulan hadîs tahammül yöntemidir. İcâzetli kitabet bu şekliyle, sıhhati bakımından icâzetli munavele ile aynı kategoride değerlendirilebilir. Kâdî İyâz, *İlma'*, s. 83,84; İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 174; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 120

⁴⁰³ el-Buhârî, *Sahîh*, Eymân Ve'n-Nuzur 15.

⁴⁰⁴ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 36; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 186.

kadarıyla Buhârî, gerek münâvele ve gerekse mükâtebenin çeşitleri arasından⁴⁰⁵ icâzetli olanlarını kabul etmektedir. Yine buradan anladığımız kadarıyla Buhârî mücerret mânâda icâzeti kabul etmemekte ancak münâvele ya da mükatebe ile birlikte olduğunda bu yöntemi isti'mal etmektedir.

Yukarıda bahsi geçen tahammül ve eda yollarının dışında kalan mücerret mânâda icâzet ile, icâzetli olmayan i'lam, vasiyyet ve vicadeyle ilgili olarak *Sahîh*'te bir değerlendirmeye rastlayamadık. Esâsen İbn Hacer de *Feth*'inde Buhârî'nin icâzetli olmayan i'lam, vasiyyet ve vicadeyle, mücerret mânâda icâzete dair bilgiye Buhârî'nin eserinde yer vermediğine işaret etmektedir.⁴⁰⁶ Bu tespiti de musannifin zikri geçen yöntemleri muteber saymadığını göstermektedir.

⁴⁰⁵ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 173-174.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 188.

İKİNCİ B Ö L Ü M

TA'LİK UYGULAMALARI AÇISINDAN RİVÂYET DÖNEMİ

İsnat sisteminin hususan hadîs ilmi için, ne kadar önemli olduğu şüphe götürmeyen bir gerçektir. Her ne kadar bu sistemin Yahûdîlik ve Hristiyanlıkta da var olduğuna dair bazı iddialar öne sürülmüş⁴⁰⁷ ve İslamiyetten önce bazı arap şiirlerinde isnatlı metinlerin varlığından söz edilmiş olsa da⁴⁰⁸ isnat islam ümmetinin geliştirdiği bir sistemdir.⁴⁰⁹

Sahâbe döneminde bir yönüyle çekirdeği oluşturulan isnat sisteminin, İbn Sîrin'in, "Fitne döneminden önce isnattan sormazlardı"⁴¹⁰ sözündeki fitnenin ne olduğu üzerine yapılan bazı yanlış ve yanlı değerlendirmeler bir kenara bırakılırsa,⁴¹¹ hicri birinci yüzyılın ilk yarısında yaşanan olayları takip eden süreçte oluşmaya başladığı kabul edilmektedir.⁴¹² Yani Buhârî'nin vefâtından yaklaşık *ikiyüz* sene öncesinden itibaren sistematik bir şekilde rivâyetler senetli olarak aktarılmaktaydı. Konuya bu gözle baktığımızda Buhârî'nin eserinde yer verdiği ta'lîklerle kendinden önce var olan bu geleneğe ters düşüp düşmediği meselesi ele alınması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple Buhârî öncesi ve sonrası ta'lîk uygulamalarının varlığı, şekli ve amacı önem arz etmektedir.

1. BUHÂRÎ ÖNCESİ TA'LİK UYGULAMALARI

Buhârî'nin kendinden önceki literatürden ve hadîs nakil yöntemlerinden istifâde ettiği açık bir gerçek olmakla birlikte, birçok konuda farklı bakış açıları geliştirip yeni yöntemler uyguladığını da ifâde etmek yerinde olacaktır. *el-Câmiu's-Sahîh*'i kendinden

⁴⁰⁷ Bu iddialar ve cevapları için bkz. Osman Güner, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü" *Ondokuz Mayıs ÜİFD*, sy.11, s. 56-57.

⁴⁰⁸ Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru şî'ri'l-câhiliyye ve kîmetihe't-târihiyye*, Dâru'l-ceyl, yy. 1987, s. 258; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, Mektebe-i vehbe, Mısır 1988, s. 221.

⁴⁰⁹ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 255.

⁴¹⁰ Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 209, Hatîb, *el-Kifâye*, s. 122.

⁴¹¹ Bu iddiaları ve izahları için bkz. Arif Ulu, "Hadîs Rivâyetinde İsnadın Başlaması Ya da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c.12, sy.1, s. 119,166.

⁴¹² Selahattin Polat, "Hadîste İsnat Sistemi Üzerine Bazı Görüşler", *Diyanet Dergisi*, 1986, c. 20, sy. 2, s. 23.

önceki eserlerden farklı kılan birçok özellik vardır. Sadece sahîh hadîsleri toplamak için oluşturulmuş olması, bâb başlıkların yapısı ve tertîbi gibi hususların yanında, muallak rivâyetlerin de yer bulması, sayısı ve kullanılış amaçları da Buhârî'yi kendinden önceki ve çağdaşı hadîs musanniflerinden ayırmaktadır.

Şurası kabul edilmelidir ki Buhârî öncesi hadîs kaynaklarında ta'lik uygulamasına pek rastlanmamaktadır. Fuat Sezgin, Razi ve Taberî'ye ait tefsîrlerde talik uygulamalarının varlığından bahsetmektedir.⁴¹³ Kezâ Vakidî'nin Megazî'si ile İbn İshak'ın Sîre'sinde isnâd sisteminin düzenli bir şekilde kullanılmayarak sözü doğrudan sahibine ulaştıran bazı nakiller görmek mümkündür.⁴¹⁴ Ancak bu eserlere ilk etapta hadîs eseri demek mümkün değildir. Bu sebeple konusunda Buhârî öncesi oluşturulmuş rivâyet kaynaklarında inceleme imkânı bulduğumuz; Said b. Mansur'un (v. 227/841) ve Darimi'nin Sünen'leri, Muhammed Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/804) Kitabü'l-Âsâr'ı, Abdurrezzak b. Hemmam'ın (v. 211/826) Musannefi ve Ma'mer b. Raşid'in (v. 152/769) Cami'i, Ebu Bekr İbn Ebi Şeybe'nin (v. 235/849) Musannefi, Ebu Dâvud et-Tayâlisî'nin (v. 204/819) Müsned'inde senedin tamamen hazfedilip sadece hadîs metninin verilmesi şeklinde bir ta'lik uygulamasına rastlayabilmiş değiliz. Bu eserlerde senette inkıtânın varlığından söz edilebilse de, ta'lik anlamında senedin tamamen hazfi şeklindeki bir tasarrufa denk gelemedik.

Buhârî'nin eserindeki ta'lik uygulamaları kadar bu uygulamalara dair kullandığı yöntem de farklılık arzeder. Bununla kastettiğimiz şey; “اخبرنا” ya da “حدثنا” tabirlerinin dışında “قال”, “ذكر” ve “روى” gibi rivâyet lafızlarını kullanmanın Buhârî öncesinde rastlanan bir yöntem olmadığıdır.⁴¹⁵ Fuat Sezgin, esâsen ta'lik uygulamalarının Buhârî'nin çağdaşları tarafından da bilindiğine hatta zaman zaman da kullanıldığına işaret etmekte, bahse konu uygulamanın onların eserlerinde yoğun şekilde yer almayışını konunun onlar tarafından tanınmadığı şeklinde yorumlamanın hatalı olacağına dikkat çekmektedir.⁴¹⁶ Sonuç olarak h.II. asrın filologları bir kenara

⁴¹³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 108, 111.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Çelik, “Tarih Yazıcılığında İsnadın Kullanılışı Ya Da Rivâyetçi Metod”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. III, sy. 2, s. 16,18.

⁴¹⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 83.

⁴¹⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 108.

birakıldığında hadîsler üzerinde bu şekilde ta'lik uygulamasına giden ilk kişinin Buhârî olduğu⁴¹⁷ tespiti hatalı gözükmemektedir.

2. BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'İNDE TA'LİK UYGULAMALARI

Buhârî, eserinde muallak rivâyetlere en çok ve en farklı şekilde yer veren hadîs musannifidir. *el-Câmiu's-Sahîh*'deki talik uygulamalarını konu edindiğimiz bu bölüme, oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz bir meselenin tahlili ile başlamamız yerinde olacaktır. Her ne kadar Buhârî'den hemen sonraki dönemlerde çok büyük bir problem teşkil etmese de⁴¹⁸ ilerleyen zaman içerisinde Buhârî'ye yöneltilen eleştiri konularının en önemlilerinden birisi de *Sahîh*'te yer alan talik uygulamalarıdır. Ancak eserde büyük bir yekün teşkil eden ve hadîs usûlünde zayıf kategorisine dâhil edilen bu uygulamalarla ilgili, sadece hadîs usûlü kriterlerini esas alarak hüküm verip, Buhârî'nin yöntemine ve eserini oluşturma amacına bakmaksızın bir değerlendirmede bulunmak kanaatimizce yanlış olacaktır.

Bir hadîs âlimi olduğu kadar, fikhî yönü de bulunan Buhârî, hadîs usûlüne dair genel prensipleri yöntemsal olarak fikhî îzâhlarında kullanmıştır. Bunun en güzel örneklerini de ta'lik uygulamalarında görmekteyiz. Eserde mevsûl olarak verilen bir rivâyetin başka bir yerde ta'likan verilmesi; ondan farklı hükümler çıkarma gayesine matuf bir kısaltma işlemidir ki bu ihtisâr, eserin hacmini azaltıp istifâde imkanını artırmaktadır.⁴¹⁹ Yine rivâyetler arasında var olabilecek lafız farklılıklarından hareketle mânâ zenginliği kazandırmak da, söz konusu uygulamanın bir başka getirisi olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, mevsûl rivâyetleri taliklerle desteklemek,⁴²⁰ bir râvîden ancak semâ ifâde eden bir rivâyet lafzıyla hadîs alınabileceğini, diğer lafızlarla o râvîden hadîs almanın mümkün olmadığını göstermek, râvîler arasında likâ'ın vukuuna dair şüpheler olması halinde bunları talikler vasıtasıyla gidermek, tedlîsle itham edilen

⁴¹⁷ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s.124.

⁴¹⁸ Zîrâ ta'lik tabirini ilk kullanan kişi olarak nitelenen ve Buhârî'nin *Sahîh*'ine ilk ciddi eleştiriyi yapan Dârekutnî bu eleştirilerine yer verdiği eseri *el-İlzâmât ve't-tetebbu'* da dahî muallak rivâyetlere yer vermemiştir.

⁴¹⁹ Itr, *el-İmam et-Tirmizî*, s. 88-89; Itr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, s. 351; Kandemir, "Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 115-116.

⁴²⁰ İbn Hacer, *et-Tağlik*, I, 283; Itr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, s. 351.

bir râvînin şeyhinden semâ'ına işaret etmek de⁴²¹ Buhârî'nin ta'lik uygulamalarına dair sebeplerdendir. Yine merfu olduğu bilinen bir rivâyetin başka tarîklerden kutsî ve mevkûf olarak da geldiğine işaret etmek⁴²² ve kanaatimizce kendi eseri dışında kalan ve şartlarına uymayan rivâyetlerin de değerini koruma arzusu ta'lik uygulamalarının başkaca sebepleri olarak görülebilir.

Netice olarak Buhârî'nin eserini oluşturma amacı ve şekli açısından ta'lik uygulamalarına baktığımızda; onun bu tarz rivâyetlere, sadece şartına uygun hadîs bulamadığı zaman başvurduğunu ileri sürmek ve ta'lik uygulamasının sahîh hadîsleri toplama gayesiyle oluşturulmuş bir esere zarar verdiğini iddia etmek son derece hatalı gözükmetedir.

2.1. Buhârî'nin Ta'lik Uygulamalarında Takip Ettiği Yöntem

Sahîh'te yer alma sebeplerine değinmeye çalıştığımız talik uygulamalarını, belli unsurlar göz önüne alınarak, şekil açısından da değerlendirmek mümkündür.

Bu çerçevede ilk değinilecek nokta; muallak rivâyetlerin eserin bir başka yerinde mevsûlen bulunmasıyla alakalıdır. İbn Hacer'in ifâdesi ile *Sahîh*'te *binüçyüzkırkbir* muallak rivâyet yer almaktadır. Bunlara sahâbe/mevkûf ve tâbiûna/maktu' ait rivâyetler de dâhil değildir. Bu ta'likerin *yüzaltmış* hariç, geri kalanı eserin muhtelif yerlerinde mevsûlen/senetli verilmiştir. Bu yönüyle bakıldığında *Sahîh*'in bir başka yerinde mevsûlen verilmeyen rivâyetler, bütün rivâyetlerin sadece yüzde 1.7 sine tekabül eder. Bu oran da ekseriyetle bâb başlıklarında, mütâbeât ve şevâhid nevinden rivâyetlerde geçmektedir. Buhârî'nin sadece *Sahîh* hadîsleri eserine almasından kasıt, bâb başlıkları altında verilen "asıl" hadîslerdir. Dolayısıyla bâb başlıkları ve mütâbeât nevinden rivâyetler zaten eleştirilerin dışında kalmaktadır.

Konuya ait işaret edilmesi gereken bir başka husus da muallak rivâyetlerin verilmesi esnasında kullanılan rivâyet lafızlarıdır. Zîrâ bu rivâyetlerin bir kısmı kesinlik ifâde eden "قال", "نكر", "روى" gibi cezm sigalarıyla; diğer bir kısmı da "ينكر", "يروى", "قيل" gibi temrîz sigalarıyla varid olmuştur.

⁴²¹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 8.

⁴²² İbn Hacer, *et-Tağlik*, I, 305, 308.

Cezm sîgasıyla verilen muallak rivâyet, eğer Hz. Peygamber ve Sahâbeden başlıyorsa böylesi bir rivâyetin sıhhatiyle alakalı şüphe duyulmaz. Ancak başlangıç senedin daha evveliyle ilgiliyse, mutlak olarak o rivâyetin sıhhattine hükmedilmez. Bu durumda râvîler üzerinde değerlendirme yapılır. Bu değerlendirme sonucuna göre, söz konusu rivâyet Buhârî'nin şartlarına uyabileceği gibi, bu şartlar dışında kalan bir rivâyet olarak da karşımıza çıkabilir. Şartlarına uyan rivâyetlerin bu şekilde verilme sebebi, ihtisâr amacına yönelik olabileceği gibi, söz konusu rivâyetin eserin bir başka yerinde senetli/mevsûl bir şekilde geçmesi sebebine matuf da bulunabilir. Bunlar yanında, Buhârî'nin hadîsi semâ yoluyla almamış olması ya da şeyhinden semâ'ı noktasında şüpheye düşmesi de konuya ilişkin diğer sebepler olarak değerlendirilebilir. Cezm sîgasıyla verilmekle birlikte, Hz. Peygamber ve sahâbeden daha evveliyle başlayan rivâyetler genel olarak Buhârî'nin kendi şeyhinden muallak olarak aldığı kısma girmektedir.⁴²³

Cezm sîgasıyla gelen ancak Buhârî'nin şartlarına uymayan ta'lîklere gelince; bunlar içerisinde, Buhârî dışında otorite diğer âlimlerin şartlarına uyanlar mevcuttur. Yine bu rivâyetler arasında, "Hasen" kabul edebileceğimiz rivâyetler yer almaktadır. Bu çerçevede çok az sayıda da olsa, "Zayıf" addedilen rivâyetlerin mevcudiyetine de işaret etmek gerekir. Esâsen böylesi rivâyetlerin zayıflığı senetteki râvîlerin adaletleriyle alakalı değil bilakis; senetteki bir inkıtâ ya da küçük bir illetten kaynaklı, ve yahut râvînin zabtına dair bazı basit kusurlarla alakalıdır.⁴²⁴

Temrîz sîgasıyla gelen muallak rivâyetler içinde de Buhârî'nin şartlarına uyan ta'lîklere rastlamak mümkündür. Şartlarına uyduğu halde temrîz sîgasıyla verme sebebiyse, ilgili rivâyetin eserin başka yerinde mevsûl/senetli olarak vermiş olmasıdır. Ancak böylesi bir durumda musannif Buhârî ilgili rivâyeti lafzan değil genelde mânâ yoluyla rivâyeti tercih etmiştir. Onu böylesi bir tercihe götüren âmil ise mânâ ile rivâyetin cevâzına işaret etmek olsa gerektir.⁴²⁵ Örneğin *İlim Kitabı*'nda geçen ve cezm sîgasıyla verilen bir rivâyet, *Tevhid Kitabı*'nda temrîz sîgasıyla ve ta'lîkan yer

⁴²³ İbn Hacer, *et-Tağlik*, I, 286.

⁴²⁴ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 11.

⁴²⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 20.

almaktadır. Buradan anlaşılan, bahse konu sigaların rivâyetin sıhhat derecesini göstermekten çok, rivâyetin mânâ ile verildiğine ya da mânâsı üzerinde var olan ihtilâflara işaret etmesidir.

Temrîz sîgasıyla verilmekle birlikte Buhârî'nin şartlarına uymayan ta'lîklere gelince; bunlar içinde de diğer hadîs âlimlerinin şartlarına göre sahîh kabul edilenler vardır.⁴²⁶ Kezâ hasen olarak nitelenebilecek rivâyetler de mevcuttur. Bunlara ilaveten zayıf olmakla birlikte ilim ehlinin uygulamalarıyla örtüşen rivâyetlerin varlığı da bir vâkıdır. Bu zikredilenler haricinde son olarak zayıflığı hiçbir şekilde giderilemez olan rivâyetlerin varlığından da bahsetmek gerekir. Ancak bu tür rivâyetlerin sayısı oldukça azdır. Nitekim musannif Buhârî eserinde bunlara işaret etmiştir.⁴²⁷

2.1.1. Ta'lîk Uygulaması Açısında “قال” Lafzı

el-Câmiu's-Sahîh'teki talikler genel olarak yukarıdaki gibi kategorize edilebilir olsa da bazı nüanslara dikkat çekilmesinde fayda vardır. Cezm sîgasıyla oluşturduğu ta'lîklerde kullandığı “قال” rivâyet lafzı da bunlardan biridir. Bu lafzın Buhârî öncesi dönemde sema ifâde ettiğini belirten görüşler yanında; icâzet, münâvele, kitabet⁴²⁸, vicâdeye⁴²⁹ delalet ettiğini belirten görüşler de mevcuttur.

Buhârî'ye baktığımızda sadece “قال” lafzıyla başlayan rivâyetler olduğu gibi “ قال لي” ve “قال لنا” ifâdeleriyle serdedilen rivâyetler de mevcuttur. Mücerret olarak verilen “قال” lafzının delalet ettiği tahammül yoluyla ilgili aynı tartışmalar ve farklı görüşler bu iki lafız için de geçerlidir. Ancak şurası bir gerçektir ki –en azından *el-Câmiu's-Sahîh* 'te geçen- bu lafızların icâzet ve münâveleye delalet etmediği açıktır. Zîrâ bu lafızlarla rivâyet edilmiş muallak hadîsler Buhârî'nin diğer eserlerinde semâ'a delalet eden “حدثنا” ya da “اخبرنا” lafızlarıyla gelmiştir.⁴³⁰ Eğer icâzet ve münâvele yönteminden bahsedecek olsaydık, bu rivâyetlerin her iki eserde de aynı lafızlarla (قال لنا ve قال لي) rivâyet edilmiş olması gerekirdi. Dikkatimizi çeken diğer bir husus da, *Sahîh*'te bu iki

⁴²⁶ Buhârî, *Sahîh*, Ezan 106, Savm 42.

⁴²⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 20-21; İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 11.

⁴²⁸ Ahmet Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İFAV, İstanbul 1996, s. 89.

⁴²⁹ Çağdaş âlimlerden Fuat Sezgin ise, gerek cezm gerekse temrîz sîgasıyla kullanılan ta'lîklerin, “Vicâde” yöntemi ile alınan hadîslere delalet ettiğini söylemektedir.

⁴³⁰ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 10; *Fethu'l-Bârî*, I, 188.

lafzın genel olarak mütâbeât ve şevâhid nevinden ya da mevkûf rivâyetlerde⁴³¹ kullanılmış olmasıdır.⁴³² Buradan hareketle bahse konu iki lafız, asıl metinde geçmemesi sebebiyle, ilgili rivâyetin tahammül türü kadar, Buhârî'nin şartlarına uygun olup olmadığını da ifâde etmektedir.⁴³³

“قال” lafzının hangi tahammül yöntemine delalet ettiğine dair diğer bir görüş de, onun vicade'ye ait bir lafız olduğu yönündedir. Fuat Sezgin bu görüş üzerinde durur ve Buhârî için bu ihtimalin ihmal edildiğine dikkat çeker. Delil olarak ileri sürdüğü mesnet ise, İbn Salâh'ın *Mukaddime*'sinde geçen bir bölümdür. Fuat Sezgin bu kısmı tercüme ederek şu şekilde verir: “Bir muhaddisin, kendi yazısından gayri bir yazıyla bir kitabı bulunduğu takdirde, bunun için « gale fulan » veya « zekera fulan » veya « zekera fulan an fulan » demiş olması lazımdır. Bu tamamıyla munkatı bir rivâyettir, ittisâl ifâde etmez. Bütün bunlar, naklolunan haberin, adı zikrolunan râvînin yazı ve kitabından alınmış olduğu (yani yazı ve kitabından nakledilmiş bulunduğu) hususunda hiçbir şüphe bulunmadığı zaman mevzuubahistir.”⁴³⁴ Buradan hareketle Fuat Sezgin “قال” lafzının vicadeye delalet eden lafızlardan biri olduğunu ve dolayısıyla *Sahîh*'teki “قال” lerin vicadeyi ifâde ettiğini belirtir.⁴³⁵ Ancak tercümede dikkat çeken bir nokta, tercümesi yapılan yerde “قال”, “ذکر”, “عن” lafızları yanında “اخبرنا” lafzının da bulunmasına rağmen⁴³⁶ Fuat Sezgin'in “اخبرنا” lafzını tercümeyle dâhil etmemesidir.⁴³⁷

⁴³¹ el-Buhârî, *Sahîh*, Zekat 4, Cihad 124.

⁴³² İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 10.

⁴³³ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 20.

⁴³⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 91,92.

⁴³⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 106.

⁴³⁶ İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 179.

⁴³⁷ Bu bir zuhül eseri olabileceği gibi Fuat sezgin'in bir tasarrufu olarak da düşünülebilir. Zîrâ, “اخبرنا” lafzının konuya dâhil edilmesi el-Câmiu's-Sahîh'te yoğun bir şekilde kullanılan bütün “أخبرنا” lafızları için farklı bir tartışmaya kapı açmak anlamına gelebilirdi. Ayrıca İbn Salâh, Buhârî'nin “قال” leri için “عن” hükmünde olduğunu ve ittisal ettiğini ifâde etmektedir. İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 136.

Son olarak; *Sahîh*'teki “قال” lafzıyla varid olmuş muallaklar içinden mevkûf ve maktû olanlar, dil ile alakalı yorumlar, mütebaat ve şevâhid nevinden rivâyetler ve bâb başlıklarında geçen rivâyetleri; merfû ve asıl olanlardan ayırmak gerekmektedir. Buhârî'nin *sahîh* hadîsleri toplama amacının eserinde yer alan “asıl” hadîslerle alakalı olduğu açıktır.

Ta'likler üzerinden yapılan değerlendirmeler sonucu ortaya atılan bir başka iddia da, Buhârî'nin tedlîste bulunup bulunmadığıdır. Bu görüşün sahibi Ali b. Mende'dir. Kendisi *Sahîh*'te geçen “قال لي” ve “قال لنا” ifâdelerini icâzet yöntemine hamleder. Ancak mücerret mânâda “قال” lafzıyla gelen rivâyetlerde tedlîs vâki olduğunu söyler.⁴³⁸ Bu görüşünün gerekçesini şu şekilde özetleyebiliriz: Buhârî bazen şeyhlerinden ta'lik ifâde eden “قال” lafzıyla rivâyette bulunduğu hadîsi başka bir yerde aynı şeyhten aynı senetle fakat şeyhiyle arasında başkaca kişiler olduğu halde rivâyet eder.⁴³⁹ Bu durumda önceki rivâyette Buhârî kendi şeyhiyle arasındaki kişileri gizlemiş ve dolayısıyla tedlîs yapmış olur. Bu iddiaya cevap olarak İbn Hacer; Buhârî'nin kendi şeyinden cezm sîgasıyla rivâyet ettiklerinin “عن” hükmünde olduğunu belirtir ve Ali b. Mende'nin görüşünün merdud olduğunu ifâde eder.⁴⁴⁰ Zîrâ “عن” lafzı müdellisler zuhur etmezden evvel semaya delalet etmektedir. İşte bu sebeple Buhârî'nin “قال” lafızları tedlîs şeklinde değil, semâ olarak değerlendirilmelidir.⁴⁴¹

Hatîb el-Bağdâdi de bu konuyla alakalı olarak, müellifin yöntemi biliniyorsa “قال” lafzının semaya delalet etmesi konusunda bir sıkıntı görmemektedir.⁴⁴² Zaten Buhârî de kendisine yöneltilen tedlîs isnâdına/işham karşı, onbin hadîsi belki de daha fazlasını senesinde basit kusurlar olduğu için terkettiğini dolayısıyla böyle bir şeye nasıl tevessül edebileceğini hatırlatarak reddiyede bulunur.⁴⁴³

Netice olarak; Buhârî'nin ta'liklerinde kullandığı “قال”, “قال لي” ve “قال لنا” lafızlarını açıklarken; müellifin yönteminden bağımsız, sadece usûl kriterlerine göre yorum yapmak doğru sonuç vermeyebilir. Usûl kaidelerinin bize sunduğu bilgilerin yanı sıra, Buhârî'nin bu rivâyetleri kullandığı yer ve şekle göre de değerlendirme de bulunmak gerekir. Bütün bunların akabinde, Buhârî'nin, “Sadece sahîh hadîsleri eserine aldım.” sözüyle muallak rivâyetleri dışarda bıraktığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁴ Buhârî'yi, ciddi

⁴³⁸ el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, s. 34.

⁴³⁹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 8,9; İtr, *Menhecu'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, s. 143.

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 8-9.

⁴⁴¹ İbn Hacer, *et-Tağlik* II, 9.

⁴⁴² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 326.

⁴⁴³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 25; İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 9-10.

⁴⁴⁴ İbn Hacer *Hedyu's-Sâri*, s. 20.

mânâda eleştiren ilk kişi olması hasebiyle Darekutni'nin, *el-İlzâmât ve't-tettebbu'* isimli eserinde tenkit ettiği rivâyetler arasında muallak rivâyetlerin yer almaması da yukarıdaki düşünceyi destekler niteliktedir.

2.1.2. Ta'lik Uygulaması Açısından Mütâbebât ve Şevâhid

Mütâbebât ve şevâhid nev'inden rivâyetlere yer vermek Buhârî'nin eserinde sıklıkla kullandığı bir yöntemdir. Bu rivâyetleri kullanmadaki amacının bazen *Sahîh* olan rivâyeti desteklemek, bazen de kendi şartlarını taşımayan hadîsleri kuvvetlendirmek olduğu söylenebilir.⁴⁴⁵

Genel kabul gören görüşe göre, mütâbebât ve şevâhid türü rivâyetlerin hüküm çıkarmada tek başlarına yeterli olmadığı ve bu rivâyetlerde ismi geçen zayıf râvîlerin eserdeki asıl râvîler gibi değerlendirilmemesi gereğini⁴⁴⁶ belirtmekte fayda vardır. Zîrâ bu rivâyetler *Sahîh*'teki "asıl" rivâyetler arasında yer almazlar. Dolayısıyla bu tür rivâyetler üzerinden *Sahîh*'e yapılacak itiraz ve eleştiriler de yönetsel olarak doğru gözükmemektedir.

Konuyla doğrudan ilgili olması ve kapalılığın giderilmesi açısından şu hususa değinmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* isimli eserinde İbn Hacer'in *et-Tağlik*'inden aldığı kısmı;

“أَوْ كَانَ فِي رُؤَاتِهِ مَنْ لَمْ يَبْلُغِ دَرَجَةَ الضَّبْطِ وَالِإِتْقَانِ وَإِنْ كَانَ ثِقَّةً فِي نَفْسِهِ فَلَا يَرْتَقِي إِلَى شَرِّطِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْمُؤَلِّفِ فِي الصَّحِيحِ فَيَعْلُقُ حَدِيثَهُ تَنْبِيْهُهَا عَلَيْهِ تَارَةً أَوْ تَارَةً فِي الْمَتَابَعَاتِ”⁴⁴⁷

“Veyahut da bunun râvîleri arasında hadd-i zatında sikkattan olmakla beraber hadîsin zabt ve naklinde müellif Ebu Abdullâh el-Buhârî'nin kitabında şart koştuğu dereceye yükselmeyenler vardır. Müellif, hadîsi bazen talikan yani doğrudan doğruya senedini kısaltarak alır. Bazen de mütâbebât yoluyla alır.”⁴⁴⁸ şeklinde tercüme etmiştir.

⁴⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 188.

⁴⁴⁶ Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 212.

⁴⁴⁷ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 8.

⁴⁴⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 85. Ali Dere tarafından yayına hazırlanan eserin 2012 baskısında ise, burada söz konusu ettiğimiz ayrıntılara hiç değinilmeksizin ilgili kısım, “Müellif bu gibilerin hadîslerini bazen talikan yani senedini kısaltarak alır” şeklinde tercüme edilmiş cümlenin ikinci kısmına yer verilmemiştir. Bu durum yayına hazırlık aşamasına ilişkin bir zühul olarak

Tercümede geçen, “doğrudan doğruya” ifâdesi, metindeki “اصل” kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır. İlgili yerde “اصل” sözcüğün bir hadîs terimi olarak, *Sahîh*'te yer alan rakamlı hadîsleri ifâde etmesi daha muhtemel gözükmektedir. Yani tercüme, “Râvî her ne kadar sika olsa bile zabt ve itkân bakımından Buhârî'nin koyduğu şartlara ulaşamadığı için Buhârî bu râvîden gelen hadîsi –duruma işaret etmek amacıyla- bazen asıl metinde bazen de mütâbeât nevinden rivâyetlerde verir.” Konu üzerinde bu denli durmamıza sebep olan amil, bu ifâdelerin Buhârî'nin ta'lik uygulamalarını sadece zayıf hadîsler üzerinde gerçekleştirmediğine net bir delil teşkîl etmesidir. Yani Buhârî gerek asıl metinde gerekse mütâbeât nevinden rivâyetlerde sahîh olmakla birlikte kendi şartlarına erişemediği için rivâyetleri ta'likan vermiştir. Onun, sika olmakla birlikte şartlarını tam olarak taşımayan bu râvîlerden gelen rivâyetlerden bazılarını asıl metinde bazılarını müetabaatta vermesinin sebebi ise rivâyetler aralarındaki derece farklılığıdır.

2.2. Ta'liklerin Uygulama Alanları

Sahîh'teki ta'liklerin kullanılış şekli ve rivâyet lafızlarıyla ilişkisi, Buhârî'nin eserini oluşturma amacını yansıttığı gibi; bu tarz rivâyetlerin kullanıldığı yerler de musannifin yöntemine dair ipuçları da vermektedir. Zîrâ bu ta'likâtın kullanıldığı yer ve konular rivâyetin sıhhatine ilişkin yorumlar açısından kayda değerdir. Böylece Buhârî'nin bâb başlıklarını tertîbi esnasında sadece bir tasnîf derdinde olmadığı, bu tercemeleri rivâyetler ile hükümler arasında bir bağlantı noktası olarak gördüğü söylenebilir.

Eserde yer alan muallak rivâyetlerin bir kısmı bâb başlıklarında, bir kısmı da metin içerisinde yer almaktadır. Metin içerisinde yer alan ta'likler çalışmamız sınırları dışında kalması sebebiyle doğrudan konumuzu teşkîl etmemektedir. Bâb başlıklarında verilen ta'likata gelince; bunlar içerisinde doğrudan bâb başlığını oluşturan ta'likler olduğu gibi, hemen bâb başlığı altında bulunan muallak rivâyetler de mevcuttur. Ayrıca bazı bâb başlıkları akabinde konuyla alakalı bir rivâyetin varlığına, rivâyetin metni verilmeksizin sadece sahâbe râvîsiyle ta'likan işaret eden rivâyetler de mevcuttur.

gözükmektedir. Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Haz. Ali Dere, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 118.

2.2.1. Bâb Başlıklarının Teşkîlinde Yer Alan Muallak Rivâyetler

Buradan kastettiğimiz şey; bâb başlığının muallak rivâyetle şekillenmesidir. Pek tabiki bu, konu açısından bâbın belirlenmesi anlamına gelmektedir. *İstiskâ Kitabı*'nda yer alan, ”باب قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُصِرْتُ بِالصَّبَا” bâbı bu tür bir muallak kullanımına örneklendirmektedir. *Sahîh*'te bu şekilde yer alan bâb başlıklarının sayısı bizim tespitlerimize göre *yüzbirdir*. Bu rivâyetlerden *doksanbeşi* eserin bir başka yerinde mevsûlen geçmektedir. Mevsûl olarak geçmeyen rivâyetler ise; *Kitabu'l İman*'da *iki*, *Savm*, *Itk*, *İ'tisam* ve *Tevhid* kitaplarında birer tane olmak üzere toplam *altı* rivâyettir.

Ancak bu rivâyetlerden bir kısmı da Buhârî'nin diğer eserlerinde geçmektedir. Örneğin *İman Kitabı*'nda yer alan, ”أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَيْفِيَّةُ السَّمْحَةُ” rivâyeti *el-Edebu'l-Müfred*'de de zikredilmiştir.⁴⁴⁹ Aynı şekilde *Itk Kitabı*'nda geçen ”الْعَبِيدُ إِخْوَانُكُمْ فَأَطِعْمُوهُمْ” rivâyeti keza *el-Edebü'l-Müfred*'de yer almaktadır.⁴⁵⁰

Bâb başlığı teşkîlinde zikredilen bu rivâyetler içerisinde, Buhârî dışındaki hadîs kaynaklarında geçen rivâyetler de mevcuttur. Örneğin, *İman Kitabı*'nda geçen ve Buhârî'de başka yerde mevsûlen bulunmayan ”الدِّينُ النَّصِيحَةُ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْأَيِّمَةِ الْمُسْلِمِينَ” rivâyetine Müslim eserinde yer vermiştir.⁴⁵¹

Yine bu rivâyetlerden bir kısmı, eserin bir başka yerinde mevsûlen geçmemekle birlikte ilgili rivâyete çok yakın lafızlarla *Sahîh*'te geçtiği görülmektedir. Örneğin, *Tevhid Kitabı*'nda geçen, ”الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ مَعَ الْكِرَامِ الْبِرَّةِ” rivâyeti Abese Suresi'nin tefsîrinde benzerî lafızlarla yer almaktadır. Aynı durum *Savm Kitabı*'nda bulunan; ”باب قَوْلِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - إِذَا رَأَيْتُمُ الْهَالَالَ فَصُومُوا وَإِذَا رَأَيْتُمُوهُ فَافْطَرُوا” rivâyeti için de söz konusudur. Zîrâ bu rivâyet benzerî lafızlarla *Sahîh*'te mevsûlen geçmektedir.

İlgili rivâyetler içinde hadîs olup olmadığı tartışmalı bazı ifâdelere de rastlanmaktadır. Örneğin *İ'tisam Kitabı*'nda, ”باب مَا كَانَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يُسْأَلُ مِمَّا لَمْ

⁴⁴⁹ el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, *el-Edebu'l-Müfred*, tahk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Matba'atu's-Selefiyye, Kahire 1375, s. 81 (hno: 287); Muhammed Nâsuriddîn Elbânî, *Sahîhu edebi'l-müfred*, s. 122

⁴⁵⁰ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 58 (hno: 190); Muhammed Nâsuriddîn Elbânî, *Daîfu edebi'l-müfred*, s. 32.

⁴⁵¹ Müslim, *Sahîh*, İman 95.

” يُنَزَّلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فَيَقُولُ لَا أَدْرِي ” bâbında geçen, “لَا أَدْرِي” ifâdesi hadîs olup olmaması açısından tartışılmıştır.⁴⁵²

Netice olarak; Buhârî muallak rivâyetleri kısmen bâb başlıkları teşkilinde kullanmıştır. Bu rivâyetlerden altısı hariç geri kalanı eserin muhtelif yerlerinde mevsûlen zikredilmiştir. Bahse konu altı rivâyetten, benzerî lafızlarla geçen üç rivâyet de diğer rivâyetler arasında değerlendirildiğinde geriye sadece *Sahîh*'te senetli olarak yer almayan üç rivâyet kalmaktadır. Hemen ifâde edelim ki bunlardan *ikisi de* musannifin diğer eserlerinde mevcuttur. Kalan tek rivâyet ise başta Müslim'in *Sahîh*'i olmak üzere diğer bazı hadîs kaynaklarında mevsûlen yer almaktadır.

2.2.2. Bâb Başlığı Altında Yer Verilen Muallak Rivâyetler

Buhârî bazen bâb başlığını verdikten sonra konuya ait bazı açıklamalarda bulunur. Bu açıklamalar Kur'an'dan bir pasaj olabileceği gibi, Hz Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiûna ait bir malzeme ve hatta kendisine ait bir görüş de olabilir. Bizim sayıımıza göre, açıklamalar içerisinde yer alan muallak merfû rivâyetlerin sayısı üçyüzelliüçtür. Pek tabiki bu sayı içerisinde bizim çalışma konumuz dışında kalan mevkûf ve maktu' malzemeler dâhil değildir.

2.2.2.1. Rivâyet Metnine Yer Verilmeyen Ta'likler

Bu başlık altında, hadîs metninin yer almadığı sadece kısmen senedin bulunduğu muallak rivâyetleri değerlendireceğiz. Buhârî, bâb başlığı altında bazen metne hiç yer vermez, senedi ise kısmen zikreder. Öyle gözüküyor ki bu uygulamasıyla Buhârî, bahse konu rivâyetin farklı bir tarîkine işaret etmekle birlikte metinde ziyâde olarak gözükken ve bilinen metinlerde yer almayan farklılığı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu ziyâde, rivâyetin musannif tarafından ta'lîkan verilme sebebi olarak da değerlendirilebilir. Kezâ bahse konu metinle aynîlik içermesi de Buhârî'nin kısmî senet sonunda metni zikretmemesinin bir nedeni olabilir. Örneğin; *Mukatebe Kitabı*'nda ilgili bâbın⁴⁵³ sonunda yer alan, “فِيهِ ابْنُ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” ifâdesi bu başlık altında ele alınabilir. Burada İbn Ömer'den de gelen bir rivâyetin mevcudiyetine işaret

⁴⁵² Bu tartışmalar için Bkz. “3.3. İ'tisâm Kitabı 8. Bâb” başlığı.

⁴⁵³ Buhârî, *Sahîh*, Mükâtebe 2.

edilirken rivâyet metnine yer verilmemiştir. Buna mukabil ilgili rivâyet bir bâb sonra rakamlı rivâyetlerde müsnet haliyle zikredilmiştir.

Sahîh'te böylesi rivâyetlerin sayısı tespîtlerimize göre *seksen iki*'dir. Bunlar içerisinde mevsûl olmayanların sayısı ise sadece *üç*tür. Eserde mevsûlen yer almayan bu *üç* rivatten biri, *Teheccüd Kitabı*'nda ilgili bâb başlığı⁴⁵⁴ altında geçen “ قَالَ عِثْبَانُ بْنُ مَالِكٍ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ” rivâyetidir. Ancak bu rivâyetin *Sahîh*'te senetli şekliyle bulunup bulunmadığı tartışma konusu yapılmıştır. Bu çerçevede Aynî bahse konu rivâyetin *Sahîh*'te mevsûlen yer aldığını⁴⁵⁵ belirtirken⁴⁵⁶ İbn Hacer ise Aynî'nin bu değerlendirmesine katılmamakta, iki rivâyet arasında benzerlik olmakla birlikte muallak rivâyetteki ziyâdeye dikkat çekmektedir.⁴⁵⁷ Dolayısıyla burada Aynî'nin sözüne itibar edilirse, rivâyet metni verilmeksizin sadece senedin kısmen yer aldığı muallaklar içerisinde *Sahîh*'te mevsûl olarak bulunmayanların sayısı *ikiye* düşmektedir.

Konunun tetkîki esnasında dikkatimizi çeken birkaç hususa burada işaret etmek yerinde olacaktır. İlk olarak; Buhârî, bu tarz rivâyetleri verirken çoğu kez; “فيه” ifâdesiyle başlamaktadır. Bununla birlikte bazı yerlerde “قاله”, “ذکره”, “رواه”, şeklinde başlayan rivâyetler de söz konusudur. Kısaca ifâde etmek gerekirse ilgili rivâyetlerin, “فيه” ve benzeri ifâdelerle başlaması bu rivâyetlerin eserin bir başka yerinde mevsûlen verilmesine ilişkin bir işaret anlamı taşımamaktadır. Örneğin, eserde muallak olarak verilen mezkûr rivâyet, “قاله” lafzıyla başlarken; Cihad Kitabı'nın *Yirmialtıncı Bâbi*'nda “قاله” ile başlayan bir başka ta'lik, mevsûl olarak yer almaktadır. Diğer rivâyet lafızları için de durum aynıdır. Dolayısıyla bu lafızların esere alınış sebebiyle alakalı olarak yöneme yönelik başka sebepler olması muhtemeldir.

İkinci olarak; bu rivâyetlerin bazıları birden fazla sahabî râvîsi ile verilmiştir. Örneğin, *Küsûf Kitabı*'nın *Onüçüncü Babı*'nda rivâyetin *beş* ayrı sahabî râvîsinin ismi belirtilmiş, ancak rivâyet metni zikredilmemiştir. Bir başka husus; bu rivâyetlerin bazen

⁴⁵⁴ Buhârî, *Sahîh*, Teheccüd 2.

⁴⁵⁵ Buhârî, *Sahîh*, Ezan 50 (hno: 686).

⁴⁵⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VII, 351.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 68; İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 438.

tâbiûn ve sahabî râvîsi ile birlikte verilmesidir.⁴⁵⁸ Son olarak; bazen rivâyeti nakleden sahabî râvîsinin ismi yerine, rivâyetin meşhûr ismine/konu işaret edilir. Bunun örneği Ebu Hureyre'den rivâyet edilmesine karşın *Sahîh*'te, “فيه حديث ثامة” şeklinde geçen rivâyettir.⁴⁵⁹ Bu rivâyet Hz. Sümâme'nin müslüman oluşunu anlatan meşhûr bir rivâyettir ve râvîsi ise Ebu Hureyre'dir.

Netice olarak; bu tarz ta'lîklerin, bir ön kabulle, zayıf addedilmesi yerine, sıhhat açısından rivâyetler arasındaki derece farkına işaret ettiğini düşünmenin daha doğru olacağı kanaatini taşımaktayız. Elbette bu rivâyetler içinde zayıf olması sebebiyle ta'lîkan verilenler de mevcut olabilir. Ancak Buhârî'nin ta'lîk uygulamalarına baktığımızda, onun, bu işlemi tek bir amaca mukarin olarak gerçekleştirmediğini net bir şekilde görmekteyiz.

2.2.2.2. Temrîz Sîgasıyla Oluşturulan Muallak Rivâyetler

Sahîh'te bazı bâb başlıkları “يُروى”, “يُذكر” ya da “يقال” gibi rivâyet lafızlarıyla gelmektedir. Bu tarz rivâyetlerin sayısı tespîtlerimize göre *yirmisekidir*. Bunlar üzerinde yaptığımız incelemede, temrîz sîgasıyla verilen bu ta'lîklerden bazısının eserin bir başka yerinde yine ta'lîkan verilmekle birlikte bu kez ilgili rivâyet cezm sîgasıyla serdedilmiştir.⁴⁶⁰ Kezâ bu rivâyetler içinde temrîz sîgasıyla verildiği halde eserin bir başka yerinde mevsûlen zikredilenler de vardır.⁴⁶¹ Buradan anladığımız kadarıyla Buhârî, genel anlamda bu sigayı, rivâyetin senet açısından sıhhatine işaretle kullanmış olsa da, bazı durumlarda bunu rivâyetin sıhhatine işaretle ziyâde, rivâyet metnindeki farklılıkları ortaya koymak amacına matufen yapmıştır. Ayrıca musannif Buhârî, mânen yaptığı rivâyetlerde de temrîz sîgasını kullanmıştır. Dolayısıyla bâb başlıklarında cezm sîgasıyla serdedilenler sahîh, temrîz sîgasıyla verilenler zayıftır şeklindeki⁴⁶² bir bakış isabetli bir değerlendirme olarak görülemez.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Buhârî, *Sahîh*, Cihad 179.

⁴⁵⁹ Buhârî, *Sahîh*, Cihad 150.

⁴⁶⁰ Buhârî *Sahîh*, Tevhid 32.

⁴⁶¹ Buhârî *Sahîh*, Tıb 33.

⁴⁶² Kandemir, “Câmiu's-Sahîh”, *DİA*, VII, 115.

⁴⁶³ *İbn Hacer, Hedyu's-sârî*, s. 20.

Buhârî'deki örnekleri üzerinden baktığımızda; ta'liklerin temrîz sîgası ile verilme sebepleri arasında, rivâyetin senedinde ya da metninde îzâhı mümkün olmayan bir kusûrun bulunması öncelikli bir sebep olarak gösterilmiş olsa da, konunun tek sebebe bağlanması kanaatimizce yanlış olur. Zîrâ bahse konu sebep dışında; bazı rivâyetlerin senedindeki zabta yönelik kusur, güvenilir kabul edilen bir râvînin sadece belli râvîlerden gelen rivâyetlerindeki sıkıntı, bazen güvenilir olmakla birlikte râvînin rivâyetindeki teferrüdü, kezâ rivâyetin mânâ ile yapılmış olması, rivâyetin hem mürsel hem de mevsûl halinin varlığı gibi hususlar da, bu sîganın kullanım sebepleri arasında gösterilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARINDA YER ALAN RİVÂYETLERİN KÜTÜB-İ SEMÂNİYE ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMESİ

1. BUHÂRÎNİN SAHÎH'İ DIŞINDAKİ ESERLERİNDE MEVSÛLEN YER VERDİĞİ TA'LİKLER

1.1. İmân Kitabı, Yirmidokuzuncu Bâb.

باب: الدِّينُ يُسْرٌ... "أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَنِيفِيُّ السَّمْحَةُ".⁴⁶⁴

Bu hadîs, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te mevsûlen yer vermemekle birlikte *Sahîh*'i dışındaki başkaca eserlerinde bulunan rivâyetlerden biridir.⁴⁶⁵ *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde ise; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, ve Tirmizî'nin *Sünen*'inde⁴⁶⁶ yer almaktadır.⁴⁶⁷ Elbette bu eserler dışında başkaca kaynaklarda bu rivâyeti görebiliriz.⁴⁶⁸

Tespîtlerimiz neticesinde, rivâyetin sahabî râvîleri; Hz. Ömer (v. 23/644) Übey b. Ka'b (v. 30/651), Ebû Hureyre (v. 58/677), Sa'îd b. As (v. 59/678), Abdullâh b. Abbas (v. 68/687), Abdullâh b. Ömer (v. 73/692), Câbir b. Abdullâh (v. 78/697), Ebû Ümâme (v. 86/705) ve Es'ad b. Abdullâh b. Mâlik (v. ?) olarak gözükmektedir. Şimdi bu sahabîlerden gelen tarîkleri ayrı ayrı ele alalım:

Ebû Ümame rivâyeti:⁴⁶⁹ Bu rivâyet genel anlamda hadîs otoritelerince zayıf kabul edilmiştir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden Muân b. Rufâ'a'yı (v. 150/767 sonrası) tevsîk edenler olmakla birlikte, "leyyinu'l-hadîs" kabul edip rivâyetlerinde vehmettiği,

⁴⁶⁴ Dînin Kolaylık Üzere Olduğuna Dair Bâb... "Allah katında en sevgili dîn, kolaylık üzerine kurulu Hanîf Dîni'dir."

⁴⁶⁵ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 81 (hno: 287); Muhammed Nâsuriddîn Elbânî, *Sahîhu edebi'l-müfred*, s. 122.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 236, V, 266; Tirmizî, *Sünen*, Menâkıb 33, 65 (hno: 3792, 3898).

⁴⁶⁷ Çalışmamızın sınırlarını oluşturması açısından tespîtlerimiz Kütüb-i Semâniye ile ilgili olacaktır. Bu durum bahse konu rivâyetin Kütüb-i Semâniye dışında geçmediği yönünde hatalı bir algıya sebep olmamalıdır.

⁴⁶⁸ Hâkim en-Neysâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn me'a ta'likâti'z-Zehebî fi't-telhîs*, tahk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1990, II, 244, 259 (hno: 2889, 3962).

⁴⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 266.

hadîsinin hüccet kabul edilmeyeceği gibi olumsuz görüşler ağırlıktadır.⁴⁷⁰ Hadîsin bir başka râvîsi olan Ali b. Yezid el-Elhânî de (v. 105/723), genel anlamda zayıf ve metrûk nitelendirilmektedir.⁴⁷¹

Abdullâh b. Abbâs rivâyeti:⁴⁷² Bu rivâyetin bütün tarîkleri, Muhammed b. İshâk (v. 151/768) – Dâvud b. Husayn (v. 135/752) – İkrime (v. 105/723) – İbn Abbâs kanalıyla gelmektedir. Bahse konu rivâyetteki problemin Dâvud b. Husayn üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Her ne kadar kendisini tevsîk eden cerh ve ta'dil uleması bulunsa da, kaynaklarda İmam Mâlik'in, *Dâvud b. Husayn-İkrime* kanalıyla gelen rivâyetleri tevsîk etmediği bildirilmektedir. Ali b. el-Medînî de Süfyân es-Sevrî'nin mürsellerinin dahî, *Dâvud – İkrime – İbn Abbas* kanalıyla gelen rivâyetlerden daha evla olduğunu ifâde etmiştir.⁴⁷³ Bu durumu destekleyen diğer bir örnek ise, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde Dâvud b. Husayn'dan bir rivâyette bulunmakla birlikte⁴⁷⁴ hadîse dair tarîkin, *Dâvud b. Husayn – Ebû Süfyân Mevlâ b. Ebî Ahmed* (v. 139/756) - *Ebû Sa'îd el-Hudrî* (v. 74/693), şeklinde olmasıdır. Dolayısıyla Buhârî'nin de, Dâvud b. Husayn'ın İkrime'den gelen rivâyetlerine olumlu bakmadığı ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

Übey b. Ka'b rivâyeti:⁴⁷⁵ Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu yolla gelen rivâyet, Tirmizî'ye göre "Hasen-Sahîh" olarak nitelenmektedir.⁴⁷⁶ Çağdaş ilim adamlarından Şuayb Arnavud da ilgili rivâyetin, "Hasen" olduğunu ifâde etmiştir.⁴⁷⁷ Bu tespîtin oluşmasında rivâyetin râvîlerinden Âsım b. Behdele (v. 128/745) ile alakalı cerh ve ta'dil âlimlerinin tespîtleri etkili olmuş gibi gözükmektedir. Zîrâ Âsım'ın kıraat alanında

⁴⁷⁰ Ebû Abdillâh Moğultay, *İkmâlu Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XII, el-Fârûku'l-hadîsiyye, Kâhire 2001, XI 257; ed-Dımeşkî, *et-Tekmîl*, I, 60; İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askâlânî, *Lisânu'l-mîzân*, tahk. Abdulfettâh Ebu'l-Gudde, I-X, Dâru'l-beşâiri'il-islâmiyye, Beyrut 2002, IX 377.

⁴⁷¹ ez-Zehebî, *Târîhu'l-islam*, III, 466; Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, IX, 388.

⁴⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 236.

⁴⁷³ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 106; Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, IV, 244-245; İbn Kesîr, *et-Tekmîl*, IV 152, ez-Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, III, 640; Şemseddin Ebû Abdillâh ez-Zehebî, *Zikru esmâi men tekelleme fîhi ve huve mevsik*, tahk. Muhammed Şekûr b. Mahmut el-Hâcî, Mektebetu'l-menâr, Mısır 1986, I, 76.

⁴⁷⁴ Buhârî, *Sahîh*, Buyû' 82 (hno: 2186).

⁴⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 131, Tirmizi, *Sünen*, Menâkıb 33(hno: 3793).

⁴⁷⁶ Tirmizi, *Sünen*, Menâkıb 33, 65 (hno: 3793, 3898).

⁴⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 132.

tartışmasız bir alem ve hadîs alanında da sika olduğu konusunda neredeyse bir ittifakın bulunmasına karşın, ömrünün son dönemlerinde ihtilâta maruz kaldığı ve bazen hata (vehm) yapabildiği kaynaklarda ifâde edilmektedir.⁴⁷⁸ Buhârî ise, *et-Târîh*'inde bu râvînin tahammülde bulunduğu iki hocasından bahsetmiş ve vefat tarihini verdikten sonra başka bir değerlendirme yapmamıştır.⁴⁷⁹

***İbn Ömer rivâyeti*⁴⁸⁰**; Buhârî'nin bu rivâyeti mevsûl olarak kullanmamasının sebebi, muhtemelen rivâyetin râvîlerinden olan Abdulazîz b. Ebî Ruvvâd el-Mekkî (v. 159/775) olmalıdır. Zîrâ o, *Sahîh*'inde bu râvîden sadece ta'lîkan rivâyette bulunur⁴⁸¹ ve *et-Târîh*'inde de ilgili râvînin cerh ya da ta'diline dair herhangi bir açıklamaya yer vermez. Bununla birlikte onun, "Mürçî" olduğuna ilişkin rivâyetlere yer vererek bir anlamda kendi kanaatini de ortaya koyar.⁴⁸²

***Ebû Hureyre rivâyeti*⁴⁸³** Bu rivâyet Buhârî'nin şartlarına pek uygun gözükmemektedir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden Abdullâh b. İbrâhim b. Ebî Amr el-Ğaffârî (v. 201/816) ile alakalı olarak cerh ve ta'dil âlimlerinin genel kanaati, onun, "Metrûk" bir râvî olduğu ve rivâyetlerinin de makbûl olmadığı yönündedir.⁴⁸⁴

***Cabîr b. Abdullâh rivâyetinin*⁴⁸⁵** ise râvîleri arasında yer alan Müslim b. Abdirabbihî'nin (v. ?) hali ve aynına dair herhangi bir bilginin bulunmaması sebebiyle Buhârî'nin şartlarına uygun olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁸⁶

Sa'îd b. Âs rivâyeti: Konuyla alakalı za'fiyeti âşikâr olan hadîslerden birisi de Sa'îd b. Âs 'tan gelen bu târiktir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden İbrâhîm b. Zekeriya (v. ?)

⁴⁷⁸ Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, VII, 101; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 331; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 256, Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed, *el-Kevâkibu'n-Nîrât Fî Ma'rifeti Min Ruvâti's-Sikât*, tahk. Abdulkayyûm Abdu Rabbinnebî, I-II, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut 1981, I, 473, İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 456.

⁴⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 487.

⁴⁸⁰ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, I, 242.

⁴⁸¹ Buhârî, *Sahîh*, Ezan, 94 (hno: 753).

⁴⁸² el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 22.

⁴⁸³ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VII, 229.

⁴⁸⁴ Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, VII 227; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 336.

⁴⁸⁵ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 209.

⁴⁸⁶ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, VIII, 52.

ve Ebû Ümeyye b. Ya'lâ'nın her ikisi de “metrûk, münker ve zayıf” kabul edilmektedir.⁴⁸⁷

Es'ad b. Abdullâh b. Mâlik rivâyeti: Bu rivâyetin en iyi ihtimalle zayıf olduğu ifâde edilmektedir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden Halef b. Muhammed el-Buhârî, çok zayıf bir râvî olarak tanınmakta, ve senetteki sahabî râvî olan Es'ad b. Abdullâh b. Mâlik dışındaki diğer râvîler de, “Mechûl” râvîler sınıfına girmektedir.⁴⁸⁸

H. Ömer rivâyeti: Bu rivâyetin râvîlerinden Hasen b. Hüseyin b. Âsım el-Hesencânî (v. ?) ile ilgili olarak Zehebî; Ebû Hâtım er-Râzî'nin, onu, “Kezzâb” şeklinde nitelediğinden bahseder.⁴⁸⁹

Bu rivâyetle alakalı olarak; her ne kadar çağdaş âlimerden Elbânî, “Hasen ligayrihî” hükmünü koymuş⁴⁹⁰ ve ayrıca Buhârî'nin şartlarına uygunluk vasfını taşıyor da olsa, bahse konu rivâyet *mütâbeât* ve *şevâhid* ile sahîhlik mertebesine çıkabilecek bir hadîstir. İbn Hacer ve İbnu'l-Müneyyir'in, bu rivâyetin İbn Abbas tarîkiyle alakalı olarak, “*Sahîh*” değerlendirmesi yapmalarının muhtemel sebebi bu olsa gerektir.⁴⁹¹ Şuayb Arnavud da İbn Hacer'in belirttiği bahse konu hadisi, “*Sahîh ligayrihî*”⁴⁹² şeklinde nitelendirmiştir. O; bu rivâyetin mânâ itibariyle doğru olması yanında, *mütâbeât* ve *şevâhid* ile sahîhlik derecesine yükseleceğine işaret etmektedir.

Netice olarak bu rivâyetin *el-Câmiu's-Sahîh*'te yer almamasının sebebi, rivâyetin zayıf olması değil, kanaatimizce Buhârî'nin eseri için belirlediği şartları

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *Lisanu'l-Mîzan*, I, 282; el-Makdisî, Süleyman b. Hamza, *Men tekelleme fîhi'd-Dârekutnî fî kitâbi's-suneni mine'd-du'afâi ve'l-metrûkîn*, tahk. Ebû Abdullah Huseyn b. Ukkâşe, Katar 2007, I, 25; Necmeddîn Abdurrahmân Halef, *Mu'cemu'l, cerh ve't-ta'dil li ricâli's-sunenu'l-kubrâ*, Dâru'r-Râye, Ürdün 1989, I, 11; Ebû Abdullâh Halîl b. Muhammed, *el-Ferâid alâ Mecmei'z-zevâid*, Dâru'l-imam Buhârî, Katar 2008, I, 27.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *İthâfu'l-muhra bi'l-fevâidi'l-mubtekira min etrâfi'l-aşera*, tahk. Züheyr b. Nâsır, I-XIX, Merkezü hidmeti's-sunne, Medîne 1994, I, 352.

⁴⁸⁹ İbn Hacer, *Lisânu'l mîzân*, III, 35.

⁴⁹⁰ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 81 (hno: 287); Muhammed Nâsuriddîn Elbânî, *Sahîhu edebi'l-müfred*, s. 122.

⁴⁹¹ İbn Müneyyir, *el-Mütevârî*, 49-50; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 116.

⁴⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 236.

taşıyor olmasıdır. Bunun en net göstergesi de rivâyetin *el-Edebü'l-Müfred*'de yer almasıdır.⁴⁹³

1.2. İman Kitabı, Kırkikinci Bâb.

باب قَوْلِ النَّبِيِّ - صلى الله عليه وسلم : "الدِّينُ النَّصِيحَةُ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَيِّمَةِ الْمُسْلِمِينَ
وَعَامَّتِهِمْ." 494

Bu rivâyet, Buhârî'nin, *Sahîh*'i dışındaki bazı eserlerinde mevsûlen zikrettiği rivâyetlerden biridir.⁴⁹⁵ Bunun dışında; Müslim'in *Sahîh*'i, Tirmizî, Neseî, Ebû Dâvud, ve Darimî'nin *Sünen* 'leri ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁴⁹⁶

Senet açısından değerlendirildiğinde rivâyetin sahabî râvîleri; *Ebû Hureyre*, *Temîm ed-Dârî*, *Abdullâh b. Abbas*, *Abdullâh b. Ömer* ve *Sevbân b. Becded* olarak gözükmektedir. Rivâyetin mevsûl olarak *Sahîh*'te yer almama sebebini tam olarak değerlendirebilmemiz için ismi geçen anılan sahabîlerden gelen tarîklerin ayrı ayrı tetkîk edilmesi gerekmektedir.

Sevbân rivâyeti: Bu rivâyet sadece Ümeyye b. Yezîd (v. ?) – Ebû Musabbih (v. ?) kanalıyla gelmektedir. Ebû Musabbih sika olarak nitelenmekle birlikte, kimliğine dair net bir bilgi yoktur. Ümeyye b. Yezid ile ilgili olarak İbn Hibbân, şahsıyla alakalı bir bilgisinin olmadığını belirtir.⁴⁹⁷

İbn Abbas rivâyeti: Bu rivâyet sadece Amr b. Dinar (v. 126/743) kanalıyla bize ulaşmaktadır. Amr b. Dinâr'dan da, Muhammed b. Müslim (v. 170/786) ve Abdurrahman b. Sâbit (v. 165/781) rivâyet etmektedir. Muhammed b. Müslim sika

⁴⁹³ Elbânî *el-Edebü'l-müfred*'in sahîh ve zayıf olanları ayırmış ve bu rivâyeti sahîh olanlar içinde değerlendirmiştir.

⁴⁹⁴ Hz. Peygamber'in: "Dîn ancak Allah, Rasûlü, Müslümânların imamaları ve bütün halk için nasihattir" Kavli İle, Yüce Allah'ın: "Allah için ve Rasûlü için nasihat ettikleri takdirde..." (Tevbe, 9/91) Kavli Bâbı

⁴⁹⁵ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 10, VI, 460.

⁴⁹⁶ Müslim, *Sahîh*, İmân 95; Tirmizî, *Sünen*, Birr 17 (hno: 1926); Ebû Davud, *Sünen*, Edeb 66 (hno:4944); Neseî, *Sünen*, Bey'a 31 (hno: 4214, 4215, 4216, 4217); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 351, II, 297, IV, 102; Dârimî, *Sünen*, Rikak 41 (hno: 2796) Bu rivâyetin diğer tarîkleri için bkz.Ebû'l-Fedâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeskî, *et-Tekmil fî cerhi ve't-ta'dîl*, I-IV, tahk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Merkezu'n-nu'mân, Yemen 2011, III, 340-341.

⁴⁹⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, II, 221.

olarak nitelenmekle birlikte, İbn Hibbân'ın onun yer yer hata ettiğini belirtmesi, Sâcî'nin ise, onunla ilgili olarak, "Sadûk" olmakla beraber vehm edebildiğini söylemesi, ayrıca, Buhârî ve Müslim'in onun rivâyetlerine şevâhid nev'inden ya da ta'lîkan yer vermeleri⁴⁹⁸ hiç şüphesiz bu râvî üzerinde kuşku yaratıcı sebeplerdir. Rivâyetin diğer tarîkinin râvîsi olan Abdurrahman b. Sabit'e gelince; Neseî, onun çok kuvvetli bir râvî olmadığını, Ahmed b. Hanbel ise rivâyetlerinin münker olduğunu, bir diğer münekkid İbn Adiy de hadîsinin zayıf olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁴⁹⁹

Abdullâh b. Ömer rivâyeti: Bahse konu bu tarîk, Nâfi (v. 116/734) ve Zeyd b. Eslem (v. 136/753) olmak üzere iki ayrı yolla İbn Ömer'e ulaşmaktadır. Bu iki râvîden de hadîsi; Mâlik b. Enes (v. 179/795), Sa'd b. İbrâhîm (v. 125-127/742-743) ve Hişam b. Sa'd (v. 160/776) rivâyet etmişlerdir. *Mâlik b. Enes rivâyetinde* yer alan Hubeyb b. Ebî Hubeyb (v. 218/833), Neseî'nin kendisini, "Metrûk", İbn Adiy'in ise "Kezzâb" olarak nitelediği, ciddi mânâda tenkît almış bir râvîdir.⁵⁰⁰ *Sa'd b. İbrâhîm rivâyetinin* sened zinciri, *Hişam b. Sa'd – Sa'd b. İbrâhîm – Nafi – İbn Ömer* şeklindedir. *Hişam b. Sa'd rivâyetinin* senet zinciri ise, *Hişam b. Sa'd – Nafi – İbn Ömer*' den teşekkül etmektedir. Bu ayrıntıyı vermemizin sebebi; Sa'd b. İbrâhîm, Hişam b. Sa'd'ın babasıdır. Elbette Hişam bu hadîsi hem babasından hem de Nafi'den olmak üzere iki ayrı kişiden dinlemiş olabilir. Ancak Hişam ile ilgili değerlendirmelerde Ebû Dâvud'un olumlu tenkidi ile birlikte; İbn Maîn'in kendisinde bir zafiyetin olduğunu söylemesi, Ahmed b. Hanbel'in bu râvîye ilişkin hafız olarak kabul edilemeyeceğini belirtmesi, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın ise, daha da ileri giderek, "Kendisinden hadîs alınamayacağı" yönünde uyarması bahse konu râvî hakkında oldukça olumsuz bir tablo oluşturmaktadır.⁵⁰¹

Temim ed-Dârî tarîki: Bu rivâyetin bütün tarîkleri Atâ b. Yezid (v. 105/723) kanalıyla gelmektedir. Ondan da bu hadîsi sadece Süheyl b. Ebî Sâlih (v. 133-140-141/750) rivâyet etmiştir. Süheyl b. Ebî Sâlih'i Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Saîd el-Kattân

⁴⁹⁸ Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, X, 309.

⁴⁹⁹ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 313-314.

⁵⁰⁰ Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, III, 363; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 290.

⁵⁰¹ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 344-345.

ve Tirmizî tevsîk etmişlerdir.⁵⁰² Ancak kaynaklarda, hafızası çok güçlü iken zihnî bir tegayyür yaşadığı ve bu gelişmeden sonra ihtilâta bulunduğu ifade edilmektedir. Yahyâ b. Maîn'in, onun hem tevsîk hem de cerhine ilişkin iki ayrı görüşünün olması da bu durumu desteklemektedir.⁵⁰³ Buhârî *Tarih*'inde, kendisine ayırdığı bölümde ondan sadece bir rivâyet zikretmekle yetinir.⁵⁰⁴ Bir defasında Darekutnî'ye Buhârî'nin *Sahîh*'inde Süheyl'den hadîs almama nedeni sorulmuştur. Ancak o bunun sebebini kendisinin de bilmediğini ifade etmiştir.⁵⁰⁵ Ancak Buhârî'nin Süheyl'den hadîs almama sebebini onun yaşadığı zihnî tegayyürle alakalı olduğu düşünülebilir. İbn Hacer de ilgili hadîsi Buhârî'nin ta'lîkan verme sebebi olarak burada zikredilen hususların yanı sıra Süheyl'in ölmesinden sonra kardeşi tarafından onun hadîslerini bulunması ancak onun bu hadîslerden çoğunu unutup karıştırmasına/ihtilât dikkat çeker.⁵⁰⁶

Ebû Hureyre tarîki: İlgili rivâyeti Ebû Hureyre'den sadece Ebû Sâlih (v. 101/719) rivâyet etmiştir. Ebû Sâlih'ten ise; Ubeydullah b. Muksim (v. ?), Ka'ka b. Hakîm (v. ?) ve Süheyl b. Ebî Sâlih rivâyet etmiştir. *Süheyl b. Ebî Sâlih*'e yukarıda değindiğimiz için ikinci kez burada kendisinden bahsetmeyeceğiz. Ayrıca kaynaklar; Buhârî'ye atfen, Süheyl'in Ebû Hureyre'den hadîs aldığını iddia etmenin bir vehm olduğuna dikkat çekerler.⁵⁰⁷ Yine ricâl kaynakları; *Ka'ka b. Hakîm ve Ubeydullâh b. Muksim tarîklerine* ilişkin olarak kaynaklar; ilgili tarîklerde yer alan Muhammed b. Aclân'ın (v. ?) sahabî râvîsi Ebû Hureyre olan rivâyetlerinin sıkıntılı olduğuna işaret ederler.⁵⁰⁸

Netice olarak bu rivâyet, *Sahîh*'i için belirlediği şartları taşımaması sebebiyle Buhârî'nin eserinde mevsûlen yer vermediği rivâyetlerdendir. Ancak musannif *Sahîh*'inde ta'lîkan zikrettiği bu rivâyeti *Sahîh*'i dışında bazı eserlerinde senetli bir

⁵⁰² ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 670.

⁵⁰³ ez-Zehebî, *Siyer*, V, 459.

⁵⁰⁴ el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 104-105.

⁵⁰⁵ Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VI, 151.

⁵⁰⁶ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 54-61.

⁵⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 167.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 877.

şekilde yer vermiştir.⁵⁰⁹ Bu tavrıyla o, şartlarını haiz olmasa da hadîsin kayda değer bir rivâyet olduğuna işaret etmiştir.

1.3. Vudû' Kitabı, Otuzdördüncü Bâb.

باب: مَنْ لَمْ يَزِرِ الْوُضُوءَ إِلَّا مِنَ الْمَخْرَجَيْنِ ، مِنَ الْقَبْلِ وَالْدُّبْرِ... وَقَالَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ إِذَا ضَحِكَ فِي الصَّلَاةِ أَعَادَ الصَّلَاةَ ، وَلَمْ يُعِدِ الْوُضُوءَ... وَيَذَكَّرُ عَنْ جَابِرٍ: "أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ فِي عَزْوَةِ ذَاتِ الرَّقَاعِ فَرَمَى رَجُلٌ بِسَهْمٍ ، فَتَرَفَهُ الدَّمُ فَرَكَعَ وَسَجَدَ ، وَمَضَى فِي صَلَاتِهِ."⁵¹⁰

İncelemeye çalıştığımız bu rivâyet, *Kütüb-i Semâniye* dâhilinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde yer almaktadır.⁵¹¹ Rivâyetlerin tamamı Muhammed b. İshâk (v. 151/768) – Sadaka b. Yessâr (v. 132/749) – Ukayl b. Câbir (v. ?) – Câbir b. Abdullâh kanalıyla bize ulaşmaktadır.

Rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebebi olarak Kirmânî, bab başlığında Câbir'den nakledilen bu iki sözün birbiriyle çelişiyor olmasını gösterir. Zîrâ Câbir, namaz içinde gülen kimsenin namazının fâsid olduğunu ifâde ederken, bahse konu rivâyette ise vücudundan kan akan kimsenin namazının bozulmadığına ve namazına devam ettiğini söylemektedir.⁵¹² Aynî bu açıklamaya katılmaz ve Câbir'in ilk sözü üzerinde bir ittifakın olmadığını, ancak uygulamada farklılıklar olduğunu belirtir.⁵¹³

Diğer bir görüş ise; rivâyetin ihtisârı sebebiyle talikan verildiği görüşüdür. Ancak Aynî bu rivâyetteki ihtisârın, rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olsa bile temrîz sîgası ile verilmesini gerektirecek bir husus arzetmediğine dikkat çeker.⁵¹⁴

İbn Hacer bu gerekçelerin hepsini de zikrettikten sonra; ilk olarak, rivâyetin râvîlerinden Ukayl b. Câbir'in, Sadaka b. Yesâr dışında herhangi rivâyetinin bilinmiyor

⁵⁰⁹ el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 10, VI, 460.

⁵¹⁰ Abdest Almayı Ancak İki Çıkış Yerinden, (Çıkan Şeylerden Dolayı) Gerekli Gören Kimse ile Alakalı Bâb. Câbir'den zikrolduğuna göre, Hz Peygamber Zâtu'r-Rikâ gazvesindeydi. O sırada bir adam ok ile vuruldu. Kendisinden çok kan aktı; bu vaziyette rükû' ve secdesini yaptı ve namazına devam etti.

⁵¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III 343, 359; Ebû Dâvud, *Sünen*, Tahâre 79.

⁵¹² Kirmânî, *el-Kevâkib*, III, 14.

⁵¹³ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, III, 74.

⁵¹⁴ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, III, 74.

olmasını, temrîz sîgasıyla verilme sebebi olarak görür.⁵¹⁵ İbn Hibbân, Ukayl'i *Kitâbu's-Sikât*'ında zikretmiştir. Ancak İbn Hacer, râvîleri tevsîk konusunda İbn Hibbân'ın genel olarak adetin, hakkında cerhine ilişkin görüş bulunmayan kimseleri bu eserde zikretmesi⁵¹⁶ olduğunu söyleyerek İbn Hibbân'ın tevsîk'ine pek sıcak bakmadığı izlenimi vermektedir. İbn Hacer'e göre Ukayl'in adaletine dair net bir bilginin olmaması da, rivâyetin ta'lîkan verilme sebebidir.⁵¹⁷

Son olarak Aynî; rivâyetin temrîz sîgasıyla verilme sebebine ilişkin olarak, İbn İshak üzerindeki ihtilâflara işaret eder ve bu durumu hadîsin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep gösterir.⁵¹⁸ İbn İshak'tan, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yirmiden fazla rivâyetine yer vermesine karşın, bunların tamamını ta'lîkan serdetmesi de bir yönüyle bu görüşü desteklemektedir.

Kanaatimizce İbn Hacer ve Aynî'nin görüşlerini birlikte değerlendirmek mümkündür. Rivâyetin İbn İshak kanalıyla geliyor olması ta'lîkan verilmesine sebep teşkil etmiştir. Ancak rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep olan âmil, farklı olmalıdır. Zîrâ Buhârî'nin, İbn İshak'tan almış olduğu bütün ta'lîkler cezm sîgasıyla serdedilmiştir. İbn Hacer'in değerlendirmesi ise, rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep gibi gözükmemektedir. Dikkatimizi çeken diğer bir husus da rivâyetten çıkarılan hüküm noktasında mezhepler arasındaki ihtilâftır ki, bu da, bize göre, ilgili rivâyetin ta'lîkan verilmesinin bir sebebi olarak düşünülebilir. Zîrâ mezkûr bâbda, kanamanın abdesti bozmasıyla alakalı mevsûl bir rivâyete yer verilmemiştir. Diğer yandan kanamanın abdesti yahut namazı bozmasıyla alakalı mezhepler arası görüş farklılıkları, keza kanama miktarının buna tesiri gibi, konunun tartışılır olması⁵¹⁹ bahse konu rivâyetin Buhârî tarafından temrîz sîgasıyla verilmesinin bir başka nedeni olarak da değerlendirilebilir.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 337.

⁵¹⁶ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 116.

⁵¹⁷ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 116.

⁵¹⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, III, 74

⁵¹⁹ Bu tartışmalar için bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, çev. Dr Ahmet Efe..., Risâle Yayınları, İstanbul 1994, I, 189-190.

1.4. Ezan Kitabı, Yüzaltıncı Bâb.

باب الْجَمْعِ بَيْنَ السُّورَتَيْنِ فِي الرَّكْعَةِ ... وَيُذَكَّرُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ: "قَرَأَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْمُؤْمِنُونَ فِي الصُّبْحِ حَتَّى إِذَا جَاءَ ذِكْرُ مُوسَى وَهَارُونَ أَوْ ذِكْرُ عِيسَى ، أَخَذَتْهُ سَعْلَةٌ فَرَكَعَ." 520

Bu rivâyet Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki eserlerinde mevsûlen yer verdiği hadîslerdendir.⁵²¹ *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde, tercemede zikri geçen Abdullâh b. Sâib tarîkiyle, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Müslim'in *Sahîh*'i, Ebû Dâvud, Neseî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁵²² Bu rivâyetler arasında mânâya tesir etmeyen bazı lafız farklılıkları mevcuttur.⁵²³

Tespîtimize göre, Abdullâh b. Sâib'den bu rivâyeti üç râvî nakletmiştir. Bunlar; Abdullâh b. Amr (v. ?), Abdullâh b. el-Müseyyeb el-Âbidî (v. ?) ve Ebû Seleme b. Süfyân (v. 75/694)'dır.

Abdullâh b. Amr tarîki: Bu râvînin ismi rivâyetlerin bazılarında, Abdullâh b. Amr b. As olarak zikredilir. İbn Hacer ise, bu tespîtin yanlışlığına dikkat çeker ve bu râvînin aslında Hicaz ehlinden bir tâbîî olduğunu belirtir.⁵²⁴ Müslim'in *Sahîh*'inde de, kaynaklarda bahse konu râvî isminin Abdullâh b. Amr b. As şeklinde değil, Abdullâh b. Amr olarak geçtiğine dair bir ayrıntı yer almaktadır.⁵²⁵

⁵²⁰ Bir Rek'at İçinde İki Sürenin Birlikte Okunması Bâbı... Abdullah b. Sâib'den zikrolduğuna göre, bir seferinde Hz Peygamber sabah namazında Mü'minûn Süresi'ni okudu. Mûsâ ve Hârûn, yâhud İsa'nın, zikrine geldiğinde kendisini bir öksürük tuttu ve hemen rukû'a vardı.

⁵²¹ Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 9,152; İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 311.

⁵²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III 411; Müslim *Sahîh*, Salat 163; Ebû Dâvud, *Sünen*, Salat, 91 (hno:649); Ebû Abdurrahmân b. Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Neseî, *Sünen-i Neseî*, Mektebetu'l-meârif, Riyad, Ts, İftitâh, 76 (hno: 1007); İbn Mâce, *Sünen*, İkâme, 5.

⁵²³ Rivâyetlerin bir kısmında öksürmek anlamına gelen "سَعْلَةٌ" kelimesi yerine boğaza tükürük kaçması anlamına gelen "تَشْرِيقٌ" ifâdesi kullanılmaktadır. Bazı rivâyetlerde de Hz. Peygamber'i öksürük tutmasından sonra "hemen okumayı kesti" ilavesi mevcuttur. Yine görüldüğü üzere Hz Peygamber'in namazda Kur'andan hangi yeri okurken kendisini öksürük tuttuğu konusunda da râvîler arasında bir ihtilâf mevcuttur.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 300.

⁵²⁵ Müslim, *Sahîh*, Salât 163.

Ebû Seleme b. Süfyân tarîki: Bu rivâyet kendisiyle ihticâc edilebilecek sıhhatte olmasına karşın, bahse konu râvî isminin Ebû Seleme b. Süfyân mı yoksa Süfyân b. Ebî Seleme mi olduğu konusunda fikir ayrılıkları mevcuttur.⁵²⁶

Abdullâh b. Müseyyeb el-Âbidî tarîki ile alakalı olarak Abdullâh'ın bir sahabî olup olmadığı tartışılmış, İbn Hacer ise onun sahabî olduğunu iddia edenlerin vehmettiğini belirtmiştir.⁵²⁷ Buhârî de bu râvînin Hz. Ömer ve Abdullâh b. Sâib'den rivâyetlerinin mevcut olduğunu ifade etmekle yetinmiş, ancak kendi değerlendirmesine yer vermemiştir.⁵²⁸ Abdullâh b. Müseyyeb el-Âbidî'den gelen rivâyetleri Müslim ve Ebû Dâvud eserlerine almışlardır.⁵²⁹

Bu üç râvîden ise hadîsi **Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer** (v. ?) rivâyet etmiştir. Buhârî bu râvîden gelen *iki* rivâyete *Sahîh*'te yer vermiştir.⁵³⁰ Ancak ilgili râvînin bazı rivâyetlerde hadîsi doğrudan Abdullâh b. Sâib'den rivâyet etmesi ise hadîste kopukluğa sebep olduğu için zayıf kabul edilmiştir.⁵³¹

Tüm bu açıklamalardan sonra İbn Hacer, rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep olan şeyin yukarıda zikri geçen Ebû Seleme'nin ismi üzerinde var olan tartışmalarla alakalı olduğunu söyler.⁵³² Aynî ise, rivâyetin râvîleri arasında yer alan İbn Cüreyc üzerindeki ihtilâfin rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep teşkil ettiğine dikkat çeker.⁵³³

Kanaatimizce bu açıklamalar rivâyetin ta'lîkan verilmesi için yeterli bir sebep olarak gözükmekle birlikte şu hususun da dikkatten uzak tutulmaması gerekir. Bir surenin bölünerek farklı rekâtlarda okunmasının cevazına ilişkin görüşün pek çok âlim tarafından paylaşılır olmasına karşın, İmam Mâlik böylesi bir uygulamaya hoş

⁵²⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XV, 44; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 300; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VI, 58.

⁵²⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 547.

⁵²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 202.

⁵²⁹ Müslim, *Sahîh*, Salat 163; Ebû Dâvud, *Sünen*, Salat 91, (hno:649), Edeb, 94 (hno:5008).

⁵³⁰ Buhârî, *Sahîh*, Savm 63, Megazi 12, Tefsîru Sure (11) 1 (hno: 1984, 4004, 4681, 4682).

⁵³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 411, Ahmed b. Hanbel aynı rivâyete eserinde dört sefer yer vermiştir. Sadece bu tarîkinde bir kopukluk mevcuttur.

⁵³² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 300.

⁵³³ Bu ihtilâf İbn Cüreyc'in kendisiyle alakalı değil, ondan hadîsi dinleyen kişinin Ebû Muleyke mi yoksa Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer mi olduğu konusunda yaşanan ihtilâftır.

bakmamıştır.⁵³⁴ İmam Mâlik'in bu muhalefeti, ilgili rivâyetten hüküm çıkarma konusunda da bir ihtilâfın varlığını göstermektedir. Dolayısıyla bu durum dahi, rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmiş olmasının bir sebebi olarak değerlendirilebilir. Bilinen bir gerçektir ki, bazı fikir ayrılıklarına işaret etmek amacıyla rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesi Buhârî'nin takip ettiği bir yöntemdir.

Netice olarak, birbirini destekleyen tarîkleri ayrı ayrı ele alındığında bu rivâyetin, “*Sahîh*” olduğu anlaşılmaktadır. Zîrâ râvîlere ilişkin olarak ortaya konan kusurlar, onların adalet yahut zabtını zedeleyen kusurlar cinsinden değildir. Bu yönüyle ilgili rivâyet, Müslim'in şartlarına göre, “*Sahîh*” kabul edilmektedir.⁵³⁵ Şurası da bir gerçektir ki, Buhârî'nin *Sahîh*'i için belirlediği şartların ağırlığı bahse konu rivâyetin *Sahîh*'e mevsûlen girmesine engel olmuş gibi gözükmektedir.

1.5. Buyu' Kitabı, Ellibirinci Bâb.

باب الْكَيْلِ عَلَى الْبَائِعِ وَالْمُعْطَى وَيُذَكَّرُ عَنْ عُثْمَانَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ لَهُ: "إِذَا بَعْتَ فَيْلًا، وَإِذَا ابْتَعْتَ فَأَكْتَلْ." ⁵³⁶

Bu rivâyet aynı lafızlarla *et-Târîhu 'l-Kebîr*'de,⁵³⁷ çok benzer lafızlarla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve mefhum olarak aynı minvalde olmak üzere İbn Mace'nin *Sünen*'inde yer almaktadır.⁵³⁸

Rivâyete senet açısından bakacak olursak; Hz. Osman'dan bu rivâyeti Munkiz Mevlâ b. Sürâkâ (v. ?) ve Saîd b. Müseyyeb (v. 91/709) rivâyet etmiştir.

Munkiz Mevlâ b. Sürâkâ tarîki: İbn Hacer'in; “Sika” olduğunu söyleyenler bulunmakla birlikte Munkiz'in, “Mechûl” bir râvî olduğunu ifâde etmesi⁵³⁹ bu tarîkin

⁵³⁴ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, II, 95.

⁵³⁵ Şuayb Arnavud ilgili rivâyetin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan tarîki için bu değerlendirmelerde bulunur.

⁵³⁶ Ölçme Görevinin Satıcıya Ve Ücretinin Verene Âit Olduğu İle Alakalı Bâb. Osman'dan zikrolduğuna göre Hz Peygamber, “Birşey sattığın zaman ölç; satın aldığın zaman da ölçtür.” buyurmuştur.

⁵³⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 18.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 62, 75; İbn Mâce, *Sünen*, Ticaret 38 (hno: 2230).

⁵³⁹ İbn Hacer, *et-Tağlîk*, III, 239

Sahîh'te mevsûl olarak yer almaması için bir sebep olarak gösterilebilir. Buhârî'nin bu rivâyete *et-Târîhu'l-Kebîr*'de yer vermesi de bu durumu desteklemektedir.

Saîd b. Müseyyeb tarîki: Râvîlerinin durumu bakımından, "Hasen" mertebesinde kabul edilmiş bir rivâyettir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden Abdullâh b. Lehî'a (v. 174/790) zayıf râvîlerden tedlîste bulunmuş ve ömrünün son dönemlerinde ihtilâta maruz kalmıştır.⁵⁴⁰ Yine senette var olan Mûsâ b. Verdân'ın (v. 117/735), "Sadûk" olmakla birlikte zaman zaman hata yaptığı kaynaklarda ifâde dilmektedir.⁵⁴¹

Yukarıda zikredilen hususlar rivâyetin ta'lîkan verilmesine dair bir îzâh niteliğindedir. Ancak rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesinde başka hususlar da etkili olmalıdır. Kanaatimizce rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep olan âmiller arasında rivâyetin metniyle alakalı farklılıklar da etkilidir. *Müsned*'de geçen rivâyette "باع" fiili yerine "اشترى" fiili kullanılmıştır. Ayrıca rivayet bir yönüyle kalb olunarak "إذا اشتريت فاكتل وإذا بيعت فكل" şeklinde satın alma fiili satma fiilinden önce zikredilmiştir. Bir başka husus da, *Müsned*'de geçen rivâyette İbn Mâce rivâyetinin senetleri aynı olmakla birlikte İbn Mâce'de ifâde "إِذَا سَمَّيْتَ الْكَيْلَ فَكَلْهُ" şeklinde olmasıdır.

Netice olarak; bu rivâyetin gerek râvîlerinde var olan hususlar ve gerekse rivâyet metnindeki farklılıklar sebebiyle ta'lîkan ve temrîz sîgasıyla verilmiş olduğu inancını taşımaktayız.

1.6. Müzâra'a Kitabı, Onbeşinci Bâb.

باب: مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَوَاتًا. وَقَالَ عُمَرُ: "مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيِّتَةً فَهِيَ لَهُ." ... وَيُرْوَى عَنْ عَمْرٍو بْنِ عَوْفٍ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَقَالَ: "فِي غَيْرِ حَقِّ مُسْلِمٍ، وَلَيْسَ لِعِرْقٍ ظَالِمٍ فِيهِ حَقٌّ." وَيُرْوَى فِيهِ عَنْ جَابِرٍ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 182; İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdebbisin*, I, 54; ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 143.

⁵⁴¹ ez-Zehebî, *Siyer*, V, 107; Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, XII, 41.

⁵⁴² Ölü Bir Arazîyi Dirilten Kişiyi Alakalı Bâb. Ömer de, "Her kim ölü bir arazîyi diriltip i'mâr ederse, o arazinin mülkü kendisine âittir." demiştir. Amr b. Avf' tan gelen rivâyette "Her kim ölü toprağı diriltirse ona mâlik olur" sözünün üzerine "Sahibinin izni olmaksızın toprağıni diriltmek isteyen zâlimin, o toprakta hakkı yoktur" sözü ziyâde edilmiştir. Ve Câbir'den, o da Hz Peygamber'den olmak üzere bu rivâyet olunmuştur.

Bu hadîs, Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki bazı eserlerinde yer verdiği rivâyetler arasındadır.⁵⁴³ Benzerî lafızlarla *Sahîh* içerisinde de görmek mümkündür.⁵⁴⁴ *Kütüb-i Semâniye* içerisinde ise; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁵⁴⁵ Görüldüğü üzere Buhârî; Amr b. Avf ve Cabir b. Abdullâh olmak üzere, rivâyetin iki sahabî râvîsine işaret etmektedir.

Amr b. Avf (v. 40/660) rivâyeti:⁵⁴⁶ Bu rivâyet, *Kesîr b. Abdullâh – Abdullâh (Babası) – Amr b. Avf (Dedesi)* kanalıyla gelmektedir. Tirmizî, bu târikin durumunu Buhârî'ye sorduğunu ve kendisinin bu rivâyeti, “Hasen” olarak nitelediğini nakleder.⁵⁴⁷ Ayrıca Buhârî'nin, Amr b. Avf'tan bu ta'lîk dışında başka rivâyette bulunmaması da rivâyetin ta'lîkan verilmesiyle alakalı bir kanaat oluşturmaktadır. Zaten âlimlerin birçoğuna göre ilgili rivâyet “zayıf” addedilmiş ve ancak sahîh bir hadîsi destekleyici olarak kullanılabileceği belirtilmiştir.⁵⁴⁸

Bahse konu târike dair farklı yorumlar mevcuttur. Örneğin, tercemedeki Hz. Ömer'den gelen mevkûf rivâyet ile hemen ardından Amr b. Avf'tan rivâyet edilen merfû hadîsin değerlendirmesiyle alakalı olarak; İkinci rivâyetteki “عمرو بن عوف” isminin, aslında “بن عوف” ve “عمر” olmak üzere iki ayrı sahabî olduğunu söyleyenler vardır. Buhârî'nin Ömer rivâyetini iki defa üst üste vermesine sebep olarak; hadîsin hem mevkûf hem de merfû olması hali gösterilir. Keza Ömer rivâyetlerinden birisinin cezm, diğerinin temrîz sîgasıyla serdedilmiş edilmiş olması da; rivâyetlerin birindeki ziyâdeyle açıklanmaya çalışılmıştır.⁵⁴⁹ Genel kabul gören görüşe göre ise, bu sahabînin عمرو بن عوف المزني olduğudur. Tirmizi, Kirmâni, İbn Hacer, Aynî ve Kastallâni de bu görüştedir.

⁵⁴³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 389.

⁵⁴⁴ Buhârî, *Sahîh*, Müzâra'a 15 (hno: 2335).

⁵⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 326; Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 38 (hno:1378); Ebû Dâvud, *Sünen*, Harac 37 (hno: 3073)

⁵⁴⁶ Amr b. Avf; “المسلمون عند شروطهم” hadîsinde adı geçen, Kesîr b. Abdillâh'ın dedesidir.

⁵⁴⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 485.

⁵⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 24.

⁵⁴⁹ Kirmânî, *el-Kevakib*, X, 159.

Câbir b. Abdullâh rivâyeti ise, ulaşabildiğimiz kadarıyla, iki ayrı tarîkle rivâyet edilmiştir.

Hişam b. Urve – Ubeydulah b. Abdurrahman b. Râfî (v. 111/729)- Câbir b. Abdullâh tarîki: Rivâyetin râvîlerinden Ubeydullâh b. Abdurrahman, “Mestur” bir râvî olarak addedilir.⁵⁵⁰ Bu sebeple bahse konu rivâyet, “hasen” kabul edilmektedir.⁵⁵¹

Hişam b. Urve (v. 146/763) – Vehb b. Keysân (v. ?) – Cabir b. Abdullâh tarîkiyle alakalı olarak, Hişam’dan bu hadîsi dinleyenleri incelemek yerinde olacaktır.

Abbâd b. Abbâd (v. 179/795) – Hişam b. Urve tarîki:⁵⁵² Abbâd ile alakalı olarak, Buhârî, *et-Târih*’inde sadece vefatına dair bilgi vermekle yetinmiştir.⁵⁵³ Ancak kaynaklarda, “sadûk” olduğunu ifâde edenler yanında, “hadîsiyle amel edilemeyeceğini” ve “zaman zaman vehmettiğini” söyleyenler çoğunluktadır.⁵⁵⁴ İbn Hacer de bu durumun rivâyeti ihtilâflı hale getirdiğini belirtir.⁵⁵⁵

Eyyüb (v. ?) - Hişam b. Urve tarîki :⁵⁵⁶ Tirmizî bu hadîsin, “Hasen-Sahîh” olduğunu ifâde ederken; İbn Hacer ise, Buhârî’nin ilgili rivâyetin hem senet hem de metnine yönelik bir illet tespît ettiğini belirtir.⁵⁵⁷ Metinde ki ihtilâf; iki rivâyet de aynı tarîkle gelmesine karşın, rivâyetlerde birinin sonunda bulunan ziyâdedir. Senetteki ihtilâf ise; rivâyetlerin bazısında Hişam’ın Vehb b. Keysân’ı atlayarak hadîsi babasından doğrudan rivâyet etmesiyle ilişkilidir.⁵⁵⁸ Tetkîklerimiz çerçevesinde, birkaç farklı sonuca daha ulaştığımızı söyleyebiliriz. Örneğin, ilgili rivâyetin bazı tarîkleri⁵⁵⁹ mürsel olarak rivâyet edilirken; bazı tarîklerinde ise,⁵⁶⁰ senedin aynı olmasına karşılık,

⁵⁵⁰ Moğultay, *İkmâlu tehzîbi ’l-kemâl*, IX, 42-43.

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 313, 326, 381.

⁵⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 304.

⁵⁵³ Buhârî, *et-Târihu ’l-kebîr*, VI, 40.

⁵⁵⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 294, 296.

⁵⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, V, 24.

⁵⁵⁶ Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 38 (hno: 1379).

⁵⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, V, 24; *Tağlik*, III, 310.

⁵⁵⁸ İbn Hacer, *Tağlik*, III, 310.

⁵⁵⁹ Ebu Davud, *Sünen*, Harac 37, (hno: 3076).

⁵⁶⁰ Ebu Davud, *Sünen*, Harac 37 (hno: 3075).

sahabî isimleri farklılık arz etmektedir. İbn Hacer, tüm bu ihtilâfların hadîsin temrîz sîgasıyla verilmesinde etkili olduğunu ifâde eder.

Rivâyetin ta'likan verilen bu tarîkleri dışında, bazı lafız farklılıkları içerse de, Aîşe ve Saîd b. Zeyd tarîkleri de mevcuttur. Nitekim Buhârî rivâyetin Âîşe tarîkine *Sahîh*'te yer vermiştir.⁵⁶¹ Kanaatimizce Buhârî'nin Amr b. Avf ve Câbir tarîklerinde yer alan, "Sahibinin izni olmaksızın toprağını fuzûlî olarak diriltmek isteyen zâlimin, o toprakta tasarruf hakkı yoktur." kısmının sıhhatine ilişkin duyduğu şüphe de, bu tarîklerin ta'likan ve temrîz sîgasıyla verilmesinde etkili olmuştur. Zîrâ gerek *Sahîh*'te ve gerekse *et-Târîh*'te mevsûlen yer verdiği bu rivâyette mezkûr ziyâde yer almamaktadır.

1.7. İstikraz Kitabı, Onüçüncü Bâb.

باب: لِصَاحِبِ الْحَقِّ مَقَالَ . وَيُذَكَّرُ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - " لِي الْوَأْدِ يُحِلُّ .
عُقُوبَتَهُ وَعِرْضَتَهُ " ... قَالَ سُفْيَانُ عِرْضَتُهُ يَقُولُ مَطَّلَتْنِي . وَعُقُوبَتُهُ الْحَبْسُ.⁵⁶²

Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki eserlerinde yer verdiği rivâyetlerden biri de incelemeye çalışacağımız bu hadîstir.⁵⁶³ Söz konusu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde; Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde, Neseî, Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin *Sünen* 'lerinde geçmektedir.⁵⁶⁴

Rivâyetin ulaşabildiğimiz bütün tarîkleri **Veber b. Ebî Duleyle (v?)–Muhammed b. Abdullâh b. Meymûn(v. ?)–Amr b. Şerîd (v. 118/736)–Şerîd b. Süveyd(v. ?)** kanalıyla bize ulaşmaktadır. Rivâyetin râvîlerinden Muhammed b. Abdullâh b. Meymûn'un, "Makbûl" olduğunu kabul eden âlimler olmakla birlikte⁵⁶⁵ kendisinden Veber dışında hiçbir râvînin rivâyette bulunmadığı kaynaklarda ifâde edilmektedir.

⁵⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, Müzâra'a 15 (hno: 2335).

⁵⁶² Hak Sahibinin, (bu hakkı konusunda), Söz Söyleme Hakkının Olduğuna Dair Bâb. Hz Peygamber'den: "Ödeyecek şeyi bulan kişinin borcunu ödemeyi geciktirmesi, onun cezalandırılmasını ve ırzını helâl kılar." zikrolunuyor... Süfyân es-Sevrî, "İrz" kelimesi için, "Bana olan borcunu ödemeyi uzattın." der ve böylesi kişinin cezası habsetmektir." demiştir.

⁵⁶³ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 259.

⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV 388, 389; Ebû Dâvud, *Sünen*, Akzıye 29; İbn Mâce, *Sünen*, Sadakât 18; Neseî, *Sünen*, Buyû', 100 (hno:4689, 4690).

⁵⁶⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 370; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXV, 563; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, I, 866.

Buhârî de bu râvîye yer verdiği bölümde, sadece Veber ismini zikretmekle⁵⁶⁶ bu duruma zımmen işaret etmektedir. İbn Hacer de bahse konu târîki, “Hasen” olarak nitelendirmiştir.⁵⁶⁷

Rivâyetin senedi üzerinde bu tür değerlendirmeler yapmak mümkündür. Yukarıda râvîler ile alakalı belirtilen kanaatler çerçevesinde rivâyetin muallak olarak verilme nedenini anlamak mümkündür. Ancak mezkûr görüşlerin rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesi noktasında yeterli bir gerekçe teşkîl etmediğini söyleyebiliriz. Rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesinde râvîlerin durumları kadar, rivâyeti yorumlama sürecindeki mezhepler arası ihtilâfların da etkin olduğu anlaşılmaktadır. Zîrâ rivâyette geçen, “İrz” sözcüğünün anlamlandırılmasında farklılıklar olduğu gibi,⁵⁶⁸ ödeme imkânına rağmen bunu geciktiren kişinin hapsi konusunda da mezhepler arasında görüş ayrılıkları⁵⁶⁹ mevcuttur.

Netice olarak; bu rivâyetin ta’lîkan verilmesine etki eden faktörler arasında, râvîlerin durumu kadar metni anlama ve yorumlama farklılıklarının da etkili olduğunu söylemek, hatalı bir bakış olmasa gerektir.

1.8. İtk Kitabı, Onbeşinci Bâb.

باب قَوْلِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - "الْعَبِيدُ إِخْوَانُكُمْ فَاطْعِمُوهُمْ مِمَّا تَأْكُلُونَ".⁵⁷⁰

Her ne kadar *Sahîh*'te mânâ olarak var olsa da⁵⁷¹ bu rivâyet Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında *el-Edebü'l-Müfred* isimli eserinde de geçmektedir.⁵⁷² *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde ise Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Müslim'in *Sahîh*'i, Tirmizî, Ebû Dâvud

⁵⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 129.

⁵⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 76.

⁵⁶⁸ Âlimlerin bir kısmı, “İrz” kelimesi ile, diliyle o kişiye eza etme ya da onu resmi kurumlara şikâyet etme anlamlarını yüklemişlerdir. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XII,331.

⁵⁶⁹ Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay. İstanbul 1990, s. 38-41, 60-63.

⁵⁷⁰ Hz Peygamber'in, “Köleler kardeşlerinizdir. Bu sebeple onlara yediğiniz şeylerden yedinin.” Kavli İle Alakalı Bâb.

⁵⁷¹ Buhârî, *Sahîh*, İtk 15 (h.no 2545).

⁵⁷² Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 58 (hno: 190); Elbânî, *Daifu Edebi'l-Müfred*, s. 32. Burada geçen rivâyette “الْعَبِيدُ إِخْوَانُكُمْ” yerine “أَرْقَاؤُكُمْ إِخْوَانُكُمْ” ifâdesi yer almaktadır.

ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde bu rivâyeti görmek mümkündür.⁵⁷³ Ancak rivâyetler arasında bazı küçük lafız farklılıkları mevcuttur. Rivâyetin bâb başlığında geçen lafızlarıyla birebir örtüşen bir metnin, İbn Mende'nin *Kitâbu'l-Eyman*'ında geçtiği söylene de⁵⁷⁴ bu eserin İbn Mende'ye ait matbu' nüshasında söz konusu rivâyete ulaşamadık.

İlgili rivâyetin sahabî râvîsi Ebû Zer'dir. Kendisinden bu hadîsi Ma'rûf b. Süveyd (v. 120/738) ve Müverrik el-İclî (v. 105/723) isminde iki râvî rivâyet etmiştir. Bahse konu bu iki isim adalet ve zabt niteliklerini haiz sika râvîlerdir.

Ma'ruf b. Süveyd tarîki:⁵⁷⁵ Ma'ruf'tan bu hadîsi *A'meş* (v. 147/764) ve *Vâsıl el-Ahdeb'in* (v. 120/738) rivâyet ettiği görülmektedir. Bu iki râvînin sikalığı hususunda da ittifak vardır. *A'meş*'ten bu rivâyeti *beş* râvî⁵⁷⁶ dinlemiştir. Bunların hepsi de cerh ve ta'dil âlimleri nazarında sika kabul edilmektedirler. Bu hadîs Vâsıl'dan da *iki* râvî⁵⁷⁷ aracılığıyla nakletmektedir. Buhârî'nin benzer lafızlarla *Sahîh*'te mevsûlen zikrettiği iki rivâyet de bu tarîkle gelmektedir.

Müverrik el-İclî tarîki:⁵⁷⁸ Bu tarîk meşhûr tefsîr âlimi Mücahid (v. 102/720) kanalıyla gelmektedir. Mücahid'den bu rivâyeti Mansûr b. Mu'temer (v. 132/749) ondan da Süfyân es-Sevrî rivâyet etmektedir. Bu râvîlerin sikâ olduklarının bilinmesi rivâyetin senet açısından sıhhatini ortaya koymaktadır. Ancak kaynaklarda bu rivâyetin senedinde bir kopukluktan bahsedilir.⁵⁷⁹

Senet üzerinde yaptığımız incelemeler sonunda ilgili rivâyetin senetten kaynaklanan bir kusur sebebiyle ta'lîkan verilmediği kanaatini taşımaktayız. Bize göre rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi hadîsin ihtisârıyla alakalı olabilir.

⁵⁷³ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, V, 168, 172; Müslim, *Sahîh*, Eyman 40; Tirmizi, *Sünen*, Birr 29 (hno: 1945); Ebû Dâvud, *Sünen*, Edeb 134 (hno: 5163); İbn Mâce, Edeb 10 (hno:3690).

⁵⁷⁴ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 346, Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIII, 152, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 206.

⁵⁷⁵ Müslim, *Sahîh*, Eyman 40 Tirmizi, *Sünen*, Birr 29 (hno: 1945); Ebû Dâvud, *Sünen*, Edeb 134 (hno: 5163); İbn Mâce, Edeb 10 (hno:3690).

⁵⁷⁶ Züheyr b. Muaviye (v. 173/789), Îsâ b. Yunus (v. 187/802), Cerîr b. Abdulhumeyd (v. 188/803), Vekî b. Cerrâh (v. 196/811), Abdullah b. Numeyr (v. 199/813).

⁵⁷⁷ Şu'be b. Haccac (v. 160/776), Süfyân es-Sevrî (v. 161/777).

⁵⁷⁸ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, V, 168, 172; Beyhakî, *Sünen*, VIII, 13, (hno: 15778).

⁵⁷⁹ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, V, 168, 172.

Buhârî'nin bâb başlığında vermek istediği, efendinin kölesine kendi yaşam standartlarına benzer ya da yakın bir imkân sunması, bu konuda kölesine âdil davranması gereğine işaretir. Zikri geçen rivâyetlere baktığımızda, lafızlar arasında bazı farklılıklar görülse de, hepsinde de ortak nokta; efendinin, “Yediğinden yedirmesi, giydiğinden giydirmesi” olarak gözükmektedir. Dolayısıyla bahse konu rivâyet Buhârî'nin zaman zaman başvurduğu ihtisâr uygulamasının tipik bir örneği olarak gözükmektedir.

1.9. Cihad Kitabı, Yüzyirmidokuzuncu Bâb.

باب السَّفَرِ بِالمَصَاحِفِ إِلَى أَرْضِ العَدُوِّ . وَكَذَلِكَ يُرَوَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ بَشِيرٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - . وَتَابِعَهُ ابْنُ إِسْحَاقَ عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - : " وَقَدْ سَافَرَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَأَصْحَابُهُ فِي أَرْضِ العَدُوِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ الْقُرْآنَ . "580

Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki bazı eserlerinde mevsûlen yer verdiği rivâyetlerden biri de,⁵⁸¹ tetkîke açtığımız bu hadîstir. Ayrıca bu rivâyetin metinsel anlamda birçok farklılığı barındırması ve bu yönüyle Buhârî'nin metin değerlendirmesine verdiği önemi göstermesi açısından son derece kayda değer olduğunu düşünmekteyiz.

Muhammed b. Bişr – Ubeydullah – Nâfi' - İbn Ömer tarîki: Bu rivâyet Buhârî hariç *Kütüb-i Tis'a*'yı oluşturan diğer eserlerde yer almamaktadır. Ancak Buhârî'nin *Sahîh*'inde ilgili rivâyeti neden ta'lîkan verildiği konusunu aydınlatabilmemiz için bu tarîk dışındaki diğer tarîklerin incelenmesi yerinde olacaktır. İbn Hacer ve Aynî bahse konu rivâyetin İshak b. Râhuye'nin Müsned'inde mevcut olduğunu bildirirler.⁵⁸² İlgili rivâyetin metni şöyledir:

كَرِهَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُسَافَرَ بِالْقُرْآنِ إِلَى أَرْضِ العَدُوِّ مَخَافَةَ أَنْ يَنَالَهُ العَدُوُّ

⁵⁸⁰ Düşman Arazisine Mushaflarla Sefer Etmeye Dâir Bâb. Bu konuyla alakalı Muhammed b. Bişr – Ubeydullah – Nâfi – İbn Ömer – Hz Peygamber kanalından rivâyet olunmaktadır. İbn İshâk'ta bu tarîkle gelen rivâyete mütâbeât etmiştir. Hz Peygamber ile sahâbe Kur'an'ı biliyor oldukları hâlde düşman arazisine sefer yapmışlardır.

⁵⁸¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, II, 199 (hno: 391).

⁵⁸² İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 453; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIV, 336.

Rivâyetin sadece bu tarîkinde “كره” fiili kullanılmıştır. Diğer tüm rivâyetler ise, “نهى” fiili ile başlamaktadır.⁵⁸³ Kerihe/كره tarîkiden Hz Peygamber’in Kur’an’la sefere çıkmayı hoş görmediği anlaşılırken, nehâ/نهى fiili ile başlayan tarîklerde ise, Hz Peygamber’in konuya getirdiği yasak ön plana çıkmaktadır. Kerih görmek ise bir yasağı değil hoşnutsuzluğu ifade eder.⁵⁸⁴ Pek tabiki her iki terim fikhî açıdan aynı değer değildir.

Rivâyetin mütâbeâtı olarak Buhârî’nin tercemede verdiği, *İshâk – Nâfi – İbn Ömer tarîkine*⁵⁸⁵ baktığımızda farklı bir durum dikkatimizi çekmektedir. Zîrâ bu rivâyette Hz Peygamber’in Kur’an’la sefere çıkmayı yasaklaması söz konusu iken, rivâyetin sonunda yer alan, “düşmanla karşılaşmaktan çekinme sebebiyle” ziyâdesi mevcut değildir. Esâsen bu noktada asıl dikkat çeken husus, mezkûr ziyâdenin Hz Peygamber’e aidiyeti konusundaki ihtilâftır.⁵⁸⁶ *Muvatta*’da geçen bir rivâyette, bahse konu hadîs verildikten sonra ziyâde kısmın İmam Mâlik’in kendi sözü olduğu açıkça belirtilirken;⁵⁸⁷ hadîsin başkaca tarîklerinde bu kısım, Hz Peygamber’e ait bir ifade olarak geçmektedir. Bu konuda Buhârî’nin görüşü, ilgili kısmın İmam Mâlik’e ait bir ziyâde olduğu yönündedir. İbn Hacer ve Kastallâni ise bu ziyâdenin idrâc olma ihtimaline dikkat çekerler.⁵⁸⁸ Buna mukabil, Buhârî’nin önde gelen bir diğer şârihi Aynî, bahse konu kısmın idrâc/ziyâde değil, merfu rivâyetin devamı olduğu görüşünü dile getirir.⁵⁸⁹

Tetkîkimize konu olan rivâyette alakalı bir başka husus ise; mushafla sefere çıkmamanın hangi durumları kapsadığına ilişkindir. Mâlikîler, Kur’an’la sefere çıkılmasına hiçbir durumda cevaz vermezken; Hanefîler, düşmanın istihzâsı ve Kur’an’a hakaretinden emin olunacak büyüklükte bir orduyla sefere çıkılması halinde

⁵⁸³ Ahmed b. Hanebl, *Müsned*, II, 55, 63, 76, 128; Müslim, *Sahih*, İmâre, 92, 93; Ebû Dâvud, *Sünen*, Cihâd 88; İbn Mâce, *Sünen*, Cihad 45; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Cihad 7.

⁵⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’-Bârî*, VI, 155.

⁵⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 76.

⁵⁸⁶ Bu fikir ayrılıkları için bakınız, İbn Hacer, *Fethu’-Bârî*, VI, 155; Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XIV, 336-337;

⁵⁸⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Cihad 7.

⁵⁸⁸ Kastallâni, *İrşâdu’s-sârî*, V, 134.

⁵⁸⁹ Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XIV, 336.

Kur'an'ın götürülebileceği görüşünü ileri sürerler. Nevevî, Buhârî'nin de aynı görüşü paylaştığını zikreder.⁵⁹⁰

İlgili rivâyet üzerinde tartışılan bir başka konu ise; rivâyetin son kısmında yer alan “وَهُمْ يَعْلَمُونَ الْقُرْآنَ” cümlesindeki “علم” fiili ile alakalıdır. Zîrâ bu fiil bazıları tarafından “يُعَلِّمُونَ” şeklinde okunmuştur. Kirmânî de eserinde bu ayrıntıya işaret eder.⁵⁹¹ Fiilin Kirmânî'nin işaret ettiği şekilde okunması halinde, Hz Peygamber ve Ashâbının gayr-i Müslimlere öğretmek için Kur'an'ın yazılı sahifelerini yanlarında götürdükleri anlamı ortaya çıkmaktadır. Ancak genel olarak bu fiilin, “يُعَلِّمُونَ” şeklinde okunması gerektiği kabul edilmektedir.⁵⁹²

Netice olarak, bu rivâyetin ta'lîkan verilmesi sadece tek bir sebebe bağlı olmayıp birden fazla sebeple alakalıdır. Bunların çoğu da rivâyet metninin lafızları ve metinden çıkarılan hükümlerle ilişkindir. Şurası bir gerçektir ki Hz Peygamber'in belli şartlar çerçevesinde sefere Kur'an yazılı sahifelerle çıkılmasını hoş karşılamadığı, Buhârî'nin de kabul ettiği ve *Sahîh*'te mevsûlen yer verdiği⁵⁹³ bir husustur. Ancak burada kısmen değindiğimiz bahse konu meselenin tartışılır olması hasebiyle, Buhârî ta'lîk uygulamasıyla konuya dikkat çekmiş gibi gözükmektedir.

1.10. Et'ime Kitabı, Ellialtıncı Bâb.

باب: الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ مِثْلُ الصَّائِمِ الصَّابِرِ . فِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁹⁴

Sahabî râvîsi Ebû Hureyre olan bu rivâyet, *Sahîh*'te mevsûlen bulunmamakla birlikte, onun diğer eserlerinde yer almaktadır.⁵⁹⁵

Bahse konu rivâyet Ebû Hureyre dışında Sinan b. Senne el-Eslemî tarafından da rivâyet edilmektedir. Tercemede zikri geçen Ebû Hureyre tarîki ise, *Kütüb-i Semâniye*

⁵⁹⁰ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XIII, 13.

⁵⁹¹ Kirmânî, *el-Kevâkib*, XIII, 10.

⁵⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI, 155; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIV, 336.

⁵⁹³ Buhârî, *Sahîh*, Cihad 129 (hno: 2990).

⁵⁹⁴ "Şükrederek yiyen, sabreden oruçlu gibidir" Kavli Bâbı. Bu bâbda Ebû Hureyre'nin Hz Peygamber'den rivâyet ettiği hadîs vardır.

⁵⁹⁵ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 143.

dâhilinde; Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'leri ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁵⁹⁶

Ebû Hureyre'den bu hadîsi Hanzala b. Ali el-Eslemî (v. ?), Saîd el-Makburî (v. 120/737), Süleyman el-Eğar (v. ?) ve ismi belli olmayan Gıfarlı bir râvî rivâyet etmektedir. Bu tarîkleri ayrı ayrı ele alacak olursak;

Hanzala b. Ali el-Eslemî tarîki: Bu tarîk, râvîleri arasında yer alan Yâkub b. Humeyd (v. 240/854) hakkındaki ihtilâflar⁵⁹⁷ sebebiyle, "Hasen" kabul edilmiştir.

Saîd el-Makburî tarîki: Bu tarîkle serdedilen rivâyete eserinde yer veren Tirmizî rivâyeti, "Hasen-garîb" olarak nitelemiştir.⁵⁹⁸

Süleyman el-Eğar tarîki: Kaynaklarda ilgili rivâyet, "Hasen" şeklinde değerlendirilmiştir. Her ne kadar bunun gerekçesi belirtilmemiş olsa da rivâyetin râvîlerinden Ubeyd b. Ebî Hurra (v. ?) ile alakalı bizzat Buhârî'nin belli konularda hadîsine itibar edilmeyeceğini belirtmesi,⁵⁹⁹ ilgili tarîkin Buhârî nezdindeki değerini göstermesi açısından önemlidir.

Raculun min benî gıfar tarîki: Bu kişinin kim olduğuna dair net bir bilginin olmaması, Buhârî'nin bu tarîki eserine almamasının sebebi gibi gözükmektedir.

Bu açıklamalar neticesinde, tetkîk ettiğimiz rivâyetler içerisinde, "Zayıf" kabul edilenler olduğu gibi, "Hasen" diye değerlendirilenler de mevcuttur. Bu itibarla bize göre, Buhârî'nin *Sahîh*'ine dair şartları haiz olmaması sebebiyle bahse konu rivâyet ta'lîkan verilmiş olmalıdır.

⁵⁹⁶ İbn Mâce, *Sünen*, Sıyam 55 (hno: 1764), Tirmizî, *Sünen*, Sıfatu'l-Kıyâme 43 (hno: 2486), Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II 283, 289. Ayrıca bkz. Darimi *Sünen*, Eet'ime 4; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 16 (hno: 315), el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahihayn mea't-telhîs*, I 584, IV, 151, (hno:1537, 7194, 7195); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VII, 7381; Beyhakî, *Sünen*, IV, 501 (hno: 8519);

⁵⁹⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, XI, 158; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 455.

⁵⁹⁸ Tirmizî, *Sünen*, Sıfatu'l-kıyâme 43 (hno: 2486).

⁵⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 2.

1.11. Eyman ve Nüzur Kitâbı, Ondokuzuncu Bâb.

باب: إِذَا قَالَ وَاللَّهِ لَا أَتَكَلَّمُ الْيَوْمَ... وَقَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَفْضَلُ الْكَلَامِ أَنْ بَعَّ سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ."⁶⁰⁰

Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında *el-Edebü'l-Müfred*'te yer verdiği bu rivâyet,⁶⁰¹ Kütüb-i Semâniye içerisinde ise; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i⁶⁰², Tirmizî, Neseî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde⁶⁰³ ve oldukça yakın lafızlarla Müslim'in *Sahîh*'inde⁶⁰⁴ yer almaktadır.

Rivâyeti, râvîleri üzerinden değerlendirmeye tabi tutarsak;

Hilâl b. Yesâf (v. ?) – Semure b. Cündeb tarîki: Bu tarîkin râvîlerinden Hilâl b. Yesâf'tan gelen rivâyetlere *Sahîh*'i dışındaki bazı eserlerinde mevsûlen yer veren⁶⁰⁵ Buhârî, *Sahîh*'ine ise sadece ta'lîkan almıştır.⁶⁰⁶ Bahsi geçen râvî ile ilgili olarak *Tarih*'inde, sadece hadîs dinlediği ve kendisinden hadîs alan kişileri zikretmekle yetinmiştir.⁶⁰⁷ Bu durum söz konusu rivâyete musannif Buhârî'nin neden mevsûlen yer vermediği konusuna ışık tutmaktadır.

Umâre b. Umeyr (v. ?) – Rabî b. Umeyle (v. ?) – Semure b. Cundeb tarîki: Buhârî'nin *Tarih*'inde Rabî b. Umeyle ile alakalı olarak, kendisinin Halid b. Velid zamanında irtidat ettiğini belirtmesi,⁶⁰⁸ sözü edilen râvînin yer aldığı tarîklere neden itibar etmediği konusunda bizlere yeterli bir kanıt oluşturmaktadır.

Fadl b. Mûsa (v. 191/806) – A'meş – Enes tarîki: Rivâyetin bu tarîki ile alakalı olarak dikkat edilmesi gereken nokta; A'meş'in Enes'le likâna dair bir şüphe bulunmamakla birlikte, kendisinin Enes'ten hadîs aldığına ilişkin ciddi ihtilâflardır.⁶⁰⁹

⁶⁰⁰ "Vallahi Bugün Konuşmayacağım." dedikten sonra Namaz Kıldığı, Kur'ân Okuduğu, Subhânallah, Allâhu Ekber, Elhamdulillâh, ya da Lâ ilahe İllallâh Dediği Zaman... ve Hz Peygamber, "Kelâmın en faziletlisi dördttür: Subhânallâh, Elhamdulillâh, Lâ ilahe İllallâh, Allâhu Ekber" buyurmuştur

⁶⁰¹ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 165,166 (hno: 638); Elbânî, *Sahîhu'l-Edebü'l-Müfred*, s. 238.

⁶⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 36, V, 20.

⁶⁰³ İbn Mâce, *Sünen*, Edeb 56; Neseî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, VI, 210 (hno: 10676).

⁶⁰⁴ Müslim, *Sahîh*, Âdâb 12. Bu rivâyette ifâde "أحب الكلام" şeklindedir.

⁶⁰⁵ Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 165 (hno: 619); Elbânî, *Sahîhu'l-Edebü'l-Müfred*, s. 230-231.

⁶⁰⁶ Buhârî, *Sahîh*, Deavât 64 (hno: 6404).

⁶⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 202.

⁶⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 270.

⁶⁰⁹ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 239-241.

Buhârî de *Sahîh*'inde A'meş'ten *üçyüzün* üzerinde rivâyette bulunmasına karşın, Enes'ten gelen tek bir rivâyete dahi yer vermemiştir. Öyle gözüküyor ki, Buhârî'nin bu tarîke *Sahîh*'inde mevsûlen yer vermeme sebebi bu ihtilâftır.

Ebû Sâlih – Ebû Saîd el-Hudrî – Ebû Hureyre tarîki: Bu tarikle gelen rivâyetler genel olarak, “إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ مِنَ الْكَلَامِ” ya da “إِنَّ اللَّهَ اخْتَارَ لَكُمْ” ifâdeleri ile başlar.⁶¹⁰ Tetkîke konu aldığımız bu hadîs, *A'meş – Ebû Sâlih – Ebû Hureyre* tarîkinde ise tercemedeki lafızla rivâyet edilmiştir.⁶¹¹ Ancak burada bir ayrıntı gözden kaçmamalıdır. İki tarikte de ismi geçen Ebû Sâlih, aynı kişi değildir. İlk tarikteki Ebû Sâlih; Ebû Sâlih el-Hanefî olup, tâbiündandır.⁶¹² İkinci tarikte yer alan Ebû Sâlih ise; Ebû Sâlih ez-Zekvân'dır. Kendisi tâbiündandır. Medineli âlimlerin büyüklerinden kabul edilir. İbn Hacer de bu duruma işaret ederek, bazı âlimlerin mezkûr ismi / Ebû Sâlih aynı kişi zannedip hataya düştüklerini belirtir.⁶¹³ *Ebû Sâlih – Ebû Saîd el-Hudrî – Ebû Hureyre* tarîki ile gelen rivâyetler, hadîsçilerin bir kısmı tarafından her nekadar sahîh addedilip Buhârî'nin şartlarına uygun bulunsa da,⁶¹⁴ bize göre, Buhârî'nin ilgili rivâyete *Sahîh*'inde yer vermemesi bu ihtilâfla alakalı olsa gerektir.

Netice itibariyle bahse konu rivâyetin sahîh hükmünde olduğu, zayıf olanlarının ise âdidlarla takviye edilebileceği ortadadır. Buhârî'nin bu hadîsi *Sahîh*'e almamasının sebebi ise, *Sahîh*'i için belirlediği şartları taşıyor olmasıdır. Bunun en net göstergesi de *Sahîh*'inde yer vermediği bu rivâyeti, *Sahîh*'i dışındaki bazı eserlerinde zikretmesidir.

⁶¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II 302, III, 35, 37.

⁶¹¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 120 (hno:839).

⁶¹² Bu râvî Ebû Salih el-Hanefî olup tâbiündandır. İbn Maîn onu tevsik etmiştir ez-Zehebî, *Siyer*, V, 38.

⁶¹³ İbn Hacer, *et-Tağlik*, V, 201.

⁶¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 36.

1.12. Ferâiz Kitabı, Yirmiikinci Bâb.

باب: إِذَا أَسْلَمَ عَلَى يَدَيْهِ . وَكَانَ الْحَسَنُ لَا يَرَى لَهُ وَلَايَةً . وَقَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْوَلَاءُ لِمَنْ أَعْتَقَ". وَيُذَكَّرُ عَنْ تَمِيمِ الدَّارِيِّ رَفَعَهُ قَالَ " هُوَ أَوْلَى النَّاسِ بِمَحْيَاهُ وَمَمَاتِهِ " ، وَاخْتَلَفُوا فِي صِحَّةِ هَذَا الْخَبَرِ.⁶¹⁵

Araştırmamıza konu olan bu terceme Buhârî'nin birbirine mânen zıt gibi görünen iki rivâyeti bir arada kullanarak tercihini yaptığı ve fikhî anlamda bir değerlendirmede bulunduğu bâb başlıklarından olması hasebiyle önem arz etmektedir. Bâb başlığında geçen, "الْوَلَاءُ لِمَنْ أَعْتَقَ" rivâyeti *Sahîh*'te mevsûlen zikredilmiştir.⁶¹⁶ Bu sebeple biz ikinci rivâyet üzerinde durmaya çalışacağız. Bahse konu rivâyet Buhârî'nin eserleri içerisinde sadece *et-Târîh*'inde yine ta'lîkan yer almaktadır.⁶¹⁷ *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Tirmizî, Ebû Dâvud, ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde bulunmaktadır.⁶¹⁸ Ayrıca bahsi geçen kaynaklar dışında da bu rivayete rastlamak mümkündür.⁶¹⁹

Rivâyetin sahabî râvîsi Temîm ed-Dârî' (v. 40/660)dir. Kendisinden bu hadîsi Ömer b. Abdulazîz (v. 101/719) ve Abdullâh b. Mevheb (v. ?) rivâyette bulunmakta ve bu hadîsin başkaca bir tarîkinin olmadığı kaynaklarda ifâde edilmektedir.⁶²⁰

Ömer b. Abdilazîz ve Abdullâh b. Mevheb tarîklerinin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Zirâ tetkîklerimiz esnasında gördük ki, rivâyet tarîklerinin bir kısmında Abdullâh b. Mevheb bu hadîsi Ömer b. Abdilazîz'den (v. 150/767),⁶²¹ dinlemiştir. Hatta bazı tarîkler de ise Abdullâh b. Mevheb ile Temîm ed-Dârî arasında iki râvî

⁶¹⁵ Bir Kişinin Bir Başkası Elinden İslâm'a Girmesiyle Alakalı Bâb... Temîm ed-Dârî'den, Hz Peygamber'in, "O kişi, yaşarken ve ölümünde insanların ona en yakınıdır." buyurduğu merfûen zikrolunur. Bu haberin sıhhati konusunda (âlimler) ihtilâf etmişlerdir.

⁶¹⁶ Tespîtlerimiz kadarıyla bu rivâyet *Sahîh*'te mevsûlen ve ta'lîkan olmak üzere *yirmidokuz* yerde geçmektedir.

⁶¹⁷ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 5, 198.

⁶¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 102,103; Tirmizî, *Sünen*, Ferâiz 20 (hno: 2112); Ebu Dâvud, *Sünen*, Ferâiz 13 (hno:2920), İbn Mâce, *Sünen*, Ferâiz, 18 (hno: 2752).

⁶¹⁹ Neseî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 89 (hno: 6413); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XIII, 80 (hno: 7165); et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, II, 56 (hno: 1272, 1273, 1274); Dârekutnî, *Sünen*, tahk Şuayb Arnavud ..., I-V, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 2004, V, 320 hno: 4385, Beyhakî, *Sünen*, X, 500 (hno: 21455, 21456, 21457, 21460).

⁶²⁰ Tirmizî, *Sünen*, III, 498.

⁶²¹ İbn Mâce, *Sünen*, Ferâiz, 18 (hno: 2752).

bulunmaktadır.⁶²² Bu yönüyle düşündüğümüzde Abdullâh b. Mevheb'in Temîm ed-Dârî'den doğrudan rivâyetleri munkatı hükmündedir.⁶²³ Kaynaklarda da bu hususa dikkat çekilmiş ve ciddi tartışmalar yapılmıştır. Aynî bu rivâyetin senedinin muttasıl ve hükmünün de, “*Sahîh*” olduğunu ileri sürmüştür.⁶²⁴ Ancak genel kanaat Abdullâh b. Mevheb'in Temîm ed-Dârî'yi görmediği ve rivâyette bulunmadığı yönündedir.⁶²⁵ Buhârî de net bir şekilde Abdullâh'ın, Temîm ed-Dârî'den hadîs almadığını söyler.⁶²⁶ Ayrıca İbn Hacer, sahabî râvî olan Temîm ed-Dârî isminin devre dışı bırakılarak, Ömer b. Abdilazîz'den doğrudan rivâyet edildiği tarîkine işaretlerle hadîsin mürsel olduğunu ifade etmektedir.⁶²⁷ Bazı rivâyetler de ise ilgili ismin Abdullâh b. Mevheb'in değil Abdullâh b. Vehb olduğu ileri sürülmektedir.⁶²⁸ Bu zâviyeden baktığımızda Buhârî'nin kastettiği ihtilâfin, burada söz konusu olan durumlarla alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

Bahse konu rivâyet üzerindeki yorumlama çabaları kanaatimizce mezhebî tasarrufları delillendirme gayesine matuf bir ameliye olsa gerektir. Zîrâ biri aracılığıyla müslüman olan kişinin mirasından onun müslüman olmasına vesile olan kişiye bir payın düşüp düşmediği hususu, tartışmalı bir konudur. Hanefîler belli şartlar altında buna

⁶²² Ebu Dâvud, *Sünen*, Ferâiz 13 (hno:2920).

⁶²³ Tirmizî, Abdullah b. Mevheb ile Temîm ed-Dârî'nin arasında bulunan iki râvinin Ömer b. Abdilazîz ve Kubaysa b. Züeyb olduğunu belirttikten sonra Kubaysa isminin bu rivâyete sonradan sokulduğunu ve bu haliyle hadîsin muttasıl olamayacağını belirtir. Tirmizi, *Sünen*, III, 498.

⁶²⁴ Aynî ise, rivâyet üzerindeki ihtilâflara değindikten sonra rivâyetin gerçekte sıhhat bakımından Müslim'in şartlarını taşıdığı görüşüne katıldığını belirtir. Zîrâ ona göre Ebû Dâvud bu hadîsle ilgili olarak olumsuz bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bilinen bir husustur ki, Ebû Davud bir rivâyete alakalı olarak bir yorumda bulunmamışsa; bu durum, o hadîsin Ebû Dâvud nazarında sıhhatine işaret eder. Aynı durum İbn Mâce ve Neseî içinde geçerlidir. Ayrıca Abdullah b. Mevheb, “*Cehaletu'l-ayn*” ya da “*Cehâletu'l hal*” vasıflarıyla mevsuf değildir. Zîrâ İbn Mevheb'in Ömer b. Abdilazîz'e “*Filistin Kaza*”sında dostluk ettiğine dair *Sahîh* rivâyetler vardır. Ancak Aynî'nin bu izahı yaparken Tirmizî'nin bahse konu râvînin ilgili rivâyetinden başka hiçbir rivâyetini bilmediğine dair yapmış olduğu açıklamayı zikretmemesi de düşündürücüdür. Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXIII 397-398

⁶²⁵ Bu kanaatte olan âlimler arasında İmam Şâfi, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Tirmizî ve Neseî gösterilebilir. İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Ebu't-Temîm Yasir b. İbrâhîm, I-X, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad 2003, VIII, 375; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 5, İbn Hacer, *et-Tağlik*, V, 227, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 47, Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXIII 397-398, Ebû Davud, *Sünen*, IV, 543, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 102,

⁶²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 198.

⁶²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 47.

⁶²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 102.

cevaz verirken, Şafiler, velâda hakkın sadece hürriyete kavuşturan kişiye ait olduğunu kabul ederler.⁶²⁹

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız kusurlar, bize göre rivâyetin ta'likan verilmesine sebep teşkil etmektedir. Ancak bu ta'likin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep olan şey ise, öyle gözüküyor ki, rivâyet metninin değerlendirilmesine ilişkin mezhebi farklılıklardır. Zîrâ Tirmizî; hadîs üzerindeki ihtilâfları verdikten sonra zayıf olmakla birlikte bahse konu rivâyet istikametinde uygulama içerisinde olanlara işaret eder.⁶³⁰ Kezâ Buhârî'nin bu rivâyeti *Sahîh*'te temrîz sîgasıyla verirken, *Tarih*'inde cezm sîgasıyla zikretmesi bir rastlantı değildir. Zîrâ Buhârî'nin *Tarih*'inde herhangi bir fikhî tasarrufta bulunmazken; *Sahîh*'inde fikhî ön plana çıkardığı bir vakiadır. İşte bu sebebe dayalı olarak Temîm ed-Dârî'den gelen aynı rivâyeti iki farklı eserinde iki farklı sigayla serdetmiştir. Bu da Buhârî'nin metin değerlendirmelerindeki fikhî yaklaşımına işaret etmektedir.

1.13. Tevhîd Kitabı, Otuzikinci Bâb.

باب قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ...) وَيُذَكِّرُ عَنْ جَابِرٍ عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي نَيْسٍ قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَقُولُ: "يَحْتَسِرُ اللَّهُ الْعِبَادَ فَيُنَادِيهِمْ بِصَوْتٍ يَسْمَعُهُ مَنْ بَعْدَ كَمَا يَسْمَعُهُ مَنْ قَرَّبَ أَنَا الْمَلِكُ ، أَنَا الدِّيَّانُ." ⁶³¹

Bu rivâyet de Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında diğer eserlerinde yer verdiği hadîslerdendir.⁶³² *Sahîh*'teki tetkîklerimiz çerçevesinde, Cabir b. Abdullâh'ın rıhle yaparak Abdullâh b. Üneys'ten bir hadîs aldığı İlim Kitabı'nda net bir şekilde belirtilmektedir.⁶³³ *Kütüb-i Semâniye* içerisinde bu hadîs sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁶³⁴

⁶²⁹ Özen, Şükrü, "Velâ", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, XLIII, 14-15.

⁶³⁰ Tirmizî, *Sünen*, Feraiz 20 (hno: 2112).

⁶³¹ Yüce Allah'ın: "Katında, İzin Verdiği Kimseler Dışında Kimsenin Şefaati Fayda Etmez..." Kavli Bâbı ve Câbir'den zikrolunduğuna göre Abdullah b. Üneys şöyle demiştir. "Ben Hz Peygamber'in şöyle buyurduğunu işittim, 'Allah kıyamet gününde kulları toplar, onlara uzaktaki kişinin yakında olanın duyması gibi işiteceği bir ses ile nida eder: Melik sadece benim! Deyyân sadece benim.' buyurur".

⁶³² Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 252 (hno:970); Elbânî, *Sahîhu edebi'l-müfred*, 371.

⁶³³ Buhârî, *Sahîh*, İlim 19.

⁶³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 495.

Rivâyetin ulaşabildiğimiz bütün senetlerinde Câbir b. Abdullâh'tan bu hadîsi, Abdullâh b. Muhammed b. Ukayl'ın rivâyet ettiğini görmekteyiz. Oysa Buhârî bu râvî'den *Sahîh*'inde hiçbir rivâyette bulunmamıştır. Ricâl kaynaklarında ise, ilgili râvî, “Sadûk” olmakla birlikte, “Leyyinu'l-hadîs” diye de nitelendirilir. Ayrıca İbn Huzeyme, hadîsiyle amel edilemeyeceğini ifâde ederken, Buhârî de onu, “Mukâribu'l-hadîs” şeklinde değerlendirir.⁶³⁵

Rivâyetin senesinde dikkat çeken diğer bir husus da, Yezid b. Hârûn'un (v. 206/821) bu hadîsi Hemmam b. Yahyâ'dan (v. 164/780) rivâyet etmesiyle alakalıdır. *Sahîh*'inde; Yezid'den *ondokuz*, Hemmam'dan *yedi* rivâyette bulunmasına karşın Buhârî Yezid'in Hemmâm'dan aldığı hiçbir rivâyete yer vermemiştir. Bu durum, Yezid'in Hemmâm kaynaklı rivâyetlerinin Buhârî tarafından kusurlu bulunduğu ihtimalini hatıra getirebilir. Bu ihtimali destekleyen bir başka şey de, ilgili rivâyetin müellifin diğer eserlerinden *el-Edebu'l-Müfred*'de, Mûsa b. İsmâil (v. 223/837) – Hemmâm târîkiyle; *Halku Ef'âli'l-İbâd*'da ise Dâvud b. Şebîb (v. ?) – Hemmâm kanalıyla gelmesidir. Yani Yezid b. Hârûn – Hemmâm târîkine Buhârî yer vermemiştir. Netice olarak rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep, bize göre, burada zikredilen bu iki husustur.

Rivâyetin ta'lîkan verilmesi kadar üzerinde durulması gereken diğer bir husus da incelemeye çalıştığımız bu rivâyeti burada temrîz sîgasıyla veren Buhârî'nin, aynı hadîsi eserinin bir başka yerinde cezm sîgasıyla zikretmesidir.⁶³⁶ Cezm sîgasıyla verilen rivâyette Câbir b. Abdullâh'ın tek bir hadîs için Abdullâh b. Üneys'e uzun bir yolculuk yaptığı kaydedilir. Konuyla alakalı farklı îzâhlar yapılmıştır.

İlk görüş; İbn Battâl'a aittir. Ona göre bu iki rivâyet birbirinden farklı rivâyetlerdir. İbn Hacer ise, bu konuda İbn Battâl'ın, Ebû Eyyub el-Ensârî'nin bildiği bir hadîsi Ukbe b. Âmir'den teyit için gerçekleştirdiği rihleyle bunu karıştırdığı görüşündedir.⁶³⁷ İkinci tez ise; aynı rivâyetin bir yerde temrîz diğesinde cezm sîgasıyla verilmesinin daha çok Buhârî'nin dillendirdiği, ‘*cezm sîgası sıhhati, temrîz zafiyeti ifâde*

⁶³⁵ ez-Zehabî, *Siyer*, VI, 205.

⁶³⁶ Bu rivâyet İlim Kitabı Ondokuzuncu Bâb'da yine ta'lîkan ancak cezm sîgasıyla verilmiştir.

⁶³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 210.

eder' prensibinin genel geçer bir prensip olmadığını savunan görüştür.⁶³⁸ Ancak ilgili rivâyet destekleyici bazı rivâyetlerle birlikte değerlendirildiğinde farklı bir sonuca ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Zîrâ Cabir b. Abdullâh'ın, rihlede bulunarak Abdullâh b. Üneys'e gitmesiyle alakalı rivâyet, "Hasen" mertebesinde olduğu için buna işaret etmek maksadıyla *İlim Kitabı*'nda cezm sîgasıyla vermiştir. Yani hadîs metni kastedilmemiştir. Konu, hadîs metnini değerlendirmeye geldiğinde ise, rivâyet sıhhat bakımından dûn mertebede olduğu için temrîz sîgasıyla serdedilmiştir.⁶³⁹ Rivâyette var olan bu kusur, yukarıda bahsettiğimiz üzere, senet kaynaklı olabileceği gibi, metinle alakalı bir durum da olabilir. Tetkîke konu olan rivâyetin farklı senetlerinde, kıyamette gelecek sesin Allah'a nisbetinde sarahet bulunmamakta ve te'vile ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple rivâyet temrîz sîgasıyla serdedilmiştir.⁶⁴⁰ Zîrâ bu sesin göklerin ya da bir meleğin sesi olması da muhtemeldir.⁶⁴¹

Netice olarak üzerinde durulması gereken nokta; Buhârî'nin, cezm ve temrîz sigalarını her zaman senedin durumunu ifâde için kullanmayışıdır. O, metin tenkîdinde ve hadîsin sıhhatine ilişkin değerlendirmelerde de bu sigaları kullanmıştır. Dolayısıyla Buhârî'nin eserinde kullandığı prensiplere tek açıdan bakmak yani tek amaçla değerlendirmek her zaman doğru sonuç vermeyebilir.

1.14. Tevhid Kitabı, Kırküçüncü Bâb.

باب قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ) وَفِعْلِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - حَيْثُ -
يُنزَلُ عَلَيْهِ الْوَحْيُ . وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "قَالَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَا مَعَ عَبْدِي
حَيْثُمَا ذَكَرَنِي وَتَحَرَّكَتْ بِي شَفَّتَاهُ."⁶⁴²

Sahîh'in bir başka yerinde mevsûl olarak yer almayan fakat Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki eserlerinde yer verdiği⁶⁴³ rivâyetlerden biri de incelemeye çalışacağımız bu

⁶³⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II, 112.

⁶³⁹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, II 113; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 210.

⁶⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 210.

⁶⁴¹ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, X, 429.

⁶⁴² Yüce Allah'ın: "Onunla dilini kımıldatma..." (Kıyâme, 75/16) Kavli Ve Hz Peygamber'in Kendisine Vahy İndirilirken Yaptığı İle Alakalı Bâb. Ebû Hureyre Hz. Peygamber'den şöyle rivâyet etmiştir. "Yüce Allah: 'Kulum beni andığı ve bu sebeple dudaklarını her hareket ettirdiğinde, ben kulumun yanındayım.' buyurmuştur."

hadîstir.⁶⁴⁴ *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde Ahmed b. Hanbel'in ve *Müsned*'i ve İbn Mâce'nin *Sünen* 'inde yer almaktadır.⁶⁴⁵ Bu iki kaynak dışında başkaca eserlerde de bu rivâyeti görmek mümkündür.⁶⁴⁶

Rivâyetin sahabî râvîsi Ebû Hureyre'dir. Ebû Hureyre'den bu hadîsi Ebû Abdurrahman(v. 72/691), Ebû Hâzim(v. 100/718), Kerîme b. Hashâs(v. ?), Ümmü'd-Derdâ(v. 81/700) olmak üzere dört râvî nakletmiştir.

Ebû Abdurrahman (v. 72/691)⁶⁴⁷ kanalıyla gelen rivâyetin, aynı mefhum üzere, Hâkim'in *Mustedrek*'inde geçiyor olması⁶⁴⁸ önem arz etmektedir. Zîrâ şartlarını hâiz bir rivâyet mevcutken Buhârî'nin konuyla alakalı kısmı muallak bir hadîsle doldurması îzâh gerektirmektedir. Bu rivâyetin râvîleri incelendiğinde; hepsinin âdil ve zâbit kabul edildikleri görülmekle birlikte, Buhârî'nin *Sahîh*'te başkaca yerlerde kendisinden hadîs aldığı⁶⁴⁹ râvîlerden Atâ b. Sâib'in (v. 136/753) ömrünün son dönemlerinde ihtilâta uğradığının ifâde edilmesi⁶⁵⁰ bizi düşündürmektedir. Zîrâ kendisinden bahse konu hadîsi Cerîr b. Abdullâh el-Humeyd (v. 188/804) nakletmektedir ve doğum yılı kaynaklarda h.110/728 olarak ifâde edilmektedir.⁶⁵¹ Dolayısıyla Cerîr'in bu rivâyeti Atâ'dan ihtilâta uğradığı dönemde almış olması muhtemeldir.

Ebû Hâzim (v. 100/718)⁶⁵² tarîkine baktığımızda ise rivâyetin râvîlerinden Muhammed b. Hasan b. Halil'in (v. ?) hakkında inceleyebildiğimiz eserlerde bir

⁶⁴³ Buhârî, *Halku efâ'li'l-ibâd*, tahk. Fahd b. Süleyman, I-II, Dâru atlasî'l-hadarâ, Arabistan 2005, II, 230-231.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 509, Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXV 271.

⁶⁴⁵ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, II, 540; İbn Mâce, *Sünen*, Edeb 53.

⁶⁴⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 93 (hno:811); el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhîs*, I, 673 (hno:1824).

⁶⁴⁷ Tam ismi Abdullâh b. Hubeyb b. Rabîa'dır. Neseî, İbn Hacer ve Vâkîdî gibi âlimler onu tevsîk etmişlerdir. ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 267.

⁶⁴⁸ Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhîs*, IV, 275 (hno:7625). Bu rivâyet mefhum olarak tetkîke açtığımız rivâyet ile aynı olsa da ifâde olarak farklılık arz etmektedir. Zehebî *Telhîs*'te bu rivâyet için, "Sahîh" değerlendirmesinde bulunur.

⁶⁴⁹ Buhârî, *Sahîh*, Rikak 53 (hno:6578)

⁶⁵⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 110

⁶⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, tahk. Beşşâr Avvad Ma'ruf, I-XVI, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, VIII 184.

⁶⁵² Tam ismi, Ebu'l-Hâzim el-Eş'aciyyu Selmân el-Kûfî'dir. Ahmed b. Hanbel ve İbn Ma'in onu tevsîk etmiştir. Sika bir râvî olup Ebû Hureyre'nin talebesidir. ez-Zehebî, *Siyer*, V, 7.

bilginin olmaması, yine rivâyetin râvîlerinden Muaviye b. Hişam (v. 204/819) ile alakalı olarak onu tevsîk edenler olmakla birlikte çok hata yapan, kuvvetli bir râvî olmadığına ifâde edilmesi,⁶⁵³ bu râvî hakkında temkinli yaklaşmamıza sebep olmaktadır. Şuayb Arnavud da bu rivâyetle alakalı olarak Müslim'in şartlarına göre, "Hasen" olduğunu ifâde etmiştir.

Kerîme bnt. Hashâs ve Ümmü'd-Derdâ rivâyetlerinin tamamı İsmâil b. Abdullâh (v. 131/748) kanalıyla bize ulaşmaktadır. İsmâil b. Abdullâh'tan da bu hadîsi İbn Câbir (v. 153/770), ve Evzâî (v. 157/774) nakletmektedir. Bu bilgiyi vermemizin sebebi tamamı Evzâî kanalıyla gelen Ümmü'd-Derdâ rivâyetlerinde diğer rivâyetlerde olmayan bir ayrıntının olmasıdır. Rivâyetlerin bazısında⁶⁵⁴ Kerîme b. Hashâs'ın bu hadîsi Ebû Hureyre'den Ümmü'd-Derdâ'nın evinde rivâyet ettiği ifâde edilmektedir. Rivâyetin bir versiyonunda Ümmü'd-Derdâ'nın bu hadîsi babasından onun da Ebû Hureyre'den nakledildiği belirtilmektedir. İbn Hacer bu noktaya işaret ederek senet zincirinde Ümmü'd-Derdâ'nın babasının bulunmasının bir vehm kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Zîrâ her ne kadar olay onun evinde geçse de Ümmü'd-Derdâ bu hadîsi babasından almamıştır. Zaten Evzâî kanalıyla gelen rivâyetlerin büyük çoğunluğunda râvî Ümmü'd-Derdâ'nın babası değil Kerîme b. Hashâstır. Bu yönüyle de rivâyetin bahse konu tarîki sıkıntılıdır.⁶⁵⁵ Netice itibariyle bu rivâyetin ta'lîkan verilmesinin sebebi Buhârî'nin *Sahîh*'i için belirlediği özel şartları taşıyor olmasıdır.

1.15. Tevhîd Kitabı, Elliikinci Bâb.

باب قول النبي صلى الله عليه وسلم: " الماهر بالقرآن مع الكرام البررة، وزينوا القرآن بأصواتكم."

Görüldüğü üzere bâb başlığında iki ayrı rivâyet mevcuttur. Bu rivâyetlerden ilki olan; "الماهر بالقرآن مع الكرام البررة" farklı lafızlarla da olsa *Sahîh*'te var olmakla birlikte⁶⁵⁶ bu lafızlarla Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki eserlerinde mevcuttur.⁶⁵⁷ Keza

⁶⁵³ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 244-253.

⁶⁵⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, III, 97 (hno:815).

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *et-Tağlîk*, V, 363. Hz Peygamber'in, "Kur'an'ı güzel okumak hususunda maharetli olan, *el-kirâmu'l-berere* ile beraberdir." ve "Kur'an'ı seslerinize zînetlendiriniz." Kâvilleri Bâbı.

⁶⁵⁶ Buhârî *Sahîh*, Tefsîru Sure (80),1 (hno:4937) rivâyetin lafzı şu şekildedir. "مَثَلُ الَّذِي يَفْرَأُ الْقُرْآنَ " وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ"

⁶⁵⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, II, 158.

Kütüb-i Semâniye çerçevesinde de Müslim'in *Sahîh*'i, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Tirmizî, Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde bu rivâyet yer almaktadır.⁶⁵⁸ Eğer lafız olarak yakın olanları da bu gruba dâhil edersek sayı daha da artmaktadır.⁶⁵⁹

Rivâyetin ulaşabildiğimiz bütün tarîkleri Katade (v. 117/735) – Zürâre b. Evfâ (v. 93/711) – Sa'îd b. Hişam (v. ?) – Âişe şeklindedir. Buhârî'nin *Sahîh*'te farklı lafızlarla serdettiği rivâyetde de durum aynıdır. Dolayısıyla Buhârî'nin bu rivâyeti ta'lîkan vermesinin sebebi, eğer senet kaynaklı ise, Katâde'den hadîsi dinleyenlerin durumuna bakmamız gerekmektedir. Tetkîke çalıştığımız rivâyetler içinde Katade'den ilgili hadîsi Sa'îd b. Ebî Arûbe (v. 156/772), Şu'be b. Haccac (v. 160/776), Ebû Avâne (v. 176/792), Ma'mer b. Râşid (v. 151/767) ve Hişam b. Ebî Abdullâh (152/768) rivâyet etmektedirler. Bu râvîlerden hiçbiri âlimler tarafından cerh edilmemiştir. Şu'be'nin, bahse konu rivâyetin *Sahîh*'te mevsûl ama farklı lafızlarla geçen halinin râvîsi olması sebebiyle Buhârî nazarında durumu bellidir. Dolayısıyla sıhhat değerlendirmesi yapılmasına gerek yoktur. Ebû Avâne hakkında söylenen, yazılı rivâyetleri güvenilir olmakla birlikte ezberinden hata yapabildiğine dair görüşler⁶⁶⁰ önem arzetmez. Zîrâ Buhârî bu râvînin bulunduğu yüzden fazla rivâyete *Sahîh*'inde yer vermiştir. Yine Sa'îd b. Ebî Arûbe'nin ihtilâta maruz kaldığına dair görüşler⁶⁶¹ de rivâyeti zedelemes. Zîrâ Sa'îd b. Ebî Arûbe'nin Katâde'den aldığı *altı* rivâyeti⁶⁶² *Sahîh*'te görebilmekteyiz. Ma'mer b. Râşid (v. 151/767) ile alakalı hadîs otoritelerinin genel anlamda tevsîki mevcuttur. Hişam b. Ebî Abdullâh (v. 152/768) ile ilgili olarak bizzat Buhârî, Şu'be'nin, Hişam'ı kendisinden daha üstün gördüğüne dair bir ifâdeye eserinde yer vermiştir.⁶⁶³ Ayrıca bu râvîden gelen iki rivâyeti de *Sahîh*'ine almıştır.⁶⁶⁴ Dolayısıyla bu rivâyetin ta'lîkan verilmesine râvî kaynaklı bir sebep gözükmemektedir.

⁶⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 48, 94, 98, 170, 192, 239, 266; Müslim, *Sahîh*, Misâfirîn, 244; Tirmizî, *Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân 13, (hno:2904); Ebû Dâvud, *Sünen*, Fedâilu'l-Kurân, 347 (hno: 1454); İbn Mâce, *Sünen*, Edeb 52 (hno: 3779).

⁶⁵⁹ Tirmizî, *Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân 13 (hno: 2904) ve Ebû Dâvud, *Sünen*, Vitir, 14 (hno: 1456).

⁶⁶⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 218.

⁶⁶¹ İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdekkisîn*, I, 31.

⁶⁶² Buhârî, *Sahîh*, Ezan 92 (hno: 750), Şerike 5 (hno: 2492), Menâkıbu'l-ensar 36 (hno: 3868), Megazi 8 (hno: 3976), Tefsîru Sure (98), 4 (hno: 4961), Rikak 16 (hno: 6450).

⁶⁶³ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 198.

⁶⁶⁴ Buhârî, *Sahîh*, Vudu 18 (hno: 153), Sehv 6 (hno: 1231).

Bize göre ilgili rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi Buhârî'nin ihtisâr uygulaması, yani rivâyeti ihtisâren verme iradesi, olabilir. Zîrâ bahse konu rivâyetin tüm versiyonlarında tercemede geçen ifâdenin devamında, “Kekeleyerek ve zorlanarak okuyanlara ise iki kat ecrin verileceği”ne dair bir ilave söz konusudur. Kanaatimizce bâbın konusu, *Kur'an'ı zorlanarak dahi olsa okumanın faziletinden çok; onu güzel okumanın değerine* işaret olması hasebiyle, Buhârî rivâyetin sadece tercemeyle ilgili kısmını almış, devamını ihtisâr etmiştir. İşte buna işaret için de rivâyeti ta'lîkan vermiş olmalıdır. Zîrâ bahse konu rivâyette senet ve metne yönelik herhangi bir kusur görünmemektedir. Bunun bir göstergesi de, çağdaş âlimlerden Şuayb Arnavud'un bu rivâyetin pek çok tarîkine ilişkin olarak söylediği, “Buhârî'nin şartlarına uygun” ifâdesidir.⁶⁶⁵

Tercemenin ikinci yarısını teşkîl eden, “وزينوا القرآن بأصواتكم” rivâyeti ise; Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında *Halku Efâli'l-İbâd* isimli eserinde yer verdiği hadîslerdendir.⁶⁶⁶ Ayrıca bu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* içerisinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Ebû Dâvud, Neseî, İbn Mâce ve Dârimî'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁶⁶⁷

Bu rivâyet ekseriyetle Berâ b. Âzib kanalıyla gelmektedir. Bununla birlikte Enes b. Mâlik, Abdurrahman b. Avf, Abdullâh b. Mes'ûd ve Ebû Hureyre de bu hadîsi rivâyet etmişlerdir.⁶⁶⁸ Berâ kanalıyla gelen rivâyet, hadîs âlimleri nezdinde, “*Sahîh*” kabul edilmiştir.⁶⁶⁹ Ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde bu rivâyetin neden ta'lîkan verildiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.⁶⁷⁰ Ancak İbn Hacer'in de belirttiği üzere rivâyetin Berâ dışındaki bazı tarîklerinin, ”Zayıf ya da, “Hasen” olması, yine bazı

⁶⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 48, 94, 98.

⁶⁶⁶ Buhârî, *Halku efâli'l-ibâd*, II, 132, 141, 142.

⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 283, 285, 296, 304; Neseî, *Sünen*, İftitâh 83 (hno:1023); Ebû Dâvud, *Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân, 353 (hno: 1468); İbn Mâce, *Sünen*, İkâmaetu's-salât, 176 (hno: 1342); Dârimî, *Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân 34.

⁶⁶⁸ İbn Hacer, İbn Abbas tarîkinin, “Hasen”, Abdurrahman b. Avf tarîkinin, “Zayıf”, İbn Mesud tarîkinin ise, “Mevkûf” olduğunu belirtir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 528.

⁶⁶⁹ Şuayb Arnavud, Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî ve Elbânî, gibi çağdaş âlimler bu görüştedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 283, Dârimî, *Sünen*, Fedâilu'l-Kur'ân 34; İbn Mâce, *Sünen*, İkâmaetu's-salât, 176 (hno: 1342)

⁶⁷⁰ İbn Muneyyir, *el-Mütevâri*, I, 213; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 541-543; Kirmânî, *el-Kevâkib*, XXV, 233; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 528-529; , Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXV, 288; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, X, 466, 467.

tarîklerin, mevkûfen rivâyet edilmesi,⁶⁷¹ hadîsin, Buhârî'nin *Sahîh* için belirlediği özel şartlara ulaşamamasına sebep olmuş olabilir. İlgili rivâyete Buhârî'nin bir başka eserinde mevsûlen yer vermesi de bu durumu desteklemektedir.

2. BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'TE BENZER LAFIZLARLA MEVSÛLEN VERDİĞİ RİVÂYETLER

2.1. Müsakât Kitabı, Birinci Bâb.

باب: فِي الشُّرْبِ... وَقَالَ عُثْمَانُ قَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ يَشْتَرِي بِئْرَ رُومَةٍ فَيَكُونُ دَلْوُهُ فِيهَا كِدْلَاءَ الْمُسْلِمِينَ." فَاشْتَرَاهَا عُثْمَانُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.⁶⁷²

Tetkîkine çalıştığımız bu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* içinde Tirmizî⁶⁷³ ve Neseî'nin⁶⁷⁴ *Sünen*'lerinde Sümâme b. Hazn el-Kuşeyrî (v. 35/655) kanalıyla yer almaktadır. Buhârî'de ise, bazı lafız farklılıkları ve eksikliklerle⁶⁷⁵ geçmektedir.⁶⁷⁶ Aynî, tercemede zikredilen rivâyetin Tirmizî'de⁶⁷⁷ Ebu Abdurrahman es-Sülemî (v. 70/689) kanalıyla gelen farklı bir rivâyet olduğunu ifâde etmektedir.⁶⁷⁸ Ancak metindeki lafızlar karşılaştırıldığında bu rivâyetin Sümâme rivâyeti olma ihtimali daha yüksektir.

Bu mukaddimeden sonra hemen belirtmek gerekir ki; bahse konu ta'lik Neseî nüshasında mevcut değildir.⁶⁷⁹ Senet açısından bakıldığında ise ilgili rivâyet; Tirmizî'ye göre, "Hasen" mertebesindedir.⁶⁸⁰ Diğer taraftan bu rivâyetin râvîlerinden *Ebû Mes'ûd el-Cüreyrî* (v. 144/761) ile alakalı olarak ricâl kaynakları, kendisinin sika olmakla

⁶⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XIII, 528.

⁶⁷² İçmeyi Ve, Taksim Edilen ya da Edilmeyen, Su Sadakasını, Hibesini ve Vasiyyet Edilmesini Caiz Gören Kimse Hakkındaki Bâb. Ve Osmân b. Affân şöyle dedi: Peygamber: Rûme Kuyusu'nu - kendi kovası da müslümânların kovaları gibi bu kuyu içinde, kendisine bir meziyet ayırmaksızın müşterek faaliyette bulunmak üzere- kim satın alırsa... buyurdu. Bunun üzerine Osmân onu satın almış(ve vakıf yapmış)tır.

⁶⁷³ Tirmizî, *Sünen*, Menakıb 19 (hno: 3703).

⁶⁷⁴ en-Neseî, *Sünen*, İhbas, 4 (hno:3608).

⁶⁷⁵ Buhârî, *Sahîh*, Vesaya 33. Bu rivâyette ise, "kendi kovası..." kısmı yoktur. Ayrıca, "Kuyu satın almak" yerine, "Kuyu kazmak" tabiri kullanılmıştır.

⁶⁷⁶ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 313.

⁶⁷⁷ Tirmizî, *Sünen*, Menakıb 19 (hno: 3699).

⁶⁷⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XII, 267.

⁶⁷⁹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XII, 268, İbn Hacer V, 37.

⁶⁸⁰ Tirmizî, *Sünen*, Menakıb 19 (hno: 3699).

birlikte ömrünün son dönemlerinde ihtilâta uğradığını⁶⁸¹ dikkat çekmektedir. Kezâ, rivâyetin bir başka râvîsi *Yahya b. Ebi'l-Haccâc el-Mingârî* (v. ?) hakkındaki en olumlu değerlendirme de, “Hadîsini almakta beis yoktur.” şeklindedir. Ancak ilgili râvî ile alakalı genel kabul, hadîsiyle ihticâc edilmeyeceği yönündedir. Ayrıca aynı kaynaklar onun “Leyyinu'l-hadîs” şeklinde nitelendirilmesine de dikkat çekmektedir.⁶⁸²

Öyle gözüküyor ki bu rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep; rivâyet metninden kaynaklanan bir sebep olmaktan öte, râvîlerin zabtına taalluk eden bazı kusurlardır. Esâsen Tirmizî'nin ilgili hadîsi hasen olarak nitelemesi de bunu göstermektedir.

2.2. Vasiyetler Kitabı, Onuncu Bâb.

باب: إِذَا وَقَفَ أَوْ أَوْصَى لِأَقْرَبِيهِ وَمِنَ الْأَقْرَابِ وَقَالَ ثَابِتٌ عَنْ أَنَسِ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لِأَبِي طَلْحَةَ: "اجْعَلْهَا لِفُقَرَاءِ أَقْرَابِكَ." فَجَعَلَهَا لِحَسَّانَ وَأَبِي بِنِ كَعْبٍ.⁶⁸³

Şurası bilinen bir gerçektir ki; Buhârî, üzerinde ihtilâf olan konuları belirtirken tercemelerde bunu farklı şekillerde ifâde eder. Bu yöntemlerden biri de, bab başlığını soru edatı ile oluşturup, cevabını mahzup bırakmasıdır. Bahse konu tercemede de, akraba kavramının mahiyet ve kapsamına ilişkin farklı görüşler olması sebebiyle; “*Bu Yakınlar Kimlerdir?*” sorusunun cevabı hazfedilmiştir.⁶⁸⁴

Bu rivâyet *Sahîh*'te, Enes b. Mâlik kanalıyla üç ayrı râvîden nakledilmektedir.

İshak b. Abdullâh– Enes tarîki: *Sahîh*'te beş ayrı yerde geçmektedir.⁶⁸⁵ Rivâyetle alakalı dikkatimizi çeken husus, ilgili rivâyetlerin hiçbirinde Ebû Talha'nın bu bahçeyi Hassan b. Sabit ve Übey b. Ka'b'a verdiği dair açıklama yer almamaktadır.

⁶⁸¹ Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, V, 261, İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 309.

⁶⁸² İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 446; İbn Hacer, *et-Tağlîk*, III, 314.

⁶⁸³ Bir Şahıs Vakıf Yaptığı Yâhud Yakınlarına Vasiyyet Yaptığı Zaman, Bu Yakınlar Kimlerdir? Ve Sabit, Enes'ten naklettiğine göre, Hz. Peygamber Ebû Talha'ya hitaben: “Sen o Beyruhâ bostanını kendi yakınlarının fakirlerine tahsîs et.” buyurdu. Ebû Talha da o bostanını Hassan ibn Sâbit'e ve Ubeyy b. Ka'ba tahsîs etti.

⁶⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 446.

⁶⁸⁵ Buhârî *Sahîh*, Zekat 44 (hno: 1461), Vekalet 15 (hno:2318), Vesaya 10 (hno: 2752), 17 (hno: 2758), 26 (hno: 2769), Tefsîru Sure (3), 5 (hno: 4554), Eşribe 13 (hno: 5613).

Sümame (v. 128/745) – Enes tarîki: Bu rivâyet tetkîke açtığımız bâbda ta’lîkan verilse de Tefsîr kitabında mevsûlen yer almaktadır.⁶⁸⁶ Bahse konu rivâyette dikkat çeken husus, Ebu Talha’nın bu vakfı Hassan b. Sâbit ve Übey b. Ka’b’ın istifâdesine sunmasına dair ayrıntının râvî Enes’e ait bir açıklama olmasıdır. Ayrıca Hz Peygamber’in, Ebû Talha’ya tavsiyesine ilişkin rivâyetin, ilk kısmı bu tarîkte bulunmazken, sadece vakfın kime yönlendirildiği/yapıldığına dair cümle yer almaktadır.

Tetkîkine çalıştığımız **Sabit (v. 123/740) – Enes tarîki:** *Sahîh*’te ta’lîkan yer alan bu rivâyet, Ahmed b. Habel’in *Müsned*’i⁶⁸⁷, Müslim’in *Sahîhi*’i⁶⁸⁸, Neseî⁶⁸⁹ ve Ebû Dâvud’un *Sünen*’lerinde⁶⁹⁰ geçmektedir.⁶⁹¹

Buhârî şerhlerinden inceleme imkânı bulduğumuz hiçbirinde⁶⁹² bu rivâyetin neden ta’lîkan verildiğine dair bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Ancak rivâyet üzerindeki tetkîkler neticesinde bazı ipuçlarına yakalamış durumdayız. Bunlardan ilki; Hz Peygamber’in “اجعلها لفقراء أقاربك” şeklinde tavsiyesi ile alakalıdır. Ancak hadîsin yer aldığı Buhârî dışındaki diğer bazı kaynaklarda ise mezkûr ifâde “اجعلها في قرابتك” şeklindedir. Yani ifâdede “fakirler” lafzı mevcut değildir. Keza bazı rivâyetlerde de, “أقاربك” sözcüğü yerine “اهلك” kelimesi geçmektedir. Dikkatimizi çeken bir başka husus ise, bize göre zikredilenden daha da önemlidir. O da; rivâyetlerin Neseî tarîki hariç diğer tüm versiyonlarında, Ebû Talha’nın bu vakfı *Hassan ibn Sâbit ve Übeyy ibn Ka’b’a* yaptığına dair bilgi Enes b. Mâlik’e dayandırılmaktadır. Ancak Neseî rivâyetinde ise; “اجعلها في قرابتك في حسان بن ثابت وأبي بن كعب” şeklinde ilgili ifâde Hz Peygamber’e ait bir ifâde olarak geçmektedir. Bu zâviyeden bakıldığında Ebû Talhâ’nın bu seçiminin kendi tasarruf mu, yoksa Hz Peygamber’e ait bir yönlendirme mi olduğu konusu kapalı kalmaktadır.

⁶⁸⁶ Buhârî, *Sahîh*, Tefsîru Sure (3), 5 (hno: 4555).

⁶⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 285. Yine Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde, **Humeyd b. Tîraveh (v. 142/143/759) – Enes** tarîkiyle de yer almaktadır. Şuayb Arnavud’a göre bu tarikle gelen rivâyetler Buhârî ve Müslim’in şartlarını haizdirler. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 115, 174, 262.

⁶⁸⁸ Müslim, *Sahîh Zekat* 43.

⁶⁸⁹ Neseî, *Sünen*, İhbas, 2 (hno: 3602).

⁶⁹⁰ Ebû Dâvud, *Sünen*, Zekat 45 (hno:1689).

⁶⁹¹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 422.

⁶⁹² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, VIII, 161; Kirmânî, *el-Kevâkib*, XII, 69; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, V, 446, 466; Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XIV, 63; Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, V, 12.

Bu insiyatifin Ebû Talha'ya ait bir insiyatif olduğunu gösteren rivâyetler değerlendirildiğinde; bu rivâyetlerin tamamının Sabit – Enes tarîkiyle geldiğine şahit olmaktadır. Bu tarîkte ismi geçen Sâbit'ten kasıt; Sabit b. Eslem el-Bünânî'dir. (v. 123/740) Ahmed b. Hanbel, İclî, Neseî ve daha pek çok cerh ve ta'dil âliminin tevsîk ettiği bu râvî, tâbiûnun büyüklerindedir.⁶⁹³ Dolayısıyla Sabit kaynaklı bir ihtilâfın varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bu hadîsi Sâbit'ten alan râvîlere baktığımızda ise bunların; Behz. b. Esved el-Âmmî (v. 197/812)⁶⁹⁴, Musa b. İsmâil et-Tebuzekî (v. 223/838)⁶⁹⁵, Affân b. Müslim b. Abdullâh el-Basrî (v. 220/835),⁶⁹⁶ Hudbe b. Halid b. Esved (v. 235/850)⁶⁹⁷ teşekkül ettikleri ve hepsinin cerh ve ta'dil âlimleri nazarında sika kabul edildikleri ve ayrıca tamamının da Buhârî'nin *Sahîh*'te kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları arasında yer aldıkları görülür. Bu açıdan, bahse konu rivâyetin senet açısından sıhhatini zedeleyen bir durumun olmadığı kanatindeyiz.

Yukarıda da ifâde edildiği gibi vakfa konu bahçenin Hasan b. Sabit ve Übey b. Ka'b'ın istifâdesine sunulmasıyla alakalı belirlemenin Ebû Talha'ya değil de Hz Peygamber'e ait bir belirleme olduğunu ifâde eden rivâyet Neseî rivâyetidir. Bu rivâyetin râvîleri arasında yer alan Ebûbekir b. Nâfi (v. 241-250/855-865) ile alakalı olarak ricâl kaynakları, kendisini “Sika” olmakla birlikte “Hasenu'l-hadîs” diye nitelendirmişlerdir.⁶⁹⁸ Pek tabiki böylesi bir niteleme ilgili rivâyeti diğerlerinden daha dûn mertebeye çekmiş bulunmaktadır.

Netice olarak ilgili rivâyetin ta'lîkan verilmesinin görünen sebebi; rivâyetler arasındaki lafız farklılıkları olmakla birlikte, bize göre asıl sebep; Ebû Talha'nın ilgili bahçeyi bağışladığı kişilere ilişkin tespîtin bizzat Ebû Talha'nın kendi tespîti mi, yoksa Hz Peygamber'e ait bir belirleme mi olduğu noktasındaki ihtilâftır.

⁶⁹³ ez-Zehebî, *Siyer*, V, 221, 222.

⁶⁹⁴ Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, III, 35, 36; ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 192, 193.

⁶⁹⁵ ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I, 289; ez-Zehebî, *Siyer*, X, 360, 365.

⁶⁹⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, X 242, 246; ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-A'lâm kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arabi ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-melâîyîn, yy 1980, IV, 238.

⁶⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, V, 19.

⁶⁹⁸ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, V, 1293.

2.3. Edahî Kitabı, Yedinci Bâb.

باب: فِي أُضْحِيَّةِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِكَبَشَيْنِ أَقْرَبَيْنِ وَيُذَكَّرُ: "سَمِيئِينَ".⁶⁹⁹

Bu rivâyet, tercemede geçen "سَمِيئِينَ" ifâdesi olmaksızın *Sahîh*'te mevsûlen yer almaktadır.⁷⁰⁰ Tercemedeki şekliyle *Kütüb-i Semâniye* dahilinde ise ilgili rivâyet; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile İbn Mâce'nin *Sünen*'inde geçmektedir.⁷⁰¹

Rivâyetin sahabî râvîleri; Enes, Ebû Hureyre, Ebû Râfi ve Câbir'dir. Bu tarîkleri ayrı ayrı ele alacak olursak;

Enes tarîkiyle gelen rivâyetlerin⁷⁰² Ebû Avâne'nin *Müsned*'i dışındaki hiçbir tarîkte "سَمِيئِينَ" ifâdesi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Avâne dahî, yine Enes tarîkiyle, "سَمِيئِينَ" ifâdesi bulunan rivâyetlere eserinde yer vermiştir.⁷⁰³ Bu durum da bizi hadîsin râvîleri üzerinde düşünmeye sevketmiştir. Ebû Avâne'de "سَمِيئِينَ" ziyâdesinin yer aldığı üç rivâyet mevcuttur⁷⁰⁴ ve bunların hepsi de Haccâc b. Muhammed el-A'ver (v. 206/821)⁷⁰⁵ kanalıyla Enes'e ulaşmaktadır. Haccâc hakkında ricâl kaynakları, sika olmakla birlikte ömrünün son dönemlerinde ihtilâta uğradığını ifâde etmektedirler.⁷⁰⁶ Bu durum bir problem teşkil etmez. Zîrâ Haccâc'dan bu rivâyeti Şu'be tahdîs etmiştir ve Haccâc – Şu'be tarîkine Buhârî *Sahîh*'inde yer vermiştir.⁷⁰⁷

⁶⁹⁹ Hz Peygamber'in Kurbanlığının Boynuzlu İki Koç Olduğu Hakkındaki Bâb. Bu iki koçun semiz oldukları da zikrolunuyor.

⁷⁰⁰ Buhârî, *Sahîh*, Edâhi 7.

⁷⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 136, 220, 225, 391; İbn Mâce, *Sünen*, Edâhî 1 (hno: 3122).

⁷⁰² Müslim, *Sahîh*, Edâhi 17; Ebû Dâvud, *Sünen*, Duhayâ 4 (hno: 2795, 2796); İbn Mâce, *Sünen*, Edâhî 1, (hno: 3122); Tirmizî, *Sünen*, Edâhî 2 (hno:1494); Neseî *Sünen*, Salâtu'l-îdeyn, 30 (hno:1588); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 99, 101, 113, 115, 117, 170, 178, 183, 189, 211, 214, 222, 255, 258, 268, 272, 281, 289; Dârimî, *Sünen*, Edâhî 1, (hno: 1988, 1989); Dârekutnî, *Sünen*, V, 501, (hno:4744); İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 125, 221, 223 (hno: 5309, 5900, 5901).

⁷⁰³ Ebu Avâne Ya'kub b. İshâk, *Musnedu Ebî Avâne*, tahk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî, I-V, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1998, V, 51 (hno: 7753).

⁷⁰⁴ Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk, el-Musnedu Ebî Avâne, I-V, tahk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1998, V, 51, 63.

⁷⁰⁵ ez-Zehebî, *Siyer*, XII, 622.

⁷⁰⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 447; Ebû İshâk el-Hûnî, *Neslü'n-nebâl bi mu'cemi'r-ricâl*, I-IV, Dâru İbn Abbas, Mısır 2012, I, 410-411.

⁷⁰⁷ Buhârî, *Sahîh*, Menâkıb 23 (hno: 3553).

Ebu Hureyre kanalıyla gelen rivâyetlerde genel olarak “سَمِيْنٌ” ilavesi mevcuttur.⁷⁰⁸ Ancak Beyhakî’de geçen rivâyette⁷⁰⁹ ise, aynı tarîkle gelmesine karşın, bu ibare bulunmamaktadır. Yani belirttiğimiz üzere, Ebû Seleme – Aişe – Ebû Hureyre tarîki ortak olmasına karşın Beyhakî’de geçen rivâyetlerin birinde bu ibarenin olup bir diğerin de olmaması düşündürücüdür.

Ebû Râfi tarîkinde de yukarıdakine benzer bir durum göze çarpmaktadır. Taberani’nin Mu’ceminde geçen rivâyetlerin birinde⁷¹⁰ “سَمِيْنٌ” ifâdesi yer almazken, diğ rivâyetlerde bu ibareyi görmek mümkündür.⁷¹¹

Cabir tarîkiyle gelen rivâyetlerin hiçbirinde “سَمِيْنٌ” ziyâdesine rastlanmamaktadır.⁷¹²

İbn Hacer rivâyetin ta’lîkan verilmesini, Ebû Hureyre ve Râfi’ tarîkleriyle gelen senetlerde ismi bulunan Abdullâh b. Muhammed b. Ukayl (v. 140/757) üzerindeki ihtilâfa bağlamıştır.⁷¹³ Her ne kadar İbn Hacer bu ihtilâfın içeriğine değinmese de; Abdullâh b. Muhammed b. Ukayl’dan bu rivâyetin aynı tarîkle; hem “سَمِيْنٌ” lafzını içeren hem de bu lafzın yer almadığı haliyle serdedilmiş olması, ayrıca Abdullâh’ın, “Leyyinul hadîs” ve “Muhtelit” olarak nitelenmesi⁷¹⁴ gibi değerlendirmelerin bahse konu ihtilâfa kaynak teşkil ettiği kanaatindeyiz.

Netice olarak rivâyetin ta’lîkan verilmesine sebep; ilgili rivâyette geçen “سَمِيْنٌ” ziyâdesi noktasında, aynı sahabîden gelen tarîklerde bile bir ittihâdın olmamasıdır. Enes tarîkli rivâyetlerde bu ibare genel olarak yer almazken; aynı tarîkle gelen bazı rivâyetlerde ilgili ziyâdeye rastlamak mümkündür. Kezâ, bahse konu ibarenin ekseriyetle yer aldığı Ebû Hureyre tarîklerinde de durum böyledir. Yani Ebu Hureyre

⁷⁰⁸ İbn Mâce, *Sünen*, Edâhi 1 (hno:3122); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 136, 220, 225; Beyhakî, *Sünen* IX, 436 (hno: 19009); el-Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-sahîhayn mea’t-telhîs*, IV, 257 (hno: 7547). Zehebî bu rivâyet için Telhîs’te, “Sahîh” nitelemesinde bulunmuştur.

⁷⁰⁹ Beyhaki *Sünen*, IX, 448 (hno:19047).

⁷¹⁰ et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, I, 312 (hno: 923).

⁷¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI 8, 391,398, et-Taberânî, *Mu’cemu’l-kebîr*, I, 312, (hno: 921); Beyhakî *Sünen*, Edahi 3.

⁷¹² Ebu Dâvud, *Sünen*, Duhâyâ 4 (hno: 2797), İbn Mâce, *Sünen*, Edâhi 1 (hno: 3120), Ahmed b. Hanbel *Müsned*, III, 375, Beyhakî, *Sünen*, IX, 448, 458, 483 (hno: 19047, 19088, 19185).

⁷¹³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, X, 12.

⁷¹⁴ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 204; Moğultay, *İkmâlu tehzîbi’l-kemâl*, VIII, 178.

kanalıyla gelen kimi tarîklerde bu ziyâdenin mevcut olmadığı görülmektedir. Öyle gözükiyor ki tüm bu sebeplerden dolayı, Buhârî mezkûr hadîsi ta'lîkan vermeyi yeğlemiştir.

2.4. Diyet Kitabı, Ondördüncü Bâb.

باب الْقِصَاصِ بَيْنَ الرَّجَالِ وَالنِّسَاءِ فِي الْجَرَاحَاتِ. وَجَرَحَتْ أُخْتُ الرَّبِيعِ إِنْسَانًا فَقَالَ النَّبِيُّ -
- صلى الله عليه وسلم : "الْقِصَاصُ".⁷¹⁵

Bu rivâyet bazı farklılıklarla *Sahîh*'te yer alan⁷¹⁶ hadîslerdendir. Ancak *Sahîh*'te mevsûlen verilen rivâyetlerde olayın fâili Rubeyyi'in kız kardeşi değil, bizzat kendisidir. Tercemede verilen şekliyle, bahse konu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* içinde Müslim'in *Sahîh*'i, Neseî'nin *Sünen*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁷¹⁷ Ayrıca daha tâli kaynaklarda da bu rivâyete rastlamak mümkündür.⁷¹⁸

Rivâyetin ulaşabildiğimiz bütün tarîkleri, *Hammâd b. Seleme – Sabit el-Bünânî – Enes* yoluyla gelmektedir.

Bu râvîler incelendiği vakit tamamının adalet ve zabt niteliklerini haiz kimseler olduğu görülür. Sadece rivâyetlerin bir kısmında ismi geçen İbrâhîm b. Haccac es-Sâmî'nin (v. 231-233/845-847), "sika ve sadûk" olduğu kabul edilmekle birlikte, çok az da olsa lafızları karıştırdığı belirtilmektedir.⁷¹⁹

Aynı senetle gelmesine karşın olayın faillerinde ve işlenen fiille alakalı farklılıklara da rastlanmaktadır. Buradan hareketle İbn Hazm ve Beyhakî, bu olayın aynı kişinin başına gelmiş iki ayrı hâdise olduğunu iddia ederler. Zîrâ birinde yaralama, diğesinde ise diş kırma söz konusudur. Birinde olayı Hz. Peygamber ile konuşan

⁷¹⁵ Yaralamalarda Erkekler İle Kadınlar Arasında Kisas (Yapılması) Bâbı. Enes Rubeyyi'in kız kardeşi bir insanı yaraladı da Hz Peygamber, "Kisas" buyurdu.

⁷¹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Sulh 8 (hno: 2703), Cihad 12 (2806); Tefsîru Sure (2), 23 (hno: 4500, 4611).

⁷¹⁷ Müslim *Sahîh*, Kasâme 24; Neseî, *Sünen*, Kasame 16 (hno: 4752); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 284.

⁷¹⁸ İbn Hibban, *Sahîh*, XIV, 414 (hno: 6491); Beyhakî, *Sünen*, VIII, 71, 112, (hno:15968, 16095); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 284, Ebû Avâne *Müsned*, IV, 96, 97 (hno: 6152, 6153); Ebû Ya'lâ, *Müsned* VI, 124, 231 (hno:3396, 3514).

⁷¹⁹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, tahk. Ahmed Şağif el-Pâkistânî, Dâru'l-âsime, ts, I, 106.

Rubeyyi'in annesi iken, diğesinde bu kişi Enes'in kardeşidir.⁷²⁰ Ancak olayın faili konumunda olan kişilerin de farklı olması sebebiyle, İbn Hacer, bu iddianın mümkün olamayacağını söyler. Zîrâ rivâyetlerin birinde Rubeyyi', diğesinde ise Rubeyyi'in kardeşi bu olayı gerçekleştirmektedir.⁷²¹ Kirmânî ise, doğru olanın, Rubeyyi' olması gerektiği görüşündedir. Ona göre Rubeyyi''in kız kardeşinin de olabileceği ihtimali hatalıdır.⁷²² Ayrıca İbn Hacer, bu yaralama yahud diş kırma olayını gerçekleştiren kişinin Rubeyyi'in kız kardeşi olduğuna dair rivâyet hususunda Hammad b. Seleme'nin teferrüd ettiğini söyler.⁷²³

Bizim dikkatimizi çeken bir hususu burada zikretmek yerinde olacaktır. Rubeyyi', Enes b. Mâlik'in halası ve Enes b. Nadr'ın kız kardeşidir. Konuyla alakalı rivâyetlerde Rubeyyi'in kim olduğu açıklanırken genelde o, "الرَّبِيعُ عَمَّةُ أَنَسٍ"/Enes b. Mâlik'in halası" olarak tanıtılmıştır. Ancak Ebû Dâvud'da geçen rivâyete⁷²⁴ baktığımızda ise; "الرَّبِيعُ أُخْتُ أَنَسٍ..." şeklinde yani bu sefer de Enes b. Nadr'ın kardeşi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Hammad b. Seleme rivâyetlerinde senetteki bu ayrımı "أُخْتُ الرَّبِيعِ" şeklinde algılanmış ve bu şekilde senede girmiş olabilir.

Netice olarak rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olan husus, rivâyette olayın faili olarak ismi geçen kişinin kimliği konusundaki ihtilâflardır.

2.5. İ'tisâm Kitâbı, Yirminci Bâb.

باب: إِذَا اجْتَهَدَ الْعَامِلُ أَوْ الْحَاكِمُ فَأَخْطَأَ خِلَافَ الرَّسُولِ مِنْ غَيْرِ عِلْمٍ ، فَحُكْمُهُ مَرْدُودٌ . لِقَوْلِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : " مَنْ عَمِلَ عَمَلًا لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا ، فَهُوَ رَدٌّ " .⁷²⁵

Bu rivâyet *Sulh Kitabı*'nda aynı lafızla yine ta'lîkan⁷²⁶; benzer lafızlarla ise, *Sahîh*'te mevsûlen yer almaktadır.⁷²⁷ Bu zâviyeden baktığımızda ilk etapta rivâyetin

⁷²⁰ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXIV, 72.

⁷²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 224.

⁷²² Kirmânî, *el-Kevâkib*, XXIV, 17.

⁷²³ İbn Hacer, *et-Tağlik*, V, 249.

⁷²⁴ Ebu Dâvud, *Sünen*, Diyat, 32 (hno:4595).

⁷²⁵ Âmil (Veya Âlim) Yâhud Hâkim (İctihâd Ettiği Zaman) Bilgisi olmaksızın Rasûlullah'ın Şerîfetine Aykırı Bir Hatâ Yaparsa, Onun Bu Hükümü Reddedilir. Çünkü Hz. Peygamber'in, "Her kim bizim işimizin üzerinde olmadığı bir iş yaparsa, o reddedilmiştir." kavli vardır.

⁷²⁶ Buhârî, *Sahîh*, Sulh 60.

⁷²⁷ Sulh 5. Rivâyetin bu babdaki şekli: "مَنْ أَحَدَّثَ فِي أَمْرِنَا هَذَا مَا لَيْسَ فِيهِ فَهُوَ رَدٌّ" şeklindedir.

mânen serdedildiği zehabıyla ta'lîkan verildiği düşüncesine kapıldık. Zîrâ bu usûlün Buhârî'nin ta'lîkleri kullanma yöntemlerinden biri olduğu bilinmektedir. Ancak daha sonra bahse konu hadîsin tercemede geçen lafızların aynıyla *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde Müslim'in *Sahîh*'i⁷²⁸ ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde⁷²⁹ yer aldığını müşahede ettik. Bu sebebe istinaden rivâyetin senetlerini tetkîk ettiğimizde tüm rivâyetlerin; **Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî – Sa'd b. İbrâhîm – Kâsım b. Muhammed – Âişe** tarîkiyle bize ulaştığını görmekteyiz.

Râvîlere ilişkin yaptığımız araştırmada, genel anlamda, cerh edilen râvî gözükmemektedir. Ancak bu lafızla gelen bütün rivâyetlerin ortak râvîsi olan Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî (v. 174/790) hakkında cerh ve ta'dil âlimlerinin büyük bir kısmının tevsîki varken, İbn Hibbân'ın ilgili râvî hakkında, çok vehm ettiğini belirtmesi ve Buhârî'nin *Sahîh*'inde söz konusu râvînin rivâyetlerine sadece ta'lîkan yer vermesi oldukça düşündürücüdür.⁷³⁰ Zîrâ Buhârî, *et-Târih*'inde, bu râvîden gelen mevsûl rivâyetlere yer vermiştir.⁷³¹ Tetkîke açtığımız bu rivâyetin farklı lafızlarla *Sahîh*'te mevsûl olarak geçen hiçbir tarîkinde Abdullâh b. Ca'fer ez-Zuhrî ismine rastlanmamaktadır. Bu durum bizi şöyle düşünmeye sevketmektedir: İlgili râvî rivâyetlerinin *Sahîh*'te yer almama sebebi, öyle gözüküyorki râvîsinin sika olmakla birlikte Buhârî'nin *Sahîh*'i için koyduğu şartları taşımamasıdır. Böylesi rivâyetleri Buhârî *Sahîh*'i dışındaki diğer eserlerinde mevsûlen verirken, bahse konu sebebe dayalı olarak, ilgili rivâyeti *Sahîh*'ine ta'lîkan almaktadır. Ancak rivâyetin metnine ilişkin sıhhatinde en ufak bir şüphesi olmadığından, rivâyetin farklı tarîklerine mevsûl bir şekilde *Sahîh*'inde yer vermiştir.

Netice itibariyle bu rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olan âmilin, rivâyetin râvîlerinden birinin, Buhârî'nin *Sahîh*'i için belirlediği özel şartları taşımaması olduğu kanaatindeyiz.

⁷²⁸ Müslim, *Sahîh*, Akziye 18.

⁷²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 180, 256.

⁷³⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 421.

⁷³¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 368, 383.

3. SAHÎH'TE MEVSÛLEN GEÇİP GEÇMEDİĞİ KONUSUNDA İHTİLAF EDİLEN RİVÂYETLER

3.1. Ezân Kitabı, Ellidördüncü Bâb.

باب إِمَامَةِ الْعَبْدِ وَالْمَوْلَى ... لِقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَوْمُهُمْ أَقْرَبُهُمْ لِكِتَابِ اللَّهِ".⁷³²

Bazı kaynaklarda bu rivâyetin *Sahîh*'in bir başka yerinde⁷³³ mevsûlen verildiği söylene de,⁷³⁴ mezkûr rivâyetin “وَلْيَوْمَكُمْ أَكْثَرُكُمْ قُرْآنًا” şeklinde olduğu, gerek senet gerekse mânâ olarak tercemedeki rivâyetten farklılık arzettiği görülmektedir. Bahse konu rivâyet ise, *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde; Müslim'in *Sahîh*'i, Tirmizî, Ebû Dâvud, Neseî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'leri ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁷³⁵

*İsmâil b. Recâ*⁷³⁶ – *Evs b. Dam'ac* (v. 74/693)⁷³⁷ – *Ebû Mes'ud el-Ensârî*

tarîki: Rivâyetin ulaşabildiğimiz tarîklerinin ekserisi bu kanalla Hz Peygamber'e varmaktadır. İsmâil b. Recâ ve Evs b. Dam'ac ile alakalı olarak münekkit âlimlerin çoğu onların sika oldukları ifâde söylerler. İsmâil b. Recâ'dan bu rivâyeti alanlar ise A'meş ve Şu'be'dir. Buhârî'nin A'meş ve Şu'be'den *Sahîh*'te hadîs rivâyetinde bulunduğu bilinmektedir. Bu iki râvîden de hadîs alanların sayısı pek çoktur. Söz konusu râvîden hadîs dinleyenler içerisinde problemlî râvîler olsa da bunların pek çoğu güvenilir râvîlerdir.⁷³⁸

⁷³² Kölenin ve Azad Edilip de Üzerinde Velâyet Devam Eden Kimsenin İmamlığı Bâbı, Aişe'ye, kölesi Zekvân Mushaftan imamlık ederdi ve zina çocuğunun, bedevînin ve Hz. Peygamber'in: “Cemâate, Allah'ın Kitabı'm en çok belleyip okuyan kim ise, o imamlık eder.” sözünden dolayı, henüz ihtilâm olmamış bulunan çocuğun imamlığı.

⁷³³ Buhârî, *Sahîh*, Megâzi, 53.

⁷³⁴ eş-Şinkitî, Muhammed el-Hadır b. Seyid Abdullâh b. Ahmed, *Kevseru'l-meânî'd-derâri fi keşfi'l-hafâya Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIV, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1995, IX, 9.

⁷³⁵ Müslim, *Sahîh*, Mesâcid, 290-291; Tirmizî, *Sünen*, Salat 62; Ebû Davud, *Sünen*, Salât 61; Neseî, *Sünen*, İmâme 3, İbn Mâce, *Sünen*, İkâmetu's-salât 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 118,121, V, 272; İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 292.

⁷³⁶ ez-Zehebî, sayısız (gayru vahid) âlimin onu tevsîk ettiğini belirtirken, İbn Hacer'de bu durumu desteklercesine sadece Ezdî'nin bu râvî hakkında olumsuz bir düşüncesi olduğunu ifâde eder. ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 209; Moğultay, *İkmâlu Tehzibi'l-Kemâl*, II, 169.

⁷³⁷ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1063; Moğultay, *İkmâlu Tehzibi'l-Kemâl*, II, 290.

⁷³⁸ Bu râvîler arasında; Fudayl b. İyaz (v. 187/802), Cerir b. Hazim, Muhammed b. Hazim (v. 194/809), Yahyâ b. Saîd el-Kettan (v. 198/813), Abdullah b. Numeyr (v. 199/814), Affân b. Müslîm (v. 220/835), Ebû Velîd et-Tayâlisî (v. 220/835), Muhammed b. Abdi'l-A'lâ es-San'ânî (v. 245/859), Harun b. İshâk (v. 258/871) gösterilebilir.

İbn Cureyc – Abdulmelik - Enes b. Mâlik tarîki: Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen bir rivâyet bu kanalla gelmektedir. Bahse konu rivâyet, râvîleri arasında yer alan Abdulmelik'in cehaleti sebebiyle, “*Sahîh lizâtihi*” olarak nitelendirilmiştir.⁷³⁹

Tetkîkine çalıştığımız bu rivâyetin Tirmizi'ye göre, “Hasen-*Sahîh*”⁷⁴⁰ olarak değerlendirildiği, yine bazı tarîklerinin de Müslim'in şartlarına göre, “*Sahîh*” kabul edildiği görülmektedir.⁷⁴¹ Buhârî'nin bu hadîsi *Sahîh*'ine mevsûlen almama sebebi pek tabiki *Sahîh*'i için belirlediği şartları taşımaması olabilir. Ancak bu rivâyetin *el-Mustedrek*'te iki ayrı tarîkle yer alması⁷⁴² Buhârî'nin şartlarını taşıyan tarîklerinin de olma ihtimalini hatıra getirmektedir. Bizim bu rivâyetin ta'lîkan verilmesinin sebebiyle alakalı tespîtimiz, ihtisâr uygulamasıdır. Zîrâ tetkîke çalıştığımız bu hadîsin bütün tarîklerinde imâmlık makamına geçecek kişilerin kim olacağına dair sıralama/hiyerarşi ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve Hz Peygamber'in sahâbe ile olan diyaloglarına yer verilmiştir. Tercemede Buhârî'nin öncelediği kısım ise, “يَوْمُهُمْ أَقْرَبُهُمْ لِكِتَابِ اللَّهِ” cümlesidir. Öyle gözüküyor ki Buhârî'nin başka maddeleri değil de hususen bu maddeye yer vermesi, ilgili cümlenin Hz Peygamber'in ifâdelerinde hep ilk sırada yer almasıyla alakalıdır. Musannif bâb başlığına sadece bu kısmı almakla yetinmiştir.

3.2. Husumât Kitabı, İkinci Bâb.

باب: مَنْ رَدَّ أَمْرَ السَّيِّئِ وَالضَّعِيفِ الْعَقْلِ ... وَيُذَكِّرُ عَنْ جَابِرٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - عَنِ النَّبِيِّ
- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - رَدَّ عَلَى الْمُتَصَدِّقِ قَبْلَ النَّهْيِ ثُمَّ نَهَاهُ.⁷⁴³

Ele alacağımız bu ta'lîk *el-Câmiu's-Sahîh*'te mevsûlen geçip geçmediği tartışılan bir rivâyettir. Konuyla alakalı üç görüşün varlığından bahsedilebilir.

⁷³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 163.

⁷⁴⁰ Tirmizi, *Sünen*, Salat 174, (hno: 235).

⁷⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 118.

⁷⁴² el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhîs*, I, 370 (hno: 887).

⁷⁴³ Sefihin Ve Aklı Zayıfın İşini Geri Çeviren Kimse Bâbı Ve Câbir'den zikrolduğuna göre, Hz. Peygamber, (ihtiyaçlı kimsenin) yaptığı sadakayı, bundan nehyiden önce kendisine geri vermiştir. Sonra da (böyle kendisi muhtaçken sadaka vermekten) nehyetmiştir.

Bunlardan ilki Moğultay ve İbn Battal'a ait⁷⁴⁴ olan ve bu rivâyetin *Buyu'* kitabında mevsûlen⁷⁴⁵ geçtiği düşüncesidir. Buradan hareketle de *Sahîh*'te temrîz sîgası ile verilen rivâyetlerin, her zaman, zayıf olduğu genel yargısı ortadan kalkmaktadır.

İkincisi, Zerkeşî'nin (v. 794/1391) görüşüdür. Ona göre; incelediğimiz tercemede geçen bu hadîs, Moğultay ve İbn Battal'ın ileri sürdüğü ve *Buyu'* kitabında geçen müdebber kölenin azad edilmesi ile alakalı rivâyet değil; yine Câbir'den gelen, ancak kıyafetini tasadduk etmek isteyen kişiye Hz. Peygamber'in tavrını gösteren farklı bir rivâyettir.⁷⁴⁶ Bu ikinci rivâyet zayıf olduğu için Buhârî onu bâb başlığında ve ta'lîkan vermiş; müdebber köle ile ilgili ilk rivâyet ise, Buhârî'nin şartlarını haiz olduğu için mevsûlen yer almıştır.⁷⁴⁷

Son görüş de İbn Hacer'e aittir. Ona göre Zerkeşî'nin ifâde ettiği kıyafet tasadduku ile ilgili rivâyet, Cabir'den değil, Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilmektedir. Diğer yandan bu hadîs zayıf değil, bilakis sahîh, en kötü ihtimalle hasen mertebesindedir. İbn Hacer'de ilk etapta Zerkeşî'nin yöntem olarak doğru, ancak tespîtinin yanlış olduğu düşüncesinden hareketle, iki ayrı rivâyet alterantifi üzerinde durmuş, ancak sonradan farklı bir sonuca ulaşmıştır. Ona göre; bu rivâyetler farklı konulara dair rivâyetler değil, Cabir'den gelen aynı rivâyetin farklı iki tarîkidir. Dolayısıyla tercümede kastedilen rivâyet, *Buyu'* kitabındaki rivâyettir. Bununla birlikte rivâyetin farklı bir tarîkinde var olan ziyâdeye işaret etmek için ta'lîkan verilmiştir. Ziyâde içermeyen *Buyu'* kitabındaki rivâyet, Buhârî'nin şartlarını taşıdığı için mevsûlen serdedilmiştir. Tetkîke çalıştığımız rivâyet ise hadîsin ziyâde kısmını da içerdiği için Buhârî'nin şartlarına uymamış dolayısıyla temrîz sîgasıyla zikredilmiştir.⁷⁴⁸ Aynî ve Kastallanî de bu konuda İbn Hacer'e katılmaktadır.⁷⁴⁹ Buradan da net bir şekilde anlıyoruz ki Buhârî ta'lîk lafızlarını metin değerlendirmesi bağlamında kullanmıştır. Bize göre bu tespît son derece önemlidir.

⁷⁴⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, VI, 269.

⁷⁴⁵ Buhârî, *Sahîh*, *Buyu'* 59 (h.no: 2141).

⁷⁴⁶ en-Neseî, *Sünen*, Cum'a 26 (hno:1408).

⁷⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 87.

⁷⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 87.

⁷⁴⁹ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, IV, 233; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XII, 358-359.

Bu noktada tercemede geçen Câbir hadîsinin Müslim'in *Sahîh*'i ve Neseî'nin *Sünen*'inde yer aldığını söylemeliyiz.⁷⁵⁰

3.3. İ'tisâm Kitabı, Sekizinci Bâb.

باب: مَا كَانَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يُسْأَلُ مِمَّا لَمْ يُنَزَّلْ عَلَيْهِ الْوَحْيُ فَيَقُولُ: "لَا أَدْرِي" أَوْ لَمْ يُجِبْ حَتَّى يُنَزَّلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ ، وَلَمْ يَقُلْ بِرَأْيٍ وَلَا بِقِيَاسٍ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ)⁷⁵¹

Tercemede geçen Hz. Peygamber'in bilmediği konularda kendisine soru sorulduğunda, "Bilmiyorum" demesi ya da vahiy gelinceye kadar susmasına dair bir rivâyetin mevcudiyeti tartışılmıştır. Kirmânî açıklamasında, "لا ادري" ifâdesine hiç değinmeden meselenin değerlendirmesini yaparak tercemede geçen bu ifâdenin bir hadîs olmadığına zımnen işaret etmektedir.⁷⁵² İbn Hacer, her ne kadar *Taghlik*'inde bir açıklama getirmese de,⁷⁵³ *Fethu'l-Bârî*'de bunun bir hadîs olduğunu, ancak şartına uygun bir rivâyet bulamadığı için Buhârî'nin bu şekilde verdiğini söyler. Ardından Hz. Peygamber'in kendisine sorulan sorulara, "لا أدري" şeklinde cevap verdiğine dair bazı rivâyetler zikreder.⁷⁵⁴ Buna mukabil Aynî ise bu konuda Kirmânî'nin, mezkûr ifâdenin bir hadîs olmadığına dair görüşüne katılır ve İbn Hacer'i eleştirir.⁷⁵⁵

Gerek *el-Câmiu's-Sahîh*'te gerekse *Kütüb-i Tis'a*'nın diğer eserlerinde, Hz. Peygamber'in belli durumlar karşısında, "Bilmiyorum" şeklinde ya da susmasına dair⁷⁵⁶ rivâyetler mevcuttur.⁷⁵⁷ Dolayısıyla bu tercemeyle Buhârî'nin hangi rivâyeti kastettiği ya da özel olarak bir rivâyeti düşünüp düşünmediğini tespît etmek oldukça zor gözükmektedir. Kanaatimizce bu hususta Aynî ve Kirmânî'nin değerlendirmeleri doğruya daha yakındır.

⁷⁵⁰ Müslim, *Sahîh*, Zekat 41; Neseî, *Sünen*, Zekat 60, Buyû' 84.

⁷⁵¹ Hz. Peygamber Kendisine Vahy İndirilmeyen Konularda Soru Sorulduğunda, "Bilmiyorum" der ya da Kendisine İlgili Konuda Vahy İndirilinceye Kadar, O Soruya Cevâb Vermezdi. Re'y ya da Kıyâs İle de Söz Söylemezdi Bâbı.

⁷⁵² Kirmânî, *el-Kevâkib*, XXV, 55, 56.

⁷⁵³ İbn Hacer, *et-Taghlik*, V, 322.

⁷⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 303-304.

⁷⁵⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXV, 70.

⁷⁵⁶ Buhârî, *Sahîh*, İ'tisam 8.

⁷⁵⁷ Buhârî, *Sahîh*, Ahkam 26 (hno: 7176); Müslim, *Sahîh*, Sayd 48; Ebû Dâvud, *Sünen*, Menâsik 77 (hno: 1970).

Netice olarak Buhârî'nin ta'liklerine dair rakamsal verilerin İbn Hacer'e dayandığını bilmekteyiz. Dolayısıyla bu tarz tartışmalı rivâyetlerde İbn Hacer'in değil de, diğerlerinin görüşlerini benimsediğimizde muallak olarak addedilen bazı rivâyetlerin aslında farklı değerlendirmelere de konu olabileceğini görmekteyiz.

4. DİĞER MUALLAK RİVÂYETLER

4.1. Namaz Kitabı, İkinci Bâb.

بابُ أُجُوبِ الصَّلَاةِ فِي النَّبَابِ . ، وَيُذَكَّرُ عَنْ سَلْمَةَ بْنِ الْأَكْوَعِ أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ: "يَزُرُّهُ وَلَوْ بِشَوْكَةٍ" فِي إِسْنَادِهِ نَظْرٌ.⁷⁵⁸

Bu rivâyet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Ebû Dâvud ve Neseî'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁷⁵⁹ Buhârî de *Tarih*'inde bu hadîsin senet zincirini zikretmiş ancak metne yer vermemiştir.⁷⁶⁰

Buhârî'nin bu hadîsin isnâdında görüş ayrılıkları olduğuna dair ifâdesinin gerekçesi şöyle açıklanabilir: Bahse konu rivâyetin bütün kanalları *Musa b. İbrâhîm (v. ?) – Seleme b. Ekva'* tarîkiyle Hz Peygamber'e ulaşmaktadır. Mûsa b. İbrâhîm üzerinde ise bazı ihtilâflar mevcuttur. Bir kısım münekkid, onun Muhammed b. İbrâhîm b. Haris et-Teymî olduğunu ve kendisinin, "Menâkir"den kabul edildiğini ifâde ederler.⁷⁶¹ Ancak Hâkim en-Neysâbûrî'ye göre burada kastedilen Musa b. İbrâhîm et-*Teymî* değil Musa b. İbrâhîm *el-Mahzûmî* olduğu, dolayısıyla da hadîsin, "Sahîh" kabul edilmesi gerektiğini belirtir.⁷⁶² İbn Hacer ise, *Tağlîku't-Ta'lik* isimli eserinde bu tartışmalara girmezken,⁷⁶³ *Fethu'l-Bâri*'sinde Hâkim'e ait mezkûr görüşü benimsediğini açıkça

⁷⁵⁸ Namazın Avreti Örtecek Şeyler İçinde Vâcib Olması İle Alakalı Bâb ve Seleme b. Ekvâ'dan, Hz Peygamber'in: "(Namaz kılan kimse) O bezi bir dikenle de olsa düğmeler" buyurduğu zikrolunur. Bunun isnâdında nazar vardır.

⁷⁵⁹ Neseî, *Sünen*, Kible 15; Ebû Davud, *Sünen*, Salat 80; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 49, 54.

⁷⁶⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 279.

⁷⁶¹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, IV 82.

⁷⁶² el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahihayn mea't-telhis*, I, 379 (hno: 913). Zehebî bu rivâyet için *Telhis'te*, "Sahîh" değerlendirmesinde bulunur.

⁷⁶³ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II, 199.

belirtir.⁷⁶⁴ Bahsi geçen bu ihtilâftan ötürü Buhârî ilgili hadîsi temrîz sîgasıyla vermiştir.⁷⁶⁵

Musa b. İbrâhîm'den bu hadîsi dinleyenler ise; **Attâf b. Hâlid** (v. 179/795) ve **Abdulazîz b. Muhammed** (v. 186/802) isimli râvîlerdir. Attâf b. Hâlid hakkında ciddi ihtilâflar mevcuttur. Onu tevsîk eden münekkitler olmakla birlikte, bizzat Buhârî, adı geçen râvînin İmam Mâlik nezdinde övgüye değer bir kimse olmadığını belirtir.⁷⁶⁶ Dârekutnî de mezkûr râvîyi zayıf kabul etmektedir.⁷⁶⁷ Abdulaziz b. Muhammed hakkında ise; hafızasından rivâyette bulunduğu hata ettiği, sadece bazı râvîlerden aldığı rivâyetlerinin sağlam olduğu, hatta hadîsiyle ihticâc edilemeyeceği ifâde edilir.⁷⁶⁸ Buhârî, *Târîh*'inde onun hakkında, sadece vefat ettiği tarihi ve hadîs aldığı iki hocasını vermekle yetinir. Başkaca bir değerlendirmede bulunmaz.⁷⁶⁹ *Sahîh*'inde ise bu râvîden gelen rivâyetlere sadece ta'lîkan yer vermiştir.⁷⁷⁰

Netice olarak bu rivâyetin râvîleri üzerinde var olan ihtilâf, rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep gözükmektedir.

4.2. Ezan Kitabı, Atmışsekizinci Bâb.

باب: الرَّجُلُ يَأْتُمُّ بِالْإِمَامِ وَيَأْتُمُّ النَّاسُ بِالْمَأْمُومِ . وَيُذَكِّرُ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ :
"انْتَمُوا بِي وَلِيَأْتَمَّ بِكُمْ مَنْ بَعْدَكُمْ." ⁷⁷¹

Bu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Müslim'in *Sahîh*'i, Ebû Dâvud, Neseî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁷⁷²

⁷⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 555.

⁷⁶⁵ Kirmânî, *el-Kevâkib*, IV, 10.

⁷⁶⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 273.

⁷⁶⁷ İbn Zürayk, *Men tekelleme fihî 'd-Dârekutnî*, III, 108.

⁷⁶⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 366-369.

⁷⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VI, 25.

⁷⁷⁰ Buhârî, *Sahîh*, Megâzî 30 (hno: 4246).

⁷⁷¹ (İşittirici Olan) Kimse İmama Uyar, İnsanlar da İmama Uymuş Olan O Kimseye Uyarlar. Hz Peygamber'den, "Sizler bana uyunuz, sizin arkanızdaki kimseler de size uysunlar" sözü zikrolunur.

⁷⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 34, 54; Müslim, *Sahîh*, Salat 130; Neseî, *Sünen*, İmame 17 (hno: 803); Ebû Davud, *Sünen*, Salat 98 (hno: 680); İbn Mâce, *Sünen*, İkametu's-salat 46 (hno: 978).

Hadîsin ulaşabildiğimiz bütün tarîkleri *Ebû Nadra* (v. 108/726) – *Ebû Saîd el-Hudrî* kanalıyla Hz Peygamber’e uzanmaktadır. Kaynaklarda Ebû Nadra’nın sika bir râvî olduğu belirtilmektedir. Ancak kendisinin Ebû Zer’i atlayarak mürsel rivâyetlerde bulunduğu, bütün rivâyetleriyle ihticâc edilemeyeceği ve fusahadan olmasına karşın hata edebildiği belirtilmektedir.⁷⁷³ Buhârî de *Sahîh*’te bu râvînin rivâyetlerine sadece ta’lîkan yer vermiştir.

Kaynaklarda bu rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki Kirmânî, İbn Hacer ve İbn Recep’e aittir. Onlara göre; Ebû Nadra üzerindeki yukarıda ifâde edilen görüş ayrılıklarının ya da hadîs üzerinde başkaca ihtilâfların varlığı nedeniyle rivâyet ta’lîkan verilmiştir.⁷⁷⁴ Ancak her ne kadar bu hadîs, Buhârî’nin *Sahîh*’i için belirlediği özel şartlara uymasa da ihticâc edilebilecek bir rivâyettir.⁷⁷⁵ Konuyla alakalı diğer görüş sahibi ise, Aynî’dir. O, ilk görüşe karşı çıkarak mevzuya farklı bir açıdan yaklaşır. Ona göre, rivâyet Buhârî’nin şartlarını taşımaktadır. Hadîsin ta’lîkan verilme sebebi ise, mânâ ile rivâyet edilmesidir.⁷⁷⁶ Kanatimizce bu yorumlama çok önemlidir. Zîrâ bunu kabul edersek Buhârî’nin temrîz sîgasını sadece rivâyetin zayıflığını belirtmek için değil, başka amaçlara yönelik olarak da kullandığı görüşüne kuvvetli bir delil elde etmiş oluruz.

Rivâyetin senet değerlendirmesi ve rivâyet şekli ile alakalı fikir ayrılıkları olduğu kadar, metinsel yorumu ve kendisinden hüküm istinbatı açısından da farklı değerlendirmelere de rastlamaktayız. Örneğin; rivâyetin lafzından hareketle Şa’bî ve Mesruk gibi fukaha, ilk safın imâma, diğer safların ise ilk safa tabi olması gerektiğini belirtirler.⁷⁷⁷ Aynî ise, böyle düşünmez. Hadîste geçen, “اَنْتُمْ اَبِي” ifâdesinin ilk safa yönelik hitap olduğunu; devamında gelen, “وَلِيَاتَكُمْ بِكُمْ مِّنْ بَعْدِكُمْ” ibaresinin ise, arkadaki cemaatin/saf ilk safa “tabi olması” anlamında bir mânâ içermediği; bilakis, “Sizin hareketlerinize bakarak benim hareketimin ne olduğunu anlasınlar.” şeklinde bir mânâ

⁷⁷³ ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 529; Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, XI, 363; Dimeşkî, *et-Tekmîl*, I, 185.

⁷⁷⁴ İbn Hacer, *et-Tağlik*, II 299; İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, IV, 236.

⁷⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 240.

⁷⁷⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, V 364.

⁷⁷⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 342.

taşıdığını ifâde eder. Çünkü ona göre, imâm cemaat tarafından görülmesi bile namazda sadece imâma tabi olunur.⁷⁷⁸

Rivâyetin senedine baktığımızda râvîlerde var olan kusurlar, kannatimizce rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep teşkil edecek ölçüde olsa bile bu durum rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesini gerektirmez. Zîrâ Ebû Nadra'nın *Sahîh*'te ta'lîkan geçen bir başka rivâyetinde⁷⁷⁹ cezm sîgası kullanılmıştır. Dolayısıyla rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep noktasında metinsel anlamdaki fikir ayrılıklarının da göz ardı edilmemesi gerekir.

Netice olarak ta'lîk için kullanılan lafızlar değerlendirilirken tek bir noktayı sebep olarak göstermek her zaman doğru sonuçlar vermeyebilir. Bahse konu örnekte olduğu gibi senede, rivâyet yöntemi ve metin tahliline yönelik farklılıklar rivâyetin ta'lîkan verilmesinde etken olmuştur.

4.3. Namazda Amel, Onikinci Bâb.

باب مَا يَجُوزُ مِنَ الْبُصَاقِ وَالنَّفْخِ فِي الصَّلَاةِ . وَيُذَكَّرُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو: "نَفَخَ النَّبِيُّ -
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي سُجُودِهِ فِي كُسُوفٍ." ⁷⁸⁰

Abdullâh b. Amr'dan gelen bu rivâyet; Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde⁷⁸¹, Neseî ve Ebû Dâvud'un Sünen'inde⁷⁸² yer almaktadır. Ayrıca Tirmizî'nin Şemâil'inde⁷⁸³ İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde,⁷⁸⁴ ve Heysemî'nin Mevârid'inde⁷⁸⁵ bu hadîse rastlamaktayız.

⁷⁷⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, V, 364, Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, II, 62.

⁷⁷⁹ Buhârî, *Sahîh*, Şurût 4.

⁷⁸⁰ Namaz İçindeyken Tükürük Çıkarmak ve Üfürmek Gibi Caiz Olacak Şeylerle Alakalı Bâb Ve Abdullah b. Amr'dan zikrolunur ki, Hz. Peygamber, bir kusûf namazında secdesi esnasında üfürmüştür.

⁷⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 169, 188.

⁷⁸² en-Neseî, *Sünen*, Kusûf 14 (hno:1482); Ebu Dâvud, *Sünen*, İstiska, 10 (hno:1196).

⁷⁸³ et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *eş-Şemâilu'l-mahmudiyye ve'l-hasailu'l-mustafiyye*, tahk. Seyyid b. Abbas el-Celîmî, Mektebetu't-ticâriyye, Mekke 1993, s. 264, 265 (hno: 325).

⁷⁸⁴ İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Sahîhu İbn Huzeyme*, tahk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-II, Mektebu'l-İslamî, Beyrut 2003, I, 679, 680 (hno: 1389, 1392, 1393).

⁷⁸⁵ el-Heysemî, Nurettin Ali b. Bekir b. Süleyman, *Mevâridu'z-zam'ân ilâ zevaidi İbn Hibbân*, Thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, I-IX, Dâru's-sikâfeti'l-arabiyye, Şam 1992, II, 327.

Rivâyet iki kanaldan Abdullâh b. Amr b. As'a oradan da Hz Peygamber'e ulaşmaktadır.

Ya'lâ b. Atâ el-Âmirî (v. 220/835)– Babası - Abdullâh b. Amr tarîki: ⁷⁸⁶ bu tarikle gelen rivâyetler hadîs otoritelerince zayıf kabul edilmiştir. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden Müemmel b. İsmâil'i (v. 206/820) Ebû Dâvud ve Yahya b. Ma'in (v. 233/848) tevsîk etmekle birlikte; bizzat Buhârî'nin bu râvîyi, "Münkeru'l-hadîs" olarak nitelendirdiği, ⁷⁸⁷ Razi'nin de ilgili râvîyle alakalı olarak "çokça hata yaptığı" nı zikrettiği kaynaklarda görülmektedir. ⁷⁸⁸ Buhârî'nin ilgili râvînin rivâyetlerine sadece ta'lîklerinde yer vermesi de, ⁷⁸⁹ en azından Buhârî nazarında, *Sahîh*'te yer alacak mertebede olmadığını göstermektedir.

Ata b. Sâib – Babası – Abdullâh b. Amr tarîki ⁷⁹⁰ ile alakalı olarak rivâyetin râvîlerinden Atâ b. Sâib (v. 136/753) üzerinde bazı ihtilâflar mevcuttur. Zîrâ onun rivâyetleriyle ihticâc edilip edilemeyeceği ile alakalı ve son dönemlerinde yaşadığı zihni ihtilâttan dolayı ⁷⁹¹ hakkında bazı olumsuz görüşler serdedilmiştir. İbn Hacer ve Aynî, bu durumun rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi olabileceğine dikkat çekmişlerdir. ⁷⁹² Ancak mezkûr hadîsin, Atâ tarafından, zihni değişimi öncesi rivâyet edildiği kabul edilmektedir. Zîrâ Süfyân es-Sevrî, Hammad b. Seleme ve Şu'be gibi muhaddislerin Atâ b. Sâib'den ihtilâtı öncesi hadîs dinledikleri bilinmektedir. ⁷⁹³ İclî ve İbn Hibbân

⁷⁸⁶ İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 680, (hno:1393).

⁷⁸⁷ et-Târîhu'l-kebîr'de bu râvîye ayrılmış bölümde "Münkeru'l-hadîs" nitelemesine rastlayamadık. Buhârî, *et-Tarîhu'l-Kebîr*, VIII, 49. İlgili eserde dikkati çeken bir husus, Buhârî'nin müteakib râvî olan Müemmel b. Saîd'le alakalı olarak, "Münkeru'l-hadîs" değerlendirmesinde bulunmuş olmasıdır. Meşhûr münekkitlerden hemen hiçbirinin Müemmel b. İsmâil hakkında mezkur nitelemeyi yapmamış olmaları, Zehebî'nin, Müemmel b. İsmail hakkında Buhârî'ye atfen ileri sürdüğü "Münkeru'l-hadîs" nitelemesinin gerçekte Müemmel b. İsmail'e değil de, Müemmel b. Sa'îd'e ait olma ihtimalini hatıra getirmektedir.

⁷⁸⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, X, 111.

⁷⁸⁹ Buhârî, *Sahîh*, Sulh 7, Fiten 10.

⁷⁹⁰ en-Neseî, *Sünen*, Kusuf 14, 20 (hno: 1482,1496); İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 679, 680 (hno:1389, 1392); Beyhakî, *Sünen*, II, 352 (hno: 3362); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 169, 188, 198.

⁷⁹¹ el-Acemî, Ebu'l-Vefa Muhammed b. Halîl, *İğtiyâbu bi men ramâ mine'r-rivâti bi'l-ihtilât*, tahk. Alâuddîn Ali Rızâ, Dâru'l-hadîs, Kahire 1988, I, 241; ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 112, İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, VI, 404.

⁷⁹² İbn Hacer, *et-Tağlîk*, II, 446, Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VII, 424.

⁷⁹³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîh*, VII, 185.

bahse konu rivâyetin talikan verilme sebebinin Atâ'nın durumuyla alakalı olmadığını, asıl sebebin Buhârî'nin *Sahîh*'i için belirlediği şartlarla uyuşmaması olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁹⁴

Bu değerlendirmelerin ardından rivâyetler arasındaki lafız farklılıklarına işaret etmek de yerinde olacaktır. Atâ b. Sâib kanalıyla gelen tarîkler tetkik edildiğinde, Hz Peygamber'in secdeye vardığında etrafındakilerin duyabileceği şekilde nefes alıp vermesi/ *نفخ* rivâyetin bazı tarîklerinde yer almamaktadır.⁷⁹⁵ Atâ b. Sâib dışında gelen tarîklerde de durum aynıdır.⁷⁹⁶ Diğer bir husus ise, İbn Hibbân'da geçen bir başka tarîkte⁷⁹⁷ *نفخ* yerine *يتضرع* /için için yalvarması geçmektedir. Rivâyetin metni üzerinde var olan bu farklılıkların ardından rivâyet metninden çıkarılacak hükümlerle alakalı olarak da; bir kısım fukahanın üfürmenin namazı bozacağı yönündeki görüşüne mukabil, Buhârî nefhin namaza bir zarar vermeyeceği kanaatindedir. Buna delil olarak da, nefes vermenin bir kelam teşkîl etmemesini göstermektedir.⁷⁹⁸

Netice olarak; bu rivâyetin *Sahîh*'te mevsûlen yer almama sebebi; senedinde var olan bazı basit kusurlar olarak gözükmekle birlikte, bize göre bu kusurlar rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesini gerektirecek düzeyde değildir. Buna neden olan asıl amil ise, Hz Peygamber'in namazda sesli bir şekilde nefes alıp vermesiyle/*نفخ* alakalı kısmın bazı rivâyetlerde farklılık arz etmemesi bazılarında ise hiç bulunmamasıdır. Ayrıca bu rivâyete ilişkin yapılan fikhî değerlendirmelerdeki farklılıklar da, rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesine sebep gösterilebilir.

⁷⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 101.

⁷⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 159, 163, 198; İbn Hibban *Sahîh*, VII, 69 (hno: 2829); İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 679 (hno:1389); el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhis*, I, 478 (hno:1229).

⁷⁹⁶ en-Neseî, *Sünen*, Kusuf 13 (hno:1479, 1480, 1481); İbn Huzeyme *Sahîh*, I, 679, (hno:1393).

⁷⁹⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 69 (hno: 2838).

⁷⁹⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, VII, 424.

4.4. Zekât Kitabı, Otuzdördüncü Bâb.

باب: لَا يُجْمَعُ بَيْنَ مُتَفَرِّقٍ وَلَا يُفَرَّقُ بَيْنَ مُجْتَمِعٍ. وَيُذَكَّرُ عَنْ سَالِمٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مِثْلَهُ.⁷⁹⁹

Buhârî'nin temrîz sîgasıyla verdiği ta'liklerden biri de, tetkîke açacağımız bu rivâyettir. Kütüb-i Semâniye içerisinde; Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, Tirmizî, Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinde yer alan⁸⁰⁰ bu rivâyetin ulaşabildiğimiz tüm tarîkleri *Süfyân b. Hüseyin – Zührî – Sâlim – Babası (İbn Ömer)* kanalından gelmektedir.⁸⁰¹

Tirmizî bu hadîsi Buhârî'ye sorduğunu ve onun, rivâyetle alakalı olarak, “Mahfuz” değerlendirmesinde bulunduğunu, ve Süfyân b Hüseyin'i, “Sadûk” olarak nitelediğini belirtir.⁸⁰² Ancak Aynî, “Telvih”⁸⁰³ sahibinin, Tirmizî'nin İlel'inden nakledilen bu bilginin doğruluğundan şüphe ettiğini zikreder. Ona göre, şâyet Buhârî bunu söylemiş olsaydı bahse konu rivâyete eserinde muallak olarak yer vermez, Tirmizî'nin kendisi de bu rivâyeti hasen diye⁸⁰⁴ nitelemezdi.⁸⁰⁵ Nitekim kaynaklarda Süfyân'ın, “Sadûk” olduğuna dair bilgiler bulunsa da, Zührî'den yaptığı rivâyetler, muhaddislerin bazılarınca zayıf addedilmiştir.⁸⁰⁶ Ayrıca rivâyetlerin bazılarında Zührî'nin bu hadîsi Sâlim'den alırken, “إن ابن عمر حدثه به” demesi daha uygunken, “أقرأنيتها سالم بن عبد الله بن عمر” şeklinde rivâyette bulunması bir illet olarak görülmüş ve bu durum hadîsin temrîz sîgasıyla verilme sebebi sayılmıştır.⁸⁰⁷ Konuya dair

⁷⁹⁹ “Ayrı Ayrı Bulunan Zekat Malları Bir Araya Toplanmaz; Toplu Olanların da Arası Ayrılmaz” ve Sâlim'den; o da babası İbn Ömer'den; o da Hz Peygamber'den bu başlığın benzeri olan bir hadîs zikredilir.

⁸⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 15; Ebû Dâvud, *Sünen*, Zekat 4 (hno: 1568); İbn Mâce, *Sünen*, Zekat 11, (hno: 1801); Tirmizî, *Sünen*, Zekat 4 (hno: 621).

⁸⁰¹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 14.

⁸⁰² Tirmizî ile Buhârî arasındaki bu diyaloga Aynî işaret eder. Ancak Aynî'nin bu konuşmanın geçtiğini söylediği Tirmizî'ye ait “İlel” eserinde biz ilgili ifâdeleri bulamadık.

⁸⁰³ Bu eser Alâuddin Moğultay'a ait bir eserdir. Aynî ve İbn Hacer bu eserden sıklıkla istifâde etmişlerdir. Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 35.

⁸⁰⁴ Tirmizî, *Sünen*, Zekat 4 (hno: 621).

⁸⁰⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, IX, 13.

⁸⁰⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 302, Necm Abdurrahman Halef, *Mu'cemu'l-Cerh ve't-Ta'dil Li Ricâli Süneni'l- Kubra*, Dâru'r-Râye, 1989, s. 67. Bu muhaddisler arasında Dârekutnî, Yahya b. Maîn gibi Cerh ve Ta'dil âlimleri de mevcuttur.

⁸⁰⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 368.

Tirmizî'nin yaptığı bir açıklama da kayda değerdir. O, bu rivâyetin farklı tarîklerinin ekseriyetle mevkûf olduğu halde, sadece Süfyân b. Hüseyin'den gelen tarîkinin merfu olarak nakledildiğini belirtir.⁸⁰⁸

Hülasa; senetteki râvîlerden birinin zabtına yönelik eleştiriler ve bir râvîye ilişkin senette isminin geçip geçmemesine ilişkin şüphelerin mevcudiyeti, diğer yandan rivâyetin bazı tarîklerinin merfu', bazılarının ise mevkûf olarak zikredilmesi gibi hususlar, hadîsin ta'lîkan verilmesine sebep gözükmemektedir.

4.5. Zekât Kitabı, Kırkdokuzuncu Bâb.

باب قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (وَفِي الرِّقَابِ) (وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ) ... وَيُذَكَّرُ عَنْ أَبِي لَاسٍ: " حَمَلْنَا النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَلَى إِبْلِ الصَّدَقَةِ الْحَجِّ. " ⁸⁰⁹

Çalışmamıza konu bu bâb'ın altında yer alan Ebû Lâs'dan gelen bu rivâyet, *Sahîh*'te mevsûlen bulunmamakla birlikte, *Kütüb-i Semâniye* dahilinde Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde⁸¹⁰ yer almaktadır. *Kütüb-i Tis'a* haricindeki farklıca kaynaklarda da bu rivâyete rastlamak mümkündür.⁸¹¹

Rivâyete ilişkin olarak üzerinde durulması gereken ilk nokta, sahabî râvî Ebû Las'la alakalıdır. Zîrâ bu ismin Ziyâd olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi; Abdullâh b. Aneme ya da Muhammed b. Esved diyenlere de rastlanmaktadır. Bu sahabîden; biri tetkîke konu olan hadîs olmak üzere, sadece *iki* rivâyet varid olmuştur.⁸¹²

Bahse konu hadîsin Ebû Lâs'tan, sadece Amr b. Hakem b. Sevbân (v. 117/735) kanalıyla geldiğini görmekteyiz.⁸¹³ Amr b. Hâkim ise, İbn Hibbân'ın tevsîk ettiği bir râvî olmakla birlikte, Ali b. el-Medînî bu râvînin Üsâme b. Zeyd'den herhangi bir hadîs

⁸⁰⁸ Tirmizî, *Sünen*, Zekat 4 (hno: 621).

⁸⁰⁹ Yüce Allah'ın, "Sadakalar ancak kölelere, esîrlere, borçlulara, Allah yolunda... harcamaya mahsûstur..." (et-Tevbe: 60) Kavli Bâbı. Ebû Lâs'ın: Hz. Peygamber bizleri hacc için zekât develeri üzerine yükledi, dediği zikrolunur

⁸¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 221.

⁸¹¹ İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 1144, 1202 (hno: 2377, 2543); et-Taberâni, *Mu'cemu'l-kebîr*, XXII, 334 (hno: 837); el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhîs*, I, 612 (hno:1624); İbn Hacer, *et-Tağlîk*, III, 25.

⁸¹² Aynî, *Umdetu'l-kârî*, IX, 65.

⁸¹³ Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Münferidât ve'l-vuhdân*, tahk. Abdulgaffar Süleyman, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1988, s. 60.

almadığını, yani bu yolla gelen rivâyetlere itibar edilmemesi gerektiğini ifâde eder. Buhârî ise, söz konusu râvîden gelen rivâyetlere *Sahîh*'i dışında yer vermiştir.⁸¹⁴

Rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olan hususlarla alakalı olarak İbn Hacer rivâyetin râvîlerinden Yakub'un bu hadîsi İbn İshak'tan "an'ane" yöntemiyle rivâyette bulunmasını gösterir. Zîrâ bu sebepten ötürü ulemanın bir kısmı ilgili rivâyetin sübutu üzerinde tevakkuf etmişlerdir.⁸¹⁵ Senet zincirinde İbn İshak bulunan rivâyetler için bu îzâh yeterli olsa da; İbn İshak'ın yer almadığı tarîkler için farklı değerlendirmelerde bulunmak gerekmektedir. Kanaatimizce rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi; İbn Hacer'in belirttiği hususa ilave olarak, Amr b. Hâkim'in bu rivâyeti Ebû Las'tan alma konusunda teferrüt etmesi olarak gösterilebilir.

4.6. Hac Kitabı, Yüzyirmidokuzuncu Bâb.

باب الزِّيَارَةِ يَوْمَ النَّحْرِ . وَقَالَ أَبُو الزُّبَيْرِ عَنْ عَائِشَةَ: "أَخَّرَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الزِّيَارَةَ إِلَى اللَّيْلِ." ، وَيُذَكَّرُ عَنْ أَبِي حَسَّانَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: "أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ يَزُورُ الْبَيْتَ أَيَّامَ مِنَى." ⁸¹⁶

Bahse konu bâb başlığı altında *iki* ta'lîk mevcuttur ve her ikisi de *Sahîh*'in bir başka yerinde mevsûlen geçmemektedir.

*Ebû'z-Zübeyr (v. 126/743)*⁸¹⁷ – *Âişe tarîki*: Bu rivâyet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde,⁸¹⁸ Tirmizî,⁸¹⁹ Ebû Dâvud,⁸²⁰ Neseî,⁸²¹ ve İbn Mâce'nin⁸²² *Sünen*'lerinde yer almaktadır. Tirmizî bu hadîsi, "Hasen-*Sahîh*" olarak nitelendirirken, muasır âlimlerden Şuayb Arnavud ise, rivâyetin senedinin zayıf olduğunu belirtir. Buhârî de

⁸¹⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-tehziib* VII 382,383; Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl*, XXI, 307.

⁸¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III 389; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, IX, 65.

⁸¹⁶ Kurban Bayramının Birinci Günü Ka'be'ye (Farz Olan) Ziyaret Tavafını Yapmak Bâbı Ve Ebû'z-Zubeyr, Âişe'den: Hz. Peygamber ziyaret tavafını geceye kadar geri bıraktı, diye nakletmiştir. Ve Ebû'l-Hassân Müslim b. Abdullah'tan; o da İbn Abbâs'tan olmak üzere, Hz. Peygamber, "Birinci günden sonraki Minâ günlerinde Beyt'i ziyaret ederdi." diye zikrolunuyor.

⁸¹⁷ Bu râvinin tam ismi kaynaklarda "محمد بن مسلم بن تدرس" olarak geçmektedir. ez-Zehebî, *Siyer*, V, 380.

⁸¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 288, 309, II,327 VI, 215.

⁸¹⁹ Tirmizî, *Sünen*, Hac 80 (hno:920).

⁸²⁰ Ebû Dâvud, *Sünen*, Menasik, 84 (hno: 2002).

⁸²¹ Neseî, *Sünenü'l-kubrâ*, II, 460 (hno: 4169).

⁸²² İbn Mâce, *Sünen*, Menâsik, 77 (hno: 3059).

Ebû Zübeyr'in Aişe'den semâ'ında ihtilâf olduğunu belirterek adeta bu zayıflığın sebebini açıklar.⁸²³

Rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olarak, bahse konu hadîsin hem tercemede geçen hem de bâbın altında yer alan diğer hadîslere muhalifmiş gibi gözükmesi ve bu sebeple çıkarılacak hükümlerde ihtilâfa düşülmesi gösterilebilir. Zîrâ ilk muallak rivâyette Hz. Peygamber'in tavafı geceye bıraktığı ifâde edilirken, ikinci ta'lîkte ve o bâb altında yer alan hadîslende ise, bunun aksi bir durum söz konusudur. İbn Hacer bu rivâyetlerin arasını cem' etmenin mümkün olduğunu söyler. Ona göre, tavafın gece yapılmasına dair rivâyet bayramın ilk gününe hasredilmeli; tavafın gündüz yapılabileceğine dair rivâyetler ise, bayramın diğer günleriyle alakalı değerlendirilmelidir.⁸²⁴ Konuya ilişkin yorumlardan biri de; Hz. Peygamber'in gündüz yaptığı tavafın *ziyaret*; gece yaptığı tavafın ise *veda'* tavafını ifâde etmesidir.⁸²⁵ Kezâ; ilk tavafın *kudûm*, sonrakinin ise *ziyaret* tavafı olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır.⁸²⁶

Kanaatimizce İbn Hacer'in tespîtleri daha tutarlı gözükmektedir. Yani bu rivâyetlerin hepsinde zikredilen tavaf, ziyaret tavafıdır. Zîrâ Hz. Peygamberin haccı sırasında Hz. Safiye'nin adet olmasıyla alakalı rivâyet⁸²⁷ akabinde nazil olan âyette,⁸²⁸ temizlendikten sonra tavaf edilebileceğinin belirtilmesi, bu tavafın ziyaret tavafı olduğuna ve bayramın bütün günlerinde yapılabileceğine işaret eder.⁸²⁹ Dolayısıyla ziyaret tavafı, bayramın her günü yapılabiliyorsa rivâyette geçen tavaftan maksat ziyaret tavafıdır ve rivâyetlerin arasını İbn Hacer'in ifâde ettiği şekilde cem' etmek mümkün gözükmektedir.

İkinci rivâyetle ilişkin belirtilmesi gereken öncelikli husus, rivâyetin *Kütüb-i Semâniye'de* yer almadığıdır. Senet açısından bakıldığında ise; ismi geçen Ebu'l-

⁸²³ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 99.

⁸²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 663; İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 99.

⁸²⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, X 96; Kastallânî, *İrşadu's-sâri*, III, 236.

⁸²⁶ Keşmirî, Muhammed Ennûr Şâh, *Feyzu'l-Bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Muhammed Bedr, I-VI, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2005, III, 265.

⁸²⁷ Buhârî, *Sahîh*, Hac 145.

⁸²⁸ Hac, 22/29.

⁸²⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, IV, 404.

Hassân'ın tam adı Müslim b. Abdullâh el-Adevî el-Basrî'dir. Bu rivâyet, Muaz b. Hişâm'ın, babasından sema' dışındaki bir yöntemle aldığı ve kitaplaştırdığı rivâyetler içinde geçmektedir. Beyhakî'nin Sünen'inde yer alan rivâyette ise, İbrâhîm b. Muhammed b. Ar'ara ilgili rivâyeti yine sema' dışındaki bir yöntemle Muaz b. Hişâm'dan almıştır. Hadîsin senet zinciri ise, Katâde – Ebu'l-Hassân ve İbn Abbas şeklindedir. Bu tarîk dışında Katâde'nin Ebu'l-Hassân'dan hadîs aldığı bilinmemektedir. Dolayısıyla hadîs, “Garib” bir hadîstir.⁸³⁰ İbn Hacer, rivâyetin ta'lîkan verilmesine sebep olarak, hadîsin sema' dışında bir yöntemle alınmasını göstermez ve ilgili yöntemin münâvele olabileceğine işaret eder. Ona göre asıl sebep, hadîste varolan “şiddetli garabettir”⁸³¹

Hülasa, bu rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi, senedinde var olan ihtilâflar olabileceği gibi metnine yönelik bir takım problemler de olabilir.

4.7. Hâc Kitabı, Yüzotuzdördüncü Bâb.

باب رَمَى الْجِمَارِ . وَقَالَ جَابِرٌ: "رَمَى النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَوْمَ النَّحْرِ ضَحْيًى ،
وَرَمَى بَعْدَ ذَلِكَ بَعْدَ الزَّوَالِ." 832

Tetkîkine çalıştığımız bu rivâyet; *İbn Cüreyc – Ebû Zübeyr - Cabir b. Abdullâh* kanalıyla İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı hariç *Kütüb-i Semâniye*'nin tamamında yer almaktadır.⁸³³

Tirmizî bu rivâyetin, “Hasen-Sahîh” olduğunu ve konuyla alakalı uygulamanın da bu şekilde tatbik edildiğini ifâde eder.⁸³⁴ Şuayb Arnavud da ilgili rivâyete ait senedin Müslim'in şartlarını taşımakla birlikte Buhârî'nin şartlarına uygun olmadığını söyler. Zîrâ rivâyetin râvîlerinden –bir önceki hadîste de ismi geçen- Ebû Zübeyr, Buhârî'nin şartlarını taşımamaktadır.

⁸³⁰ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, X 97.

⁸³¹ İbn Hacer, *et-Tağlîk*, III, 100-101.

⁸³² Cemreleri Taşlama Bâbı Ve Câbir: Hz Peygamber (Akabe cemresini) nahr günü kuşluk vaktinde; bundan sonraki teşrîk günlerinde ise cemreleri, zeval vaktinden sonra taşıdı, demiştir.

⁸³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 312, 319, 399; Müslim, *Sahîh*, Hac 53; Ebû Dâvud, *Sünen*, Menâsik 79; Tirmizî, *Sünen*, Hac 59 (hno: 894); en-Neseî, *Sünen*, Menasik 221 (hno: 3063); İbn Mâce, *Sünen*, Menâsik 75 (hno:3053) Dârimî, *Sünen*, II, 1206 (hno: 1937).

⁸³⁴ Tirmizî, *Sünen*, Hac 59 (hno: 894).

Dikkati çeken bir başka husus ise; Dârimî'nin *Sünen*'inde ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan “بَعْدَ الزَّوَالِ” ifâdesinin yine aynı eserlerin bazı tarîklerinde, “عند الزوال” şeklinde geçmesidir. Kezâ, Müslim'de yer alan rivâyette, “زَوَالِ الشَّمْسِ”, Neseî'de ise, “إِذَا زَالَتِ الشَّمْسُ” olarak geçmektedir. İbn Hacer bu duruma işaret etmekle yetinmiş, herhangi bir açıklama yapmamıştır.⁸³⁵ Bu lafzî farklılık pek tabiki mânâyı etkilemektedir. Tirmizî'nin, uygulamanın, “Zevalden sonra” şeklinde yaygın olduğuna vurgu yapması, kanaatimizce bu lafız farklılıklarına işaret etmek içindir.

Tirmizî'nin hocası Buhârî'nin de bu lafız farklılıklardan haberdar olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla rivâyetin ta'lîkan verilmesinin gerekçelerinden biri de bu lafız farklılıklarına işaret olabilir. Ayrıca, rivâyetin Câbir b. Abdullâh kanallı tüm tarîklerinde yer alan Ebû Zübeyr sebebiyle, bahse konu rivâyetin ta'lîkan verildiğini söylemek de yanlış olmaz. Burada dikkate değer bir diğer nokta ise, Buhârî'nin kendi şartlarını taşımamakla birlikte, “*Sahîh*” hükmünde olan hadîsleri ta'lîk yöntemiyle vermesidir.

4.8. Oruç Kitabı, Yirmibeşinci Bâb.

بابِ اغْتِسَالِ الصَّائِمِ . وَيُذَكَّرُ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ اسْتَأْذَنَ وَهُوَ صَائِمٌ.⁸³⁶

Bu rivâyet Oruç Kitabı, Yirmiyedinci Bâb'da bu defa sahabî râvîsi ile birlikte bir sonraki rivayette tekrâr geleceği için, ilgili yere havale ederek, başlığı kapatmayı uygun gördük.

4.9. Oruç Kitabı, Yirmiyedinci Bâb.

بابِ سِوَالِكِ الرَّطْبِ وَالْيَابِسِ لِلصَّائِمِ . وَيُذَكَّرُ عَنْ غَامِرِ بْنِ رَبِيعَةَ قَالَ: "رَأَيْتُ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَسْتَأْذِنُ ، وَهُوَ صَائِمٌ مَا لَا أَحْصِي أَوْ أَعْدُّ." وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : "لَوْلَا أَنْ أَشَقَّ عَلَيَّ أُمَّتِي لَأَمَرْتُهُمْ بِالسِّوَالِكِ عِنْدَ كُلِّ وُضُوءٍ . " وَيُرْوَى نَحْوَهُ عَنْ جَابِرٍ وَرَزِيدِ بْنِ خَالِدٍ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ...⁸³⁷

⁸³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 678.

⁸³⁶ Oruçlunun Yıkınması Ve Peygamber'in oruçlu iken dişlerini misvakladığı zikrolunur.

⁸³⁷ Oruçlunun Yaş Ve Kuru Misvakla Dişlerini Fırçalaması Bâbı ve Âmir ibn Rabîa'nın: Ben, Hz. Peygamber'i oruçlu olduğu hâlde misvakla dişlerini temizlerken ihata edemeyeceğim yahud

Âmir b. Rebîa hadîsi: Rivâyetin mevsûl halinde yer alan Âsım b. Ubeydullâh (v. 132/749) hakkında bazı olumlu görüşler olmakla birlikte, İbn Ma'în ve Zuhlî bu râvîyi zayıf kabul ederler.⁸³⁸ Hatta Buhârî'nin bizzat kendisi ilgili râvî için, “Münkeru'l-Hadîs” değerlendirmesinde bulunur.⁸³⁹ Yine kaynaklarda onun hadîsiyle ihticâc edilemeyeceği ifâde edilir.⁸⁴⁰ Rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi olarak râvînin bu durumu gösterilir.⁸⁴¹ Bahse konu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* içerisinde; Ebû Dâvud ve Tirmizi'nin *Sünen*'leri ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçmektedir.⁸⁴²

Ebû Hureyre hadîsi: Bu rivâyet ve hemen devamında destekleyici mahiyette Cabir ve Zeyd'den gelen rivâyetler; Buhârî'de, basit lafız farklılıklarıyla, mevsûlen yer almaktadır. Ancak burada ta'lîkan verilen rivâyetler aynı lafızlarla *Sahîh*'te mevcut değillerdir. Tetkîkine çalıştığımız ilgili rivâyet, tercemede geçen lafızlarla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde⁸⁴³ yer almaktadır. Bu rivâyetler içinde, Buhârî'nin şartlarını taşıyanlar bulunduğu gibi,⁸⁴⁴ “Hasen” mertebesinde olanlar da vardır.⁸⁴⁵ Ta'likte geçen, “Her abdestten sonra” ifâdesi yerine, kimi rivâyetlerde “Her namazdan sonra” lafzı yer almaktadır. Rivâyetin bu lafızla geçtiği kaynaklar; başta Buhârî olmak üzere,⁸⁴⁶ Müslim'in *Sahîh*'i dışındaki *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserleridir. Bu yönüyle bakıldığında Buhârî'nin bu rivâyeti *Sahîh*'te mevsûlen zikretmeme sebebi, râvî kaynaklı olmaktan öte, bazı lafız farklılıklarına işaret etmek olsa gerektir.

sayamacağım kadar çok gördüm, dediği zikrolunuyor. Ebû Hureyre de: Hz. Peygamber: “Ümmetime meşakkat verecek olmayaydım, her abdest alışta dişlerini misvakla temizlemelerini onlara muhakkak emrederdim.” buyurdu demiştir. Bunun benzeri olan hadîs, Câbir b. Abdillâh'tan, Zeyd ibn Hâlid'den; onlar da Peygamber'den olmak üzere rivâyet olunuyor.

⁸³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 187.

⁸³⁹ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, tahk. Ahmed Muhammed b. Zâyid, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts., s. 94.

⁸⁴⁰ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 673.

⁸⁴¹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XI, 26; İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 159.

⁸⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 445, 446, VI, 156, 220; Tirmizî, *Sünen*, Savm 29 (hno: 725); Ebû Dâvud, *Sünen*, Savm 26 (hno: 2364); İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 157-160.

⁸⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258, 460.

⁸⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 460.

⁸⁴⁵ Bu rivâyetin, “Hasen” olarak değerlendirilmesinin sebebi; rivâyetin râvîlerinden Muhammed b. Amr b. Alkame'nin (v. 145/762), “Sadûk” olmakla birlikte vehm edebilmesi gösterilebilir. Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, X, 301; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258.

⁸⁴⁶ Buhârî, *Sahîh*, Cum'a 8.

Ebu Hureyre rivâyetini destekleyici mahiyette verilen **Cabir b. Abdullâh el-Ensârî rivâyetine** baktığımızda, iki ayrı tarîkinin olduğu görülmektedir. Bu tarîklerden *ilki* ile alakalı olarak; rivâyetin râvîlerinden Abdullâh b. Muhammed b. Ukayl (v. 140/757), rivâyetlerinde ihtilâf olan bir râvîdir.⁸⁴⁷ Cabir hadîsinin *ikinci* tarîki ise, isnâdı genel anlamda zayıf kabul edilmektedir.⁸⁴⁸ **Zeyd b. Halid el-Cühenî rivâyetine** gelince, rivâyetin râvîleri arasında yer alan Muhammed b. İshak, “Hadîsleriyle ihticâc edilemeyen birisi” olduğu belirtilmektedir.⁸⁴⁹

Netice olarak Ebû Hureyre hadîsi, rivâyette var olan bir kusurdan dolayı değil, küçük lafız farklılıklarını barındırdığı için ta’lîkan verilmiştir. Bu rivâyetin destekleyicisi durumunda olan Cabir ve Zeyd rivâyetleri ise, râvîlerinde var olan kusurlar sebebiyle ta’lîkan ve temrîz sîgasıyla verilmiş gözükmetedir.

4.10. Oruç Kitabı, Yirmidokuzuncu Bâb.

باب: إِذَا جَامَعَ فِي رَمَضَانَ. وَيُذَكَّرُ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَفَعَهُ: "مَنْ أَفْطَرَ يَوْمًا مِنْ رَمَضَانَ، مِنْ غَيْرِ عَذْرِ وَلَا مَرَضٍ لَمْ يَفْضِهِ صِيَامُ الدَّهْرِ، وَإِنْ صَامَهُ."⁸⁵⁰

Tetkîke açtığımız terceme, şart cümlesi verilip cevabı hazfolunarak oluşturulmuş bir bâb başlığıdır. *Sahîh*'te yer alan bu tarz bâb başlıklarının, tercemede zikri geçen konuya dair fikrî ayrılıklara işaret ettiği bilinmektedir. Bahse konu rivâyet; Ramazan orucunu, bilerek yeyip içmek suretiyle bozan kimsenin, cima ile bozan kimse gibi olup olmadığı tartışmaları⁸⁵¹ sebebiyle ta’lîkan verilmiştir. *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde bu hadîs; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Tirmizî, Ebû Dâvud, İbn Mâce ve Dârimî'nin *Sünen*'lerinde geçmektedir.⁸⁵²

⁸⁴⁷ Bu râvî ile ilgili değerlendirme *Tevhid Kitabı, Otuzikinci Bâb*'i başlığı altında yapılmıştır.

⁸⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 188.

⁸⁴⁹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XI, 27.

⁸⁵⁰ Oruçlu Ramazan'da (oruçlu iken) Cinsî Münâsebet Yaptığı Zaman Bâbı, Ve Ebû Hureyre'den: “Her kim Ramazan'dan bir günün orucunu özürsüz ve hastalısız olduğu hâlde bozarsa, bir dehr müddeti oruç tutsa bile o farz orucun yerini tutmaz.” rivâyeti merfûen zikrolunur.

⁸⁵¹ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, III, 375.

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 386, 442, 470; Tirmizî, *Sünen*, Savm 27 (hno: 723); Ebû Dâvud, *Sünen*, Savm 38 (hno:2398); İbn Mâce, *Sünen*, Savm 14 (hno: 1672); Dârimî, *Sünen*, Savm 18.

Rivâyetin bütün tarîkleri, *Ebû Mutavvis (v. ?) – Mutavvis (v. ?) – Ebû Hureyre* yoluyla gelmektedir. Tirmizi, bu hadîsin durumunu Buhârî'ye sorduğunu, onun da, Mutavvis'in (مطوس) sadece bu tarikle gelen rivâyetini bildiği yönünde cevap verdiğini belirtir.⁸⁵³ İbn Hacer ise, bu rivâyette üç illetten bahseder. Bunlardan *ilki*; senette var olan *ızdıraptır*. Zîrâ bu hadîsin farklı tarîkleri incelendiğinde hem merfu hem de mevkûf olarak rivâyet edildiği görülür.⁸⁵⁴ *İkinci illet*; Mutavvis'in "Cehâletü'l- hâl" şeklinde ithamıyla alakalıdır. Çünkü Mutavvis'in ismi ve durumu hakkında da görüş ayrılıkları vardır. Buhârî, Ebu Hatim er-Râzi ve İbn Hibbân bu râvînin isminin Yezid olduğunu ifâde ederlerken;⁸⁵⁵ İbn Huzeyme, Abdullâh olduğunu belirtir. Yine kimi münekkitler onu tevsîk ederken kimileri de zayıf kabul etmişlerdir.⁸⁵⁶ *Üçüncü illet ise*; Mutavvis'in Ebu Hureyre'den semâ'nın olup olmadığı konusundaki şüphelere dairdir.⁸⁵⁷

Rivâyetin metni üzerinden farklı çıkarımlar yapılarak farklı yorumlarda bulunulmuştur. Zîrâ bu hadîsten hareketle, Ramazan günü bilerek cima eden kişi ile, bilerek yeyip içen kişinin durumunun aynı olup olmadığı üzerinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle Şafi gelenek, bilerek yeme içmenin cima gibi olmadığını ifâde etmiş ve kasıtlı olarak yeyip içen kişi için sadece *kazâyı* yeterli görmüşlerdir. Hanefiler ise; iki durumu aynı kategoride değerlendirmiş ve her iki durum için de hem kaza hem de keffareti gerekli görmüşlerdir.⁸⁵⁸ Bizim amacımız bu tartışmaların detayına inmekten öte, Buhârî'nin bahse konu farklı yorumlardan haberdar olduğudur.

Öyle gözüküyor ki; incelemeye çalıştığımız bu rivâyet; hem kaynağı açısından farklılıklar içermesi, hem râvîlerinden birinin rivâyetinde teferrüd etmesi, hem de metin üzerindeki yorum farklılıklarına işaret etmek gibi sebeplerle ta'lîkan ve temrîz⁸⁵⁹ sîgasıyla verilmiştir.

⁸⁵³ Tirmizî, *Sünen*, Savm 27 (hno: 723).

⁸⁵⁴ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 171.

⁸⁵⁵ ed-Dîmeşkî, *et-Tekmül*, III, 444.

⁸⁵⁶ Aynî, *Umdetu 'l-kârî*, XI, 33.

⁸⁵⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Mâni, *Şerhu kitâbu's-savm min sahihi 'l-Buhârî*, Mektebetu'l-ulûm ve hikem, Medîne 2010, I, 97, İbn Hacer, *Fethu 'l-Bârî*, IV, 191.

⁸⁵⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi 'l-Buhârî*, IV, 68-70.

⁸⁵⁹ İbn Hacer'in de belirttiği gibi, Buhârî rivâyeti temrîz sîgasıyla vermekle, rivâyetler arasındaki farklılıklara işaret etmektedir.

4.11. Buyu' Kitabı, Ondokuzuncu Bâb.

باب: إِذَا بَيَّنَّ الْبَيْعَانَ وَلَمْ يَكُنْتُمَا وَنَصَحَا . وَيُذَكِّرُ عَنِ الْعَدَاءِ بْنِ خَالِدٍ قَالَ: "كَتَبَ لِي النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : "هَذَا مَا اشْتَرَى مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مِنَ الْعَدَاءِ بْنِ خَالِدٍ ، بَيْعَ الْمُسْلِمِ الْمُسْلِمِ ، لَا دَاءَ ، وَلَا جِبْتَةَ ، وَلَا غَائِلَةَ."⁸⁶⁰

Rivâyetin sahabî râvîsi Addâ' b. Hâlid; çok sayıda rivâyeti olan bir sahabî değildir. Huneyn Gazvesi'nden sonra Müslüman olmuştur. Buhârî, onun rivâyetlerine, sadece ta'lîklerinde yer vermiştir. Buhârî dışında Tirmizî, Ebû Dâvud, Neseî, İbn Mace gibi musanniflar onun rivâyetlerini kitaplarına almışlardır.⁸⁶¹

Bu rivâyet *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde, Tirmizi ve İbn Mace'nin *Sünen*'lerinde yer almaktadır.⁸⁶² Rivâyetin râvîlerinden Abbâd b. Leys'i (v. ?), İbn Hibbân ve Neseî tad'if etmiş⁸⁶³ ve Tirmizî, bu râvî sebebiyle hadîsi, "Hasen-garîb" olarak nitelemiştir.⁸⁶⁴

Tetkîkine çalıştığımız bu rivâyet Buhârî'nin temrîz sîgasına yüklediği anlam ve eserinde bu siga ile alakalı takip ettiği yöntemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zîrâ hadîsin diğer tarîklerinde bu alış-verişte; satış yapanın Hz. Peygamber, alıcının ise Hz. Addâ' olduğu kabul edilirken, bahse konu rivâyette ise aksi bir durum söz konusudur. Bu sebeple rivâyetin, "Maklûb" olduğu hususunda görüşler ileri sürülmüştür.⁸⁶⁵ İbn Hacer ise; rivâyetin maklub değil, sadece mânâ ile rivâyet edildiğini belirtir. Buna gerekçe olarak da; netice itibariyle bu rivâyette bir alış-verişin vuku bulduğunu ve "باع" ile "اشترى" nin aynı anlamı barındırması sebebiyle satıcının ve

⁸⁶⁰ Satıcı İle Alıcı Birbirlerine (ürünle ilgili hususları) Beyan Ettikleri, Ayıby Gizlemedikleri Ve Birbirlerine Doğru Öğüt Verdikleri Zaman Bâbı, Ve el-Addâ' b. Hâlid'den zikrolunduğuna göre, o şöyle demiştir: Hz. Peygamber bana şu vesikayı yazdı: "Bu, Allah'ın elçisi Muhammed'in el-Addâ b. Hâlid'den müslümanın müslümana satışı şeklinde bir alışveriştir. Satılan şeyde hiçbir hastalık, kötülük ve gaile yoktur."

⁸⁶¹ Ebû Nuaym el-Isfahânî, *Ma'rifetu's-sahâbe*, tahk. Âdil b. Yusuf el-Azzâzi, I, VII, Dâru'l-vatan, yy. 1998, IV, 2244; Moğultay, *İkmâlu tehzibi'l-kemâl*, IX, 198.

⁸⁶² Tirmizî, *Sünen*, Buyû' 8 (hno: 1216); İbn Mâce, *Sünen*, Ticaret 47 (hno: 2251); Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XI, 274.

⁸⁶³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 872; Moğultay, *İkmâlu tehzibi'l-kemâl*, VII, 182.

⁸⁶⁴ Tirmizî, *Sünen*, Buyû' 8 (hno: 1216).

⁸⁶⁵ Bu itirazı yapan kişinin Kâdı İyaz olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, IV, 23.

alıcının belli olduğunu, Hz. Peygamber'in ismine hürmeten de isminin başa alındığını belirtmiştir.⁸⁶⁶

Netice olarak, bu rivâyetin temrîz sîgasıyla verilme sebebinin sadece senetten kaynaklanmadığını söyleyebiliriz. Öyle gözüküyor ki, bu konudaki asıl sebep, hadîsin mânâ ile rivâyet edilmiş olmasıdır. Buhârî'nin eserinde kullandığı usûle dair ifâdelerin/terim birden çok anlam ve görevinin olduğunu göstermesi açısından bu rivâyetin önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

4.12. Buyu' Kitabı, Yüzüncü Bâb.

باب شِرَاءِ الْمَمْلُوكِ مِنَ الْحَرْبِيِّ وَهَيْبَتِهِ وَعِثْقِهِ . وَقَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِسَلْمَانَ:
" كَاتِبٌ. " وَكَانَ حُرًّا فَظَلَمُوهُ وَبَاعُوهُ . وَسَيَّى عَمَّارًا وَصُهَيْبٌ وَبِلَالٌ.⁸⁶⁷

Tetkîke çalışacağımız bu rivâyet, Hz. Selmân'ın efendisi ile mukavelesini içeren haliyle, *Kütüb-i Semâniye* içerisinde sadece Ahmet b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁸⁶⁸

Zehebî bu hadîsin Müslim'in şartlarına göre sahîh olduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁹ İbn Hacer de eğer şevâhid ile desteklenirse, bahse konu rivâyetin sahîh olacağını ifade etmiştir.⁸⁷⁰ Kastallâni ise, meseleye farklı bir açıdan yaklaşmış ve rivâyeti sıhhati açısından iki kısımda değerlendirmiştir. Ona göre, Selman'ın Müslüman oluş hikâyesi ile alakalı birbirinden farklı rivâyetler mevcuttur ve bunların arasını cem' etmek çok zordur. Dolayısıyla Buhârî bu kısımları hafzetmiş, sadece konuyla alakalı, yani tercemedeki kısmıyla, *Sahîh*'e almıştır.⁸⁷¹ Bu duruma işaret etmek için de rivâyeti ta'lîkan vermiştir.

⁸⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 363.

⁸⁶⁷ Müslüman Bir Kimsenin Harbî Olan Kimseden Köle Satın Alması, Harbînin (köleyi) Hibesi Ve Âzâd Etmesi Bâbı Ve Hz. Peygamber, Selmân'a: "Mâlikin ile (hürriyetini satın alma) mukavelesi yap." buyurmuştur. Hâlbuki Selmân (bir harb esîri değil) hür bir kimse idi. Medine'ye gelirken yol arkadaşları Selmân'ı, esîr diye zulm edip satmışlardı. Ammâr, Suheyb ve Bilâl de esîr yapılmışlardı.

⁸⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 441.

⁸⁶⁹ el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn mea't-telhîs*, II, 20 (ho:2183).

⁸⁷⁰ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 266.

⁸⁷¹ Kastallâni, *İrşadu's-sâri*, IV, 101.

Metin açısından bakıldığında bir noktanın dikkat çekici olduğu farkedilir. Bahse konu rivâyetteki, “*Mukavele yap.*” emrinden sonra gelen, “*Oysa Selman hür bir kimse idi. Medine’ye gelirken yol arkadaşları onu esir diye zulmedip satmışlardı.*” ifâdesiyle alakalı olarak Kirmânî, ilgili kısmı da Hz. Peygamber’in kavli gibi düşünerek meseleye dair îzâhını bu algı üzere temellendirmiştir.⁸⁷² Oysa İbn Hacer, bu kısmın çok uzun olan bu kıssanın bir özeti mahiyetinde olduğunu ve Buhârî’nin bu kıssadan çıkarımını ifâde ettiğini belirtir.⁸⁷³ Aynî de bu konu da Kirmânî’nin bir hata yaptığı görüşündedir.⁸⁷⁴

Konuya dair îzâh gerektiren diğer bir husus ise, Selmân’ın Müslüman olduğu halde, köle olarak bir müşriğin elinde bulunmasıdır. Bu konuda iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bunlardan *ilki*; Hz. Peygamber’in Selmân’a efendisi ile mukavele yapmasını emrettiği sırada, o iman etmiş değil sadece tasdik etmiş durumdaydı. Zîrâ Selmân, Hz. Peygamber’e bir miktar hurma getirerek; hediyeyi kabul, sadakayı reddetmesi halinde, onun Peygamberliğini kabul edeceğini ifâde etmişti. Bu olay neticesinde Hz. Peygamber’i tasdik etmişti. Bunu üzerine Hz. Peygamber ona, efendisiyle mukavele yapmasını emretmişti.⁸⁷⁵ *İkinci yaklaşım* ise, Hz. Peygamber; Müslüman olup da efendisiyle iyi ilişkiler içerisinde olan kölelerle, efendisinin müslümânlarla iyi ilişkiler içerisinde olduğu kölelerin, mülkiyet hakkını kabul ediyordu.⁸⁷⁶ Dolayısıyla Hz. Selman’a mukavele yapmasını bu sebeple emretmiştir.

Netice olarak bu rivâyet; tercemede yer alan kısmı ile, “*Sahîh*” hükmündedir. Terceme dışındaki kısımları ise, en azından, destekçi/âdîd rivâyetlerle sahîh mertebesine çıkmaktadır. Ancak Selman’ın Müslüman oluş hikayesi ile ilgili kısımlarda ihtilâfların olması; kezâ, Müslüman bir kölenin gayr-i müslim efendinin zimmetinde bulunmasına dair farklı görüşlerin mevcudiyeti, rivâyetin ta’lîkan verilmesine sebep gösterilebilir.

⁸⁷² Kirmânî, *el-Kevâkib*, X, 69,70.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, IV, 480-481.

⁸⁷⁴ Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XII, 40-41.

⁸⁷⁵ Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XII, 41.

⁸⁷⁶ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, I-XVI, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987, V, 2052.

4.13. İcare Kitabı, Ondördüncü Bâb.

باب أَجْرِ السَّمْسَرَةِ ... وَقَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - « الْمُسْتَلْمُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ »⁸⁷⁷

Bu rivâyet beş ayrı sahabîden rivâyet edilmiş bir hadis olmasına karşın Buhârî'nin *Sahîh*'inde mevsulen yer almayan rivâyetler arasındadır. *Kütüb-i Semâniye* çerçevesinde ise, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin Sünen'lerinde yer almaktadır.⁸⁷⁸ Rivâyetlerin senetlerini değerlendirmeye alacak olursak;

Kesîr b. Abdillâh (v. 163/779) – Velid b. Rebâh (v. 117/735) – Ebû Hureyre tarîki:⁸⁷⁹ Bu rivâyetin Ebû Hureyre'den gelen tüm tarîkleri bu yolla bize ulaşmaktadır. Kesîr b. Abdillâh'ın ulemânın ekserisi tarafından, "Metrûk" ve "Zayıf" gibi vasıflarla nitelenmesi sebebiyle rivâyet zayıf kabul edilmiştir. Ancak Tirmizî'nin, bahse konu râvînin babasından yaptığı rivâyetlerini hocalarından birine⁸⁸⁰ sorduğunda, "Hasen" cevabını alması⁸⁸¹, kezâ Buhârî'nin bu râvînin rivâyetlerine itibar etmesi,⁸⁸² en azından Buhârî nazarında, rivâyeti zayıflıktan kurtarmaktadır. Diğer taraftan rivâyetin bir başka ravisi Velid b. Rebâh, "Saduk" olmakla birlikte bizzat Buhârî tarafından, "Hasenu'l-hadis" olarak nitelenmektedir.⁸⁸³ Netice itibariyle bu yolla gelen rivâyetlerin Buhârî'nin *Sahîh*'i için koyduğu özel şartları taşımadığı kanaatindeyiz.

Kesîr b. Abdillâh – Babası – Dedesi tarîki:⁸⁸⁴ ile alakalı olarak Tirmizî, "Hasen-*Sahîh* tespîtinde bulunur. Yukarıda yapılan îzâhlar buraya teşmil edilerek Buhârî'nin bu yolla gelen rivâyetlere *Sahîh*'te neden yer vermediği sorusuna cevap bulunacağı kanaatindeyiz.

⁸⁷⁷ Simsarlık Ücreti Bâbı...Peygamber (S): "Müslümanlar şartlan yanındadırlar" buyurdu.

⁸⁷⁸ Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 17 (hno: 1352); Ebû Dâvûd, *Sünen*, Akdiye 12 (hno: 3594).

⁸⁷⁹ Dârekutnî, *Sünen*, III, 426 (hno:2890) el-Hâkim, *el-Mustedrek*, II, 57 (hno: 2309).

⁸⁸⁰ Tirmizî'nin mezkur râvî ile ilgili değerlendirmede bulunmasını istediği hocasının ismi kaynaklarda Muhammed olarak geçmektedir. *Târîhu'l-İslâm*, IV, 485. Ancak bazı kaynaklarda bu ismin Buhârî olduğu açıkça belirtilmektedir. Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Ahmed b. Abdulhâdî İbnu'l-Muberrid, *Bahru'd-Dem Fî Men Tekelleme Fîhi İmam Ahmed Bi Medhin Ev Zem*, tahk. Abdurrahman es-Sûfî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 133.

⁸⁸¹ *Târîhu'l-İslâm*, IV, 485.

⁸⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 528; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*.

⁸⁸³ Dîmeşkî, *et-Tekmil Fi'l-Cerh*, II, 89.

⁸⁸⁴ Dârekutnî, *Sünen*, III, 426 (hno: 2892), Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm 17 (hno: 1352); el-Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 113 (hno:7059); Taberânî, Mu'cemu'l-Kebîr, Beyhakî, *Sünen*, VI, 131 (hno:11430).

Husayf b. Abdirrahman (v. 137/754) – Urve b. Zübeyir – Âişe tarîki;⁸⁸⁵ Bu rivâyetin ravileri arasında yer alan Husayf b. Abdirrahman'ın bazı alimlerce övülmekle birlikte hafızasının kötü olduğunun bilinmesi, ömrünün sonuna doğru ihtilâta maruz kalması ve rivâyetlerinin, “Hasen” mertebesinde olduğunun belirtilmesi⁸⁸⁶ kanaatimizce bu rivâyetin *Sahîh*'te yer almama sebebi gibi gözükmetedir. Dolayısıyla rivâyetin bir başka tarîki olan, **Husayf b. Abdirrahman (v. 137/754) – Atâ b. Ebî Rebah – Enes kanalı**⁸⁸⁷ için de durum aynıdır.

Hakîm b. Cübeyr – Abâye b. Rifâ'a – Râfi' b. Hadîc tarîki;⁸⁸⁸ Bu tarîkte geçen râvîler incelendiğinde Hakîm b. Cübeyr ile alakalı olarak bizzat Buhârî *Târih*'inde bu râvînin rivâyetlerinin kullanılmayacağına dair görüşlere yer verir.⁸⁸⁹ Dolayısıyla bu rivâyetin *Sahîh*'te yer almama sebebi gâyet açıktır.

Netice olarak mezkûr rivâyetin en azından, “Hasen” mertebesinde olmasına karşın Buhârî'nin şartlarını taşımaması sebebiyle *Sahîh*'te mevsulen yer almadığı kanaatindeyiz.

4.14. Vasiyetler Kitabı, Dokuzunzu Bâb.

باب تَأْوِيلِ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينٍ) . وَيُذَكِّرُ أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَضَى بِالذِّينِ قَبْلَ الْوَصِيَّةِ .⁸⁹⁰

Bahse konu bu rivâyet; hadîslerin sıhhat tespîtinde tek kıstasın senet değerlendirmesi olmadığını, bilakis metin tenkîdi ve ilgili rivâyetle amel edilip edilmemesinin de rivâyetin sıhhatini belirleme noktasında önemli bir kriter olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. Tercemede geçen lafızlarla Tirmizî'nin

⁸⁸⁵ Dârekutnî, *Sünen*, III, 426 (hno: 2893), el-Hâkim, *el-Mustedrek*, II, 57 (hno:2310); Beyhakî, *Sünen*, VII, 405 (hno: 14432).

⁸⁸⁶ ez-Zehbî, *Siyer*, VI, 145, 146; Moğoltay, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, IV, 191.

⁸⁸⁷ Dârekutnî, *Sünen*, III, 426 (hno: 2894); Beyhakî, *Sünen*, VII, 407 (hno: 14435).

⁸⁸⁸ et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, IV, 275 (hno: 4404).

⁸⁸⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, III, 16.

⁸⁹⁰ Yüce Allah'ın: “Şâyet çocuğunuz varsa terikenizden sekizde biri, edeceğiniz vasiyyet ve borcun ödenmesin) den sonra yine onlarıdır.” Kavlinin Te'vîli Bâbı Ve Hz. Peygamber'in, vasiyyetten önce borcun ödenmesini hükmettiği rivâyet olunuyor.

Sünen'inde tespît edebildiğimiz bu hadîs, benzer ifâdelerle, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve İbn Mâce *Sünen*'inde geçmektedir.⁸⁹¹

Senet açısından dikkat çeken ilk husus; rivâyetin bütün tarîklerinde ismi geçen Hâris b. Abdullâh el-A'ver (v. 65/684) hakkında cerh ve ta'dil imâmlarının; "Kezzâb", "Hadîsiyle ihticâc edilmez." gibi ağır ifâdelerle cerh etmişlerdir.⁸⁹² Buhârî de bu râvîye ilişkin aynı kanaati paylaşır.⁸⁹³ Kastallânî de bahse konu rivâyetin râvîlerinden bazıları hakkında eleştirilerin olduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁴ Tüm bu açıklamalar Buhârî'nin ilgili hadîsi ta'lîkan vermesi için yeterli bir sebep olarak görülebilir.

Buhârî'nin böylesi mühim bir fikhî meselede bir zayıf hadîse yer vermesi, akıllara Buhârî'nin ahkâma dair konularda zayıf hadîsle amel etmediğine dair görüşleri⁸⁹⁵ getirebilir. Ancak burada bir detayatlanmamalıdır. Buhârî'nin, ilim ehlinin amel ettiği ve umumî uygulamanın da bu istikamette olduğu bir rivâyeti, zayıf dahî olsa, kullandığı ilmî bir gerçektir.⁸⁹⁶ Tirmizî'de bu hadîsle ilgili olarak, "Zayıf" da olsa ilgili konuda uygulamanın bu yönde olduğuna işaret eder.⁸⁹⁷ Âyette vasiyyet borçtan önce zikredilmektedir. Tetkîke açtığımız bu rivâyette ise, açık bir şekilde borcun vasiyetten önce ödenmesi gereğine işaret edilmektedir. Âyet ile hadîs birbiriyle çelişiyor gibi gözükse de, kaynaklarda bu durumun îzâhı genel olarak şu şekilde yapılmıştır: Âyette bir öncelik sıralaması yapılmamıştır. Vasiyyet borçtan daha az bağlayıcı olduğu için insanları bu konuda teşvik etme adına vasiyyet önce zikredilmiştir. Vasiyyetin zayıf ve yoksulların nasibi olması buna mukabil borcun mahkeme yoluyla dahi alınma

⁸⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 79, 131, 144; Tirmizî, *Sünen*, Ferâiz 5, Vesâya 6 (hno: 2094, 2122); İbn Mâce, *Sünen*, Vesâya 7.

⁸⁹² ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 152; İbn Zurayk, *Men tekelleme fihî'd-Dârekutnî*, I, 48; Moğultay, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl*, III, 192.

⁸⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 273; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Kitâbu'd-du'afâ*, Mektebetu'r-rakmiyye, 2005, s. 40.

⁸⁹⁴ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, V, 10.

⁸⁹⁵ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIII, 60. Aynî bu görüşte değildir. O sadece ilgili yerde bu şekilde bir kanaatin varlığından bahseder.

⁸⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 444; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIII, 60; el-Huseynî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 97

⁸⁹⁷ Tirmizî, *Sünen*, Vesâya 6 (hno: 2122).

imkânının bulunması sebebiyle âyette önce vasiyyete yer verilmiştir. Borcu ödemek borçlu üzerine farz iken, vasiyyetin nafîle olması sebebiyle nafîle teşvik edilmiştir.⁸⁹⁸

Öyle görünüyor ki Buhârî, bazı istisnâî durumlar dışında,⁸⁹⁹ ilim ehlinin ilgili rivâyetin hükmüyle amel ettiğine şahit olmuş ve bu sebeple, zayıf dahi olsa, bu hadîse yer vermiştir. Hem metinle alakalı hem de senede dair ihtilâflara işaret etmek için de rivâyeti ta'lîkan ve üstelik temrîz sîgasıyla eserine almıştır.

4.15. Cihad Kitabı, Seksenkizinci Bâb.

باب: مَا قِيلَ فِي الرَّمَاحِ . وَيُذَكَّرُ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : " جُعِلَ رِزْقِي تَحْتَ ظِلِّ رُمْحِي ، وَجُعِلَ الذِّلَّةُ وَالصَّعَارُ عَلَى مَنْ خَالَفَ أَمْرِي."⁹⁰⁰

Bu rivâyet, *Kütüb-i Semâniye* içerisinde sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçmektedir.⁹⁰¹ Rivâyetin tam metni şöyledir:

بعثت بالسيف حتى يعبد الله لا شريك له وجعل رزقي تحت ظل رمحي وجعل الذلة والصغار على من خالف أمري ومن تشبه بقوم فهو منهم.

Görüldüğü üzere Buhârî bu rivâyeti ihtisâr etmiştir. Ebû Dâvud da aynı isnatla rivâyetin, "من تشبه بقوم فهو منهم" şeklindeki son kısmına *Sünen*'inde ihtisâren/taktî' yer vermiştir.⁹⁰² Ayrıca rivâyetin bu son kısmı farklı bir tarîkle merfûan,⁹⁰³ yine bir başka tarîkle de mevkûfen⁹⁰⁴ yer almaktadır. Buhârî'nin bu rivâyeti ihtisâr etmesindeki gaye elbette tercemeyle alakalı olmayan kısımlara yer vermek istememesi olabilir. Ancak rivâyetin son kısmının, İbn Ömer tarîki dışında başka tarîklerinin de⁹⁰⁵ bulunması akıllara şu ihtimali de getirmektedir. Buhârî rivâyette geçen her bir cümlenin, sıhhat bakımından aynı mertebede olmadığına ihtisâr yoluyla işaret etmek istemiş olabilir. Zîrâ

⁸⁹⁸ Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, X, 341.

⁸⁹⁹ Bu duruma İbn Hacer işaret eder. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 444.

⁹⁰⁰ Mızraklar (Edinip Kullanmanın Fazileti) Hakkında Söylenen Şeyler Bâbı İbn Ömer'den Hz Peygamber'in, "Benim rızkım mızrağımın gölgesi altında kılındı. Horluk ve cizye vermek de benim emrime muhalefet edenler üzerine kılındı." buyurduğu zikrolunur.

⁹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 50,92.

⁹⁰² Ebû Dâvud, *Sünen*, Libas 5 (hno: 4031)

⁹⁰³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 179, (hno: 8327).

⁹⁰⁴ Abdurrezzâk, *Musanef*, IX, 543 (hno: 20986).

⁹⁰⁵ Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 179 (hno: 8327), Abdurrezzak, *Musanef*, XI, 453 (hno: 20986)

az sonra da değineceğimiz üzere, tercemede geçen rivâyetin zafiyeti ile bahsi geçen rivâyetlerin durumu bir değildir.

Rivâyetin kaynaklarda geçen bütün tarîkleri, *Abdurrahmân b. Sâbit b. Sevban* (v. 165/781) – *Hasan b. Atiyye* (v. 120/737) – *Ebü'l-Münîb el-Cüraşi* (v. ?) – *İbn Ömer* yoluyla gelmektedir. Bu hadîsin ta'lîkan verilmesine sebep olan amiller genel anlamda râvîlerden kaynaklı hususlardır. Abdurrahmân b. Sevbân hakkında, kendisinin cerh ve ta'diline yönelik farklı görüşlerin olması⁹⁰⁶ ve Ebu'l-Münîb isimli râvînin kim olduğunun tespîtinde yaşanan zorluk⁹⁰⁷ rivâyetin senedini, "Zayıf" kılmış⁹⁰⁸ ve Buhârî nazarında dûn mertebeye indirmiş olsa gerektir.

Metinsel anlamda meseleye bakacak olursak; özellikle son dönem çalışmalarda, bu rivâyette yer alan ifâdelerin Hz Peygamberin merhametiyle örtüşmediği dolayısıyla metinden kaynaklı hususlar sebebiyle bu rivâyetin zayıf kabul edilmesi gereği ileri sürülmektedir. Kanaatimizce bu yaklaşım, tam olarak doğru bir noktaya temas etmemektedir. Zîrâ tercemede geçen, "Rızkım mızrakların gölgesinde kılındı." ifâdesi, Hz Peygamber'in servet elde etmek için savaştığı anlamını taşımaktan öte; kendisinin savaşlardan sonra elde edilen ganimet hissesi ile rızkını temin ettiği gerçeğidir. Yani Hz Peygamber'in bu yolla geçimini temin etmesi bir sebep değil, sonuçtur.

Netice olarak bu rivâyetin ta'lîkan verilme sebepleri arasında bazı râvîlerinde cehalet ve ihtilâfın var olması, rivâyetin merfu ve mevkûf şekillerinin bulunması gösterilebilir. Ayrıca rivâyet metnindeki son kısmın farklı tarîkleri olması sebebiyle hadîsin her bir cümlesinin sıhhat açısından farklılık arzemesi de, göz ardı edilmemelidir.

⁹⁰⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 314-317.

⁹⁰⁷ Ebu'l-Münîb hakkında, isminin Ebu'l Münîb el-Cüraşi ed-Dımeşkî el-Ahdeb olduğu ve İclî, İbn Hibbân gibi âlimler tarafından tevsîk edildiği kaynaklarda söylene de bu ismin gerçekte iki ayrı râvîye işaret ettiği, birinin Ebu'l Münîb el-Cüraşi diğzerinin ise Ebu'l Münîb el-Ahdeb olduğu ifâde edilir. Yine Buhârî'nin bu râvî ile alakalı bir kusur bulunmadığını belirttiğine dair bilgilerden söz edilse de, aslında kastettiği kişinin Ebû Münîb el-Mervezî olduğu bilinmektedir. Netice olarak incelediğimiz rivâyette künyesi geçen Ebû Munîb ismi, "Meçhul" bir râvîdir. İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, 171; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI, 116; İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 446; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XIV, 268.

⁹⁰⁸ Şuayb Arnavud bu rivâyetin isnâdının zayıf kabul edilmesinin gerekçelerini izah etmiştir. Ahmed b. Hanbel *Müsned*, tahk. Şuayb Arnavud, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001, IX, 123.

4.16. Nikâh Kitabı, Yirmialtıncı Bâb.

باب: (وَرَبَائِكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ) وَدَفَعَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - رَبِيبَةً لَهُ إِلَى مَنْ يَكْفُلُهَا ، وَسَمَّى النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ابْنَ ابْنَتِهِ ابْنًا.⁹⁰⁹

Tercemede geçen, Hz. Peygamber'in üvey kızını ona bakacak birine vermesi ile alakalı rivâyet, *Sahîh*'te mevsûlen bulunmamaktadır. *Kütüb-i Semâniye* dâhilinde ise, sadece Ahmed b. Hanbel'in **Müsned**'inde yer almaktadır.⁹¹⁰ Elbette başkaca kaynaklarda bu rivâyeti görmek mümkündür.⁹¹¹ Senette ismi geçen Nevfel el-Eşcâi ile alakalı olarak bir *ızdırâbın* mevcudiyeti, yani rivâyetlerinde ihtilâf edilmesi söz konusudur.⁹¹² Yine bâb başlıkları ile alakalı kısımda belirtildiği üzere, Buhârî mefhum olarak ihtilâflı konularda bunu soru edatıyla belirtir. Bahse konu ta'likten önce soru cümlesi kullanması da bu mesele üzerinde bir ihtilâfın varlığını hatıra getirmektedir. Bakımı üstlenilmeyen süt çocukları ile evlenilebilmesi meselesi, üzerinde tartışma olan ihtilâflı bir konudur. Her ne kadar kendisiyle zifafa girilmemiş hanımların kızları ile evlenmekte genel anlamda bir beis görülmesi de, bir üvey babanın bakımını üstlenmediği bir üvey kız ile evlenip evlenemeyeceği tartışılmıştır.⁹¹³

Netice olarak; rivâyetin râvîlerinden biriyle alakalı problemler ile rivâyetten çıkarılacak hükümler noktasında yaşanan görüş ayrılıkları, bahse konu rivâyetin ta'likan verilme sebebi olarak gösterilebilir.

4.17. Nikâh Kitabı, Yetmişbirinci Bâb.

باب حَقِّ إِجَابَةِ الْوَلِيمَةِ وَالِدَعْوَةِ . وَمَنْ أَوْلَمَ سَبْعَةَ أَيَّامٍ وَنَحْوَهُ . وَلَمْ يُوقَّتِ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَوْمًا وَلَا يَوْمَيْنِ.⁹¹⁴

⁹⁰⁹ “Kendileriyle zifafa girdiğiniz karılarınızdan olup himayenizde bulunan üvey kızlarınız size haram edildi. Eğer onlarla zifafa girmemişseniz, size bir bes yok. Kendi sulbünüzden gelmiş oğullarınızın karıları...” Hz Peygamber üvey kızını kendisiyle ilgilenecek bir bakıcıya verdi ve Hz Peygamber kızının oğlunu “oğul” olarak isimledi.

⁹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 307.

⁹¹¹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, IV 408, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 63.

⁹¹² Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 148.

⁹¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 63.

⁹¹⁴ Düğün Yemeğine Ve Davete İcabet Hakkı, Yedi Gün Ve Buna Yakın Süre Düğün Yemeği Yapan Kimse, Hz. Peygamber'in (Düğün Aşı İçin) Bir Ya da İki Gün Şeklinde Bir Vakit Tayîn Etmediği Bâbı.

Düğün yemeğinin süresi, rivâyetlerden kaynaklı olarak, üzerinde ihtilâf edilen bir meseledir. Bâb başlığından anladığımız kadarıyla Buhârî, Hz. Peygamber'in bir gün tayininde bulunmadığını kabul etmektedir. Zîrâ bâbın altındaki rivâyetler de bunu desteklemektedir. Ancak bu rivâyetin muallak olarak verilmesi, bizi araştırmaya yönlendirmiştir. Kanaatimizce düğün yemeğinin belli bir günle sınırlı olduğunu belirten rivâyetler üzerinde bir değerlendirme yapılabilirse, Buhârî'nin bu rivâyeti neden ta'lîkan verdiği meselesi daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Konuyla alakalı rivâyetlerin bir kısmında düğün yemeğinin *üç* gün, bazılarında da *yedi* gün olduğuna dair ifâdeler görmekteyiz.

Ebû Dâvud⁹¹⁵ ve Neseî⁹¹⁶ rivâyetlerinde, senedin râvîlerinden Katâde; senette ismi belirtilmeden, “Ma'ruf ve övülmüş Sakîfli tek gözü görmeyen” şeklinde kendisinden bahsedilen râvînin, Züheyr b. Osman olmaması durumunda, bahse konu râvînin kimliği ile alakalı bir fikir ileri süremeyeceğini belirtmiştir. Buhârî, bu durumda ilgili râvînin kimliği ile alakalı kesin bir bilgiye sahip olunamadığı için rivâyetin, “*Sahîh*” olmayacağını dile getirmiştir.⁹¹⁷ Aynî ise, mezkûr rivâyetin, “*Sahîh*” sayılamamakla birlikte, “Zayıf” olarak da değerlendirilemeyeceğini bildirmiş ve rivâyetin, “Hasen” kabul edildiğine işaret etmiştir.⁹¹⁸ Ancak Buhârî döneminde, “Hasen” kavramının henüz tam olarak literatüre girmediği düşünülürse; Buhârî'nin bu hadîsin, “*Sahîh*” olmadığını söylemesi, hatta zafiyetine işaret etmesi, ilgili rivâyetin kendisi tarafından nereye konduğu konusunda net bir bilgi vermeyebilir. Kanaatimizce Aynî bu duruma işaret etmek istemektedir. Netice olarak İbn Hacer, bu rivâyetin Buhârî nazarında, “*Sahîh*” kabul edilmemesinin sebebinin Züheyr'e bağlarken⁹¹⁹ Aynî ise aynı rivâyetle alakalı bir başka sebebin mevcudiyetini de belirtir.

Züheyr hadîsini destekleyici nitelikte (şevâhid) bir hadîs İbn Mâce'de⁹²⁰ mevcuttur. Ancak rivâyetin râvîleri arasında yer alan Abdulmelik b. Huseyn en-Nehâf

⁹¹⁵ Ebû Dâvud, *Sünen*, Et'ime, 3 (hno: 3747).

⁹¹⁶ Neseî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 137 (hno: 6596).

⁹¹⁷ el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 425.

⁹¹⁸ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 222.

⁹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 151.

⁹²⁰ İbn Mâce, *Sünen*, Nikâh 25 (hno 1915).

el-Vâsîf sebebiyle rivâyetin zayıf olduğu kabul edilir.⁹²¹ Beyhakî'nin Sünen'inde Ebû Hureyre'den gelen⁹²² aynı hadîs ise, râvîlerinden Bukeyr b. Huneys nedeniyle zayıf addedildiği kaynaklarda ifâde edilmektedir.⁹²³

Neseî'de, Hz. Peygamber'in Safiye ile olan düğün yemeğinin üç gün sürdüğüne dair rivâyet⁹²⁴ ise, el-Mücteba'sında değil, Sünenü'l-Kubra'sında yer verdiği hadîslerdendir. İbn Hacer bu rivâyetin varlığı ile alakalı, iki gerekçe öne sürer. Bunlardan ilki; aslolanın vakit tayin etmek olmaması hasebiyle Neseî'nin bu rivâyeti eserine alması ve zayıflığına işaret etmesidir. Diğer sebep ise; bu uygulamanın sadece Hz. Peygamber'e has bir uygulama olduğunu göstermektedir.⁹²⁵ Neseî'nin es-Sünenü'l-Kubrâ'sını tetkîke tâbi tutup ondan el-Müctebâ ismiyle yeni bir eser oluşturduğu göz önüne alınırsa, rivâyette gördüğü bir kusur sebebiyle bu hadîse el-Müctebâ'sında yer vermediği ihtimali hatıra gelir. Bu rivâyet, İbn Hacer'e göre, "Hasen" mertebesindedir.⁹²⁶ Her ne kadar İbn Hacer, ilgili hadîsin, "Hasen" olarak nitelenmesinin gerekçesini zikretmese de, bahse konu rivâyetin râvîlerine baktığımızda muhtemelen bu duruma İsa b. Mâhân b. İsmâil (v. 260/873) isimli râvînin sebep olduğu düşünülebilir. Bu râvî hakkında olumlu değerlendirmelerin yanı sıra, başta Ahmed b. Hanbel, Neseî, İbn Hibbân ve Ebû Zur'a olmak üzere cerh ve ta'dil imâmları onu tenkit etmişlerdir.⁹²⁷

Tirmizî'de geçen, "Birinci gün, gerekliliktir. İkinci gün sünnettir. Üçüncü gün ise, gösteriştir." rivâyeti,⁹²⁸ sadece Ziyâd b. Abdullâh el-Bukâî'den (v. 183/799) gelmektedir. Ancak bu râvîye ait rivâyetlerin, "Garîb" ve kendisinin de, "Münkir" olarak nitelenmesi söz konusudur.⁹²⁹ Buna mukabil İbn Hacer, ilgili rivâyetteki

⁹²¹ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, VIII, 72; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 223.

⁹²² Beyhakî, *Sünen*, VII, 425 (hno:14513) .

⁹²³ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 223. Aynî bu râvînin zayıf kabul edenlerin varlığı kadar onu tevsîk edenlerin varlığını da ifâde eder.

⁹²⁴ Neseî, *Sünenü'l-kubrâ*, IV, 138 (hno: 6598).

⁹²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 151.

⁹²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 151.

⁹²⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 347.

⁹²⁸ Tirmizî, *Sünen*, Nikah 10 (hno: 1097).

⁹²⁹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, IV 422. Bu görüşün sahibi Tirmizî'dir.

problemin, Ziyad'ın hadîsi hocası Ata' b. Saib'den ihtilâtı sonrası alması olduğunu belirtir.⁹³⁰

Bu konuyla alakalı İbn Sirin'in babasından nakille verdiği ve düğün yemeğinin *yedi* gün sürdüğüne dair rivâyet, bu tarîkle mevkûftur.⁹³¹ Neseî'de yer alan;⁹³² Katade - Hasan Basrî tarîki ise, Abdullâh b. Osman ve Züheyr isimli iki râvîsinin senette yer almaması sebebiyle, “Mu'dal/Mürsel” olarak zikredilmiştir ki bu bir zafiyet ifâdesidir. Ancak Aynî rivâyetin mürsel olmasının bir önem arzetmediğini, zîrâ kaide-i külli ile, mevsûl ile mürsel rivâyetlerin karşı karşıya gelmesi durumunda mürsel rivâyetin kabul edileceğini belirtir. Züheyr ile beraber Abdullâh b. Osman'ın isminin de senetten düşürülmesini de aynı kategoriye koyan Aynî, gerekçe olarak da Abdullâh b. Osman'ın Hudeybiye'ye katıldığını ve sahabî olarak kabul edilmesi gereğini gösterir.⁹³³

Netice olarak bazı itirazlar vaki olsa da, düğün yemeğinin süresiyle alakalı rivâyetlerin tamamında rivâyeti zedeleyen ve Buhârî'nin bu hadîsleri *Sahîh*'ine almasına mani olan durumlar mevcuttur. Bütün bunlara rağmen, Buhârî'nin, düğün yemeğine dair Hz. Peygamber tarafından belli bir sürenin tayin edilmediği rivâyetini ta'lîkan zikretmesinin sebebi ise; bu konuda yaşanan ihtilâflar olsa gerektir. Diğer taraftan bu tasarrufuyla Buhârî'nin rivâyet üzerindeki fikrî farklılıklara işaret etmesi muhtemeldir. Ayrıca düğün yemeği için süre tayin edilmemesi, israfa ve riyaya götürecek ölçüde bu işlemi uzatma hakkını da kimseye vermez. Dolayısıyla süre tayini yapan rivâyetler, doğru bir noktaya temas etmektedirler. Buhârî bu hususa da dikkat çekmek istercesine rivâyet, ta'lîkan zikretmiş, kendisi için bir süre tayin edilmese de düğün yemeklerinin sahiplerini israf ve riyaya götürmemesi gereğini ifâde etmek istemiş gibidir.

⁹³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 152.

⁹³¹ İbn Hacer, *et-Tağlik*, IV, 422.

⁹³² Neseî, *Sünenü'l-Kubrâ*, IV,137, (hno:6597).

⁹³³ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 222-223.

4.18. Nikâh Kitâbı, Doksanüçüncü Bâb.

باب هَجْرَةِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - نِسَاءَهُ فِي غَيْرِ بُيُوتِهِنَّ . وَيُذَكَّرُ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ حَيْدَةَ رَفَعَهُ: "و غَيْرَ أَنْ لَا تُهَجَرَ إِلَّا فِي الْبَيْتِ." وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ⁹³⁴

Bu ta'lik, *Kütüb-i Semaniye* içerisinde sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.⁹³⁵

Rivâyetin inceleme imkânı bulduğumuz bütün tarîkleri, *Hakîm b. Muaviye – Muaviye b. Hayde* kanalıyla gelmektedir. Hakîm'den bu hadîsi oğlu Behz (v. 150/767) ve Ebû Kaz'a (v. 175/791) rivâyet etmiştir. Behz'i tevsik edenler bulunmakla birlikte, çokça hata ettiğini ve hatta hadîsiyle ihticâc edilemeyeceğini söyleyenler de mevcuttur.⁹³⁶ Cerh ve ta'dil kaynakları da, Buhârî'nin, Behz hakkında ihtilâfların mevcut olduğunu ifâde ettiği beirtilmektedir. Buhârî *et-Târîhu 'l-Kebîr*'de ise, sadece Behz'in hocalarını ve talebelerini vermekle yetinir.⁹³⁷ Belki de bu ihtilâflardan ötürü Buhârî, *Sahîh*'te Behz b. Hakim'den rivâyette bulunmasa da *Sahîh* dışında *Behz b. Hakim – Babası – Dedesi* tarîkiyle gelen rivâyetlere mevsûlen yer vermiştir.⁹³⁸ Ebû Kaz'a ile alakalı olarak ise; bizzat Buhârî, kuvvetli bir râvî olmadığını ifâde eder.⁹³⁹

Tercemede geçen, "وَالْأَوَّلُ" ifâdesinden kasıt; bir önceki bâbda yer alan Enes hadîsidir.⁹⁴⁰ Buna göre Hz. Peygamber eşlerinin yanına bir ay uğramayacağını belirtmiş ve evlerini terketmiştir. Dolayısıyla Buhârî nazarında bu hadîs; eşlerin sadece evin içinde terkedileceğini gösteren, tetkike açtığımız, muallak hadîsden daha sahîhtir. Dikkat edilecek olursa bu iki rivâyet arasında sahîhlik-zayıflıktan çok esahhiyet ilişkisi vardır. İbn Hacer'de bu duruma işaret ederek her ne kadar bahse konu rivâyet Enes hadîsinden dûn mertebede olsa da, kendisiyle ihticâc edilecek özelliktedir. Rivâyetin temrîz sîgasıyla verilmesinin sebebi de iki rivâyet arasındaki sıhhat değerlendirmesine

⁹³⁴ Hz Peygamber'in Eşlerinden, Onların Evlerinin Dışında Bir Yere, Çekilmesi Bâbı. Muâviye b. Hayde'den merfu olarak: "Kadın ancak ev içinde terk olunur." hadîsi zikrolunuyor. Birinci hadîs, bu Muâviye hadîsinden daha sahîhtir.

⁹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 3; Ebû Dâvud, *Sünen*, Nikah 42 (hno:2142).

⁹³⁶ ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 253.

⁹³⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 142,143.

⁹³⁸ Buhârî, *Halku Ef'âli 'l-İbâd*, I, 91.

⁹³⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 192.

⁹⁴⁰ Buhârî, *Sahîh*, Nikah 91 (hno: 5201).

işaret etmektedir.⁹⁴¹ Ancak bu durumda metinsel anlamda bir problem ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu iki rivâyet birbirine zıt hükümler içeriyor gibidir. Birinde koca için evin dışına çıkmak söz konusu iken, diğesinde ona evin içinde kalması tavsiye edilmektedir. İbn Hacer aslında bu iki hadîsin birbirine zıt olmadığını ve aralarını cem' etmenin mümkün olduğunu söyler.⁹⁴² Kastallânî ise iki rivâyetin de belli durumlar çerçevesinde kullanılabilir olduğunu, ancak muallak olarak verilen rivâyetin pek amel edilen bir rivâyet olmadığını söyler.⁹⁴³ Rivâyet metnine ilişkin ihtilâfın var olduğu diğ bir mesele de, evin içinde yalnız bırakmanın ne ifâde ettiğidir. Zîrâ bu; ayrı bırakmak ya da yatakları ayırmak olarak kabul edildiği gibi, yatak içinde sırtını eşine dönmek şeklinde de yorumlanmıştır.⁹⁴⁴

Rivâyet üzerine değerlendirmeleri incelerken dikkatimizi çeken diğ bir hususu da zikretmek yerinde olacaktır. *Sahîh*'in bazı nüshalarında bahse konu ta'lîk, baş kısmında yer alan, “غَيْرَ أَنْ” ifâdesi olmaksızın geçmektedir. Bu ziyâde Küşmîhenî nüshasında mevcuttur. Dolayısıyla bu ziyâdenin Buhârî'ye mi yoksa Hz. Peygamber'e mi ait olduğu tartışılmıştır. Kirmânî⁹⁴⁵ ve Aynî⁹⁴⁶ bu ifâdenin Buhârî'ye ait olduğunu ifâde etmişler ve dolayısıyla erkeğin sadece evin içinde karısını yalnız bırakabilmesi ile alakalı görüşün rivâyetin sahabî râvîsi olan Muaviye b. Hayde'nin sözü olabileceğini öne sürmüşlerdir. İbn Hacer ise; rivâyetin farklı tarîklerinden hareketle bu ifâdenin hadîsin siyakını ihtisâr etmek için inşa edildiğini ve hadîsin bir parçası olduğunu söyler.⁹⁴⁷

Kanaatimizce bu rivâyetin ta'lîkan ve temrîz sîgasıyla verilmesinin sebepleri ayrı ayrı olmalıdır. Zirâ bu rivâyet senedi itibariyle temrîz sîgasıyla verilmeyi

⁹⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX 212.

⁹⁴² Bir görüşe göre Hz. Peygamber'in evden ayrılması eşlerine olan şefkatinden dolayıdır. Zîrâ onun öfkeli halini gören eşleri daha fazla elem duyabileceklerdir. Ancak âyette ise evden ayrılmadan yatakları ayırmaktan bahseder. İncelediğimiz rivâyette bunu desteklemektedir. Dolayısıyla erkek hangi durumun daha etkili olduğuna bakıp bu uygulamalardan birini seçebilir. İbn Hacer bu cem' işlemi ile alakalı bilgi vereceğinden bahsetmiş ancak net bir bilgi sunmamıştır.

⁹⁴³ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, VIII, 430.

⁹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 212.

⁹⁴⁵ Kirmânî, *el-Kevâkib*, XIX, 150.

⁹⁴⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XX, 269.

⁹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 212.

gerektirecek ölçüde bir zafiyet içermemektedir. Rivâyetin ta'lîkan verilme sebebi, *Behz b. Hakîm – Babası – Dedesi* tarîkinin, Buhârî'nin *Sahîh* için belirlediği şartları taşımamasıdır. Temrîz sîgasının kullanılma sebebi ise; bu rivâyetten çıkarılan hükümlerin farklılık arzettiğini göstermek ve ilgili rivâyetin konuya dair diğer rivâyetlerden daha dûn mertebede olduğunu ifâde etmek olsa gerektir. Yani bu rivâyet her ne kadar sahîh de olsa *mamulün bih* olmaması sebebiyle *Sahîh*'te mevzûlen zikredilmemiş gözükmemektedir.

4.19. Libas Kitabı, Birinci Bâb.

باب قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ) وَقَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " :كُلُوا وَاشْرَبُوا وَابْسُوا وَتَصَدَّقُوا ، فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ وَلَا مَخِيلَةٍ."⁹⁴⁸

Kütüb-i Semâniye içerisinde bu rivâyet; Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i,⁹⁴⁹ Tirmîzi,⁹⁵⁰ Neseî,⁹⁵¹ ve İbn Mace'nin⁹⁵² *Sünen* 'lerinde yer almaktadır. Ayrıca tâli kaynaklarda da bu rivâyete rastlamak mümkündür.⁹⁵³ Her ne kadar bu ta'lîkin sadece Müstemlî ve Serahsî nüshalarında var olduğu ifâde edilse de⁹⁵⁴ Kastallânî bu iki nüsha dışında Hamevî ve Küşmîhenî nüshalarında da yer aldığını söyler.⁹⁵⁵

Bu hadîs, *Hemmam – Katade – Amr b. Şuayb - Babası - Dedesi* tarîkiyle bize ulaşmaktadır. Rivâyetin râvîlerinden Amr b. Şuayb'ın (v. 118/736) tevsîki noktasında çok farklı görüşler olmakla birlikte, genel anlamda babasından aldığı rivâyetler makbûl ve kendisiyle ihticâc edilecek nitelikte kabul edilmiştir. Buhârî de bu kanaattedir.⁹⁵⁶

⁹⁴⁸ Yüce Allah'ın: "De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı zîneti, kim haram etmiş." Buyruğu İle Alakalı Bâb. Hz. Peygamber de: "İsraf etmeden ve kibirlenmeksizin yiyiniz, içiniz, giyiniz, sadaka veriniz." buyurmuştur.

⁹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 181, 182.

⁹⁵⁰ Tirmizî, *Sünen*, Edeb, 54 (hno: 2859).

⁹⁵¹ en-Neseî, *Sünen*, Zekat, 66 (hno: 2559).

⁹⁵² İbn Mace, *Sünen*, Libas 23 (hno: 3605).

⁹⁵³ Süleymân b. Davud b. el-Cârûd, *Müsnedu Ebî Davud et-Tayâlisî*, tahk. Muhammed b. Abdilmuhsîn et-Türkî, I-V, Dâru'l-hicr, 1999, IV 19-20; Haris b. Ebî Üsame, *Buğyetu'l-bâis an zevâidi Müsnedu Hâris*, I-II, Nşr. Nurettin Ali b. Süleymân b. Ebî Bekr b. Heysemî, Merkezu hıdmeti's-sünne, Arabistan 1992, Libas 3, (h.no.503) (s.607).

⁹⁵⁴ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXI, 436.

⁹⁵⁵ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, VIII, 416.

⁹⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 342; *ed-Du'afâ*, s. 100.

Ancak Amr'ın babasından, onun da dedesinden aldığı rivâyetler ciddi tartışma konusu olmuştur.⁹⁵⁷ Bizim için önemli olan Buhârî'nin bu rivâyetlere bakışının ne olduğudur. Tirmizî, Buhârî'den naklettiği bir haberde, Amr –Babası – Dedesi tarîkiyle gelen rivâyetleri hiçbir âlimin reddetmediğini belirtir. Ancak Zehebî, bu konuda Tirmizî'nin yanıldığına işaret ederek şöyle der. Ona göre; eğer bu tarîk, bu kadar kuvvetli olsaydı Buhârî'nin bu yolla gelen rivâyetlere *Sahîh*'te ta'lîkan değil de, asıl olarak yer vermesi gerekirdi.⁹⁵⁸ Kanaatimizce bu iki yaklaşımın da doğruluk payı vardır. Buhârî, zikri geçen tarîki zayıf görmediğini ifâde etmek için Tirmizî'den nakledilen ifâdeleri serdetmiş, ancak bu tarîk *Sahîh*'i için belirlediği özel şartları taşımadığı için de ta'lîkan vermiş olabilir. İbn Hacer Buhârî'nin ta'lîkan da olsa burada hocası Amr b. Şuayb'dan gelen bir rivâyeti vermesinin sebebi olarak, onun hadîs rivâyetindeki durumunu kuvvetlendirmek olduğunu söyler.⁹⁵⁹ Her ne kadar İbn Hacer belirtmemiş olsa da, Buhârî, Amr b. Şuayb'dan *Sahîh* dışında, *Halku Ef'âli'l-İbâd* ve *el-Edebü'l-Müfred* isimli eserlerinde rivâyette bulunmuştur.

Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise; rivâyetlerin büyük bir kısmında Katade'nin Amr'dan rivâyette bulunduğu ifâde edilirken, bazı rivâyetlerde aynı tarîk olmasına karşın Katade yerine, “رجل” lafzını görmekteyiz. Dolayısıyla bu durumdan kaynaklı olarak, Katade'nin ilgili rivâyeti Amr'dan semâsı noktasında Buhârî'nin bir tereddütü mevcut olabilir. Zirâ Buhârî'nin Amr b. Şuayb'dan mevsûlen aldığı hiçbir rivâyette Katade bulunmamaktadır. Ayrıca bizzat Buhârî, Katâde ve Amr'ın âlimler nazarında kınanan râvîler olmamakla birlikte onlarda bulunan tek kusurun, duydukları herşeyi rivâyet etmekten çekinmemeleri olduğunu belirtir.⁹⁶⁰

Metinsel anlamda bu rivâyete baktığımızda ise; mânâya tesir etmeyen ufak farklılıklar dışında, bazı tarîklerinde bahse konu hadîsin son kısmı olan, “فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ” yerine “فَانِ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَحِبُّ أَنْ يَرَىٰ أُمَّةً نَعَمَتْهُ عَلَىٰ عِبْدِهِ” ifâdesinin var olduğunu görmekteyiz. Tirmizî'nin aynı senetle gelen rivâyetinde ise; tercemede geçen

⁹⁵⁷ ez-Zehebî, *Siyer*, 165-181. Bu tarîkin, “Sahîh” olduğunu kabul edenlerin yanında, âlimlerin bir kısmı bu tarîkin, “Sahîh” olmadığını ifâde etmektedirler.

⁹⁵⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, 167.

⁹⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 264-265.

⁹⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 342; *ed-Du'afâ*, s. 100.

“فان الله عز و جل يحب ان يرى أثر نعمته على عبده” ibare tamamen hazfedilmiş ve sadece kısmı eserde kullanılmıştır. Tirmizî'nin bu rivâyetle ilgili değerlendirmesi ise hadîsin, “Hasen” olduğu yönündedir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen tarîke gelince, bu tarîkte her iki ziyâde de mevcuttur.⁹⁶¹

Netice olarak gerek râvî'den ve gerekse hadîsin ihtisâren rivâyet edilmesi sebebiyle bu hadîsin ta'lîkan verildiği kanaatini taşımaktayız. Kezâ mefhum olarak sahîh olmakla birlikte, rivâyet usûlleri bağlamında Buhârî'nin *Sahîh*'i için koyduğu kriterleri taşımadığı için ilgili rivâyet mevsûlen verilmemiş gözükmetedir.

5. KÜTÜB-İ SEMÂNİYE'DE BULUNMAYAN RİVÂYETLER

5.1. Buyu' Kitabı, Ellibirinci Bâb.

باب الْكَيْلِ عَلَى الْبَائِعِ وَالْمُعْطَى وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اَكْتَالُوا حَتَّى تَسْتَوْفُوا." ⁹⁶²

Kaynaklarda bu rivâyetin sahabî râvîsi olarak *Tarîk b. Abdullâh el-Muharibî*⁹⁶³ gösterilmektedir.⁹⁶⁴ Ulaştığımız kaynaklarda Buhârî'nin bu rivâyeti, neden ta'lîkan verdiği dair bir îzâha rastlayamadık.⁹⁶⁵ Ayrıca bahse konu rivâyet *Kütüb-i Tis'a* içerisinde hiçbir eserde mevsûlen yer almamaktadır. Her ne kadar İbn Hacer, bu rivâyetin Neseî'de mevcut olduğunu belirtmiş olsa da,⁹⁶⁶ onun kastettiği muhtemelen Neseî'nin *el-Müctebâ*'sı değil, *es-Sünenü'l-Kubrâ*'sı olmalıdır. Bunun dışında

⁹⁶¹ Rivâyetin metni şu şekildedir:

حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا بهز ثنا همام عن قتادة عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده ان رسول الله صلى الله عليه و سلم قال : كلوا واشربوا وتصدقوا والبسوا في غير مخيلة ولا سرف ان الله يحب ان ترى نعمته على عبده

⁹⁶² Ölçmek Vazifesi Satıcı Ve Vericiye Âiddir. Ve Hz Peygamber: “Bedelini tastamam alıncaya kadar ölçtürünüz.” buyurmuştur.

⁹⁶³ Kufe’li bir sahabîdir. Buhârî bu sahabîden Sahîh’inde rivâyette bulunmazken Halku Efâli’l-İbad isimli eserinde rivâyette bulunmuştur. Bunun dışında Ebû Davud, Tirmizi Neseî İbn Mace bu sahabîden gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermiştir. Moğultay, *İkmâlu tehzîbi’l-kemâl*, VII, 47.

⁹⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, IV, 404.

⁹⁶⁵ el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed, *A’lâmu’s-sunen şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, tahk. Muhammed b. Sa’d b. Abdirrahmân, I-IV, Merkezi buhûsi’l-ilmîyye, yy. 1988, II, 1041; İbn Battal, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, VI, 251; Kirmânî, *el-Kevâkib*, X, 18; İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 237; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, IV, 404; Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XI, 349; Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, IV, 52-53.

⁹⁶⁶ İbn Hacer, *et-Tağlik*, III, 237.

kaynaklarda bu rivâyetin; İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i,⁹⁶⁷ İbn Ebî Şeybe'nin⁹⁶⁸ *Müsned*'i ile bir başka tarîkten de Abdullâh İbn Mende'nin eserlerinde yer alan hadîs olabileceği söylenir.⁹⁶⁹ Bu rivâyete ilişkin bizim yaptığımız tetkîk neticesinde ilgili rivâyetin; Hâkim'in *Mustedrek*'inde, Darekutnî'nin *Sünen*'inde⁹⁷⁰ ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kubra*'sında⁹⁷¹ yer aldığını tespît etmiş bulunmaktayız.⁹⁷²

Senet açısından baktığımızda rivâyetin bütün tarîkleri, *Yezîd b. Ziyâd b. Ebî Ca'd* (v. ?) – *Ebû Sahrâ Câmi' b. Şeddâd* (v. 127/745) – *Târik b. Abdullâh el-Muhâribî* tarîkiyle gelmektedir. Mezkûr râvîler incelendiğinde *Yezîd b. Ziyâd*; Buhârî'nin kendisinden *Sahîh*'i dışında rivâyette bulunduğu,⁹⁷³ genel anlamda hakkında olumsuz bir kanaatin olmadığı, “Sika” ve “Sâlih” kabul edilen bir râvîdir.⁹⁷⁴ Ebû Sahrâ ise, Buhârî'nin *Sahîh*'te kendisinden rivâyet aldığı,⁹⁷⁵ tâbiûnun büyükleri arasında yer alan, “Sika” bir râvîdir.⁹⁷⁶ Yezîd'den bu hadisi; *Fadl b. Mûsâ* (v. 192/807), *İbn Numeyr* (v. 199/814) ve *Yunus b. Bukeyr* (v. ?) rivâyet etmişlerdir.

Fadl b. Mûsa; Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu⁹⁷⁷ sikâ bir râvîdir.⁹⁷⁸

İbn Nümeyr tarîki ile ilgili olarak Aynî; bu rivâyetin, “*Sahîh*” bir rivâyet olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁹ Zîrâ İbn Nümeyr şeyhânın kendisinden rivâyet aldıkları sika râvîler arasında yer alır.⁹⁸⁰

⁹⁶⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, 517 (hno:6562).

⁹⁶⁸ Burada kastedilen İbn Ebî Şeybe meşhur Musannef sahibi değil, tam ismi Ebü'l-Hasen Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî olup 239 senesinde vefat etmiştir. Başaran, Selman, “İbn Ebû Şeybe, Ebü'l-Hasan”, *DİA*, XLIV, İstanbul 1999, XIX, 444.

⁹⁶⁹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XI, 349.

⁹⁷⁰ Dârekutnî, *Sünen*, III, 462, (hno: 2976).

⁹⁷¹ Beyhakî, *Sünen*, VI, 34 (hno: 11096).

⁹⁷² el-Hâkim, *el-Mustedrek ale's-sahîhayn me'a't-telhîs*, II, 668 (hno: 4219).

⁹⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 286.

⁹⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 333; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 286; ez-Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, III, 1014; ed-Dîmeşkî, *et-Tekmîl*, II, 231.

⁹⁷⁵ Buhârî, *Sahîh*, İlim 34, Bed'u'l-halk 1, Megâzi 74.

⁹⁷⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 240; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 205,206.

⁹⁷⁷ Buhârî, *Sahîh*, Gusûl 16, Ezan 75.

⁹⁷⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 103,104.

⁹⁷⁹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XI, 349.

⁹⁸⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 244,245.

Yunus b. Bukeyr hakkında, “Zındık” olduğuna dair nitelemelerin tamamen iftira olduğu kaynaklarda ifâde edilmektedir. Ancak yine de bahse konu râvînin tevsîki ve cerhi hususunda farklı görüşler mevcuttur.⁹⁸¹ Hâkim *Mustedrek*’te bu rivâyete yer vermekle, Buhârî’nin şartlarını taşıdığını zımnen ortaya koymuş olmaktadır.⁹⁸² Buhârî ise, ilgili râvîden gelen rivâyetlere sadece ta’lîk yöntemiyle yer vermiştir.⁹⁸³

Netice olarak, bu rivâyetin sıhhati noktasında herhangi bir sıkıntının olmadığını söyleyebiliriz. İlgili rivâyetin *Sahîh*’te yer almama sebebi, Yezîd b. Ziyâd’la alakalı olsa gerektir. Zîrâ bu râvî, “Sadûk” olmakla birlikte, Buhârî, ondan gelen hiçbir rivâyete *Sahîh*’te yer vermemiştir.

5.2. Libas Kitabı, Yirmialtıncı Bâb.

باب مَسِّ الْحَرِيرِ مِنْ غَيْرِ لُبْسٍ . وَيُرْوَى فِيهِ عَنِ الزُّبَيْدِيِّ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنِ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ -
صلى الله عليه وسلم.⁹⁸⁴

Tercemede geçen bu hadis, *Zübeydî* (v. 146,147,148/763)⁹⁸⁵ – *Zuhrî* – *Enes* târikiyle gelen benzer konularda birden fazla rivâyetin bulunması sebebiyle tartışılmıştır. Zîrâ *Mizzî* (v. 742/1341), bahse konu rivâyetin Ebu Dâvud⁹⁸⁶ ve Neseî’nin⁹⁸⁷ *Sünen*’lerinde geçen ve Hz. Peygamberin kızı Ümmü Gülsüm’ün ipek kıyafet giymesiyle alakalı hadîs olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁸⁸ İbn Hacer ise, durumun böyle olmadığını belirtir. Tercemede geçen rivâyetin, *Mizzî*’nin kastettiği rivâyet olması halinde, en azından bunun cezm sîgasıyla verilmesi gerektiğini söyler. Zîrâ ona göre bu rivâyet, Buhârî’nin şartlarını taşımaktadır. O, Buhârî’nin kastettiği rivâyetin,

⁹⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu ’l-kebîr*, VIII, 411; ez-Zehebî, *Siyer*, IX, 245.

⁹⁸² Hâkim, *el-Mustedrek ale’s-sahîhayn mea’t-telhîs*, II, 668 (hno: 4219) Zehebî, *Telhîs*’te bu rivâyetin, “Sahîh” olduğunu belirtmiştir.

⁹⁸³ Buhârî, *Sahîh*, Cum’a 17.

⁹⁸⁴ İpeği Giymeden, (sadece) Dokunan Kimse Bâbı. Bu konuda ez-Zubeydî, ez-Zuhrî’den; o da Enes’ten; o da Hz. Peygamber’den olmak üzere bir hadîs rivâyet ediliyor.

⁹⁸⁵ Tam ismi; Muhammed b. Velid b. Âmir ez-Zübeydî olup, Buhârî kendisinden hadis rivâyetinde bulunmuştur. ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 281.

⁹⁸⁶ Ebu Dâvud, *Sünen*, Libas, 13 (hno: 4060).

⁹⁸⁷ Neseî, *Sünen*, Zinet, 84 (hno: 5296).

⁹⁸⁸ el-Mizzî, Cemaletddîn Ebu’l-Haccâc Yusuf, *Tuhfetul eşrâf bi ma’rifeti ’l-etrâf*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf, I-XIII, Dâru’l-garbi’l-islâmi, Beyrut 1999, I, 661.

Taberani’de yer alan⁹⁸⁹ bir başka hadîs olduğunu kanaatindedir.⁹⁹⁰ Taberâni’de geçen bu hadîsin senet zinciri, *Abdullâh b. Sâlim – Zübeydî – Zührî – Enes* şeklindedir. Dârekutnî bu kanalla gelen konuya ilişkin rivâyetin, “Ferd-i mutlak” olduğunu ifâde etmiştir.⁹⁹¹ Aynî de bu teferrüde dikkat çekmektedir.⁹⁹² Abdullâh b. Sâlim (v. 179/795) hakkında da, onu tevsîk edenlerin yanında, hadîs tahdîsinde yeterli görmeyenler de mevcuttur.⁹⁹³ Bu zâviyeden bakıldığında, tercemede kastedilen hadîsin İbn Hacer’in işaret ettiği rivâyet olma ihtimali daha yüksek gözükmektedir.

Netice itibariyle bu rivâyet, *Kütüb-i Semâniye* eserlerinde mevcut değildir. Rivâyetin ta’lîkan ve temrîz sîgasıyla verilme sebebi de, muhtemelen rivâyetteki teferrüd olmalıdır.

⁹⁸⁹ et-Taberâni, *Mu’cemu’l-kebîr*, VI 13 (hno: 5347).

⁹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, X, 303-304.

⁹⁹¹ el-Makdisî, Muhammed b. Tahir b. Ali, *Etrâfu’l-garâib ve’l-efrâd li’d-Dârekutnî*, tahk. Cabir b. Abdullah es-Seri’, I-III, Dâru’t-tedmiriyye, 1428, I, 230.

⁹⁹² Aynî, *Umdetu’l-kârî*, XXII, 21.

⁹⁹³ Moğultay, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl*, VII, 730-731; İbn Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, IX, 339.

SONUÇ

Buhârî'nin bâb başlıklarındaki merfu muallak rivâyetleri konu alan bu çalışmada, ta'lik uygulamasına atfettiği değeri tespît edebilmek adına öncelikle müellifin usûl prensiplerine genel bakışı ele alındı. Bu yapılırken Buhârî'nin ricâle ilişkin çalışmaları yanında, elimizde mevcut diğer eserlerinden de istifâde edildi. Buradan hareketle, Buhârî'nin herhangi bir usûl kriterine tek zâviyeden bakmadığını çalışmaya ait bir tespît olarak söylemeliyiz. Zîrâ onun bu kaideleri, kendi içerisinde özel bir tasnife tâbi tutup, eserine alacağı hadîslerin sıhhatini tespît noktasında bir amaçtan öte araç olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bid'at ehlinden ya da müdellis olduğu iddia edilen râvîlerden hadîs alınması meselesinde de görüldüğü üzere, Buhârî kendi hadîs kabul şartları dâhilinde sorun teşkîl etmeyen durumlarda bu râvîlerin ne ile itham edildiğine önem vermemektedir. Kezâ mevsûl-mürsel evveliyetinde belli bir ön kabule sahip olmaktan öte, kendi şartları müvacehesinde meseleye yaklaşmış ve bu kriterleri hangi rivâyet karşılıyorsa eserinde ona yer vermiştir. Öyleki bazen iki rivâyet de bu şartları haiz ise, her ikisini de *Sahîh*'e aldığı olmuştur.

Tahammül ve edâ yöntemleriyle alakalı olarak söyleyebileceğimiz ilk şey; Buhârî'nin bu iki yöntemi ayrı zeminlerde ele almasıdır. Örneğin o, râvînin Müslüman olmasını hadîsin edası için şart koşarken, tahammül için böyle bir şarttan bahsetmemiştir. Aynı şekilde bulûğ şartında da benzer bir durum söz konusudur. Ona göre râvî bulûğa ermezden evvel hadîs tahammül edebilir. Ancak hadîsin edası için, bulûğ şarttır. Konuyla alakalı bir başka husus da, Buhârî'nin bu yöntemlerden önce ve onları kapsayıcı bir kriter olan, "Likâ"ı olmazsa olmaz bir şart olarak değerlendirmesidir. Bu prensip, onu yöntemsel bazda farklı kılmaktadır. Zîrâ likâ'a ilişkin görüşü, bazı rivâyet lafızlarının taşıdığı anlamın farklılık ve genişlik kazanmasına imkan sağlamıştır. Özellikle, "عن" ve "قال" lafızları tek başlarına semâ'a delâlet etmezken, Buhârî'nin likâ şart koşması, bu lafızlarla serdedilmiş rivâyetlerin tedlîs ile nitelenmekten kurtulmasına ve semâ'en rivâyet edilmiş rivâyetler seviyesine çıkmasına zemin oluşturmuştur. Semâ ve Kıraatı birbirine müsavi gören ve eserinde bu yöntemlerle alınmış rivâyetlere yer veren Buhârî; bu iki yöntem dışında kalan icâzet,

Münâvele, mükatebe, i'lam, vasiyet ve vicade'ye ise tek başlarına itibar etmemiştir. Ancak iki yöntemin birbirini desteklemesiyle oluşan icâzetli münâvele ve mükatebeyi kabul ettiğini söylemek de hata olmaz.

Metin tenkidi açısından şaz, münker, müdrec, muallel, maktûb, musahhaf, muharref ve muztarip rivâyetler ile mütâbeât-şevâhid, nasih-mensuh, esbâb-ı vürûd, garîbu'l-hadîs, muhtelifu'l-hadîs, ziyâdetu's-sikât gibi metne de taalluk eden disiplinlerle alakalı Buhârî'nin yaklaşımı bize net bir şekilde göstermektedir ki o, rivâyetin sıhhati konusunda senede atfettiği değer kadar, metin değerlendirmesine de önem vermiştir. Bunun en güzel örneğini rivâyetin metniyle alakalı gördüğü bir kusuru ifâde ederken ta'lîk uygulamasına başvurmasıdır. Zîrâ ta'lîk uygulamaları rivâyetin senedini ilgilendiren bir alan olmasına karşın, Buhârî metinsel farklılıklara işaret etmek için bu yöntemi kullanmıştır. Ayrıca şurası da unutulmamalıdır ki Buhârî, rivâyetlerin arasını cem ve te'lîf imkânı varsa bunu öncelemektedir. Zîrâ Hz Peygamber'den belli durumlarda, belli kişilere, belli şartlar çerçevesinde yönelen sözleri, kendi durumlarından bağımsız düşünmek ve değerlendirmek, rivâyetler üzerinde bazı hatalı tespîtlere neden olabilir.

Yukarıdaki genel değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin ta'lîk uygulamalarına baktığımızda söylememiz gereken ilk şey; *Sahîh*'teki ta'lîk uygulamalarının tek bir amaca mukarin olarak yapılmadığıdır. Muallak rivâyetler üzerinden yaptığımız değerlendirmeler sonucu, Buhârî'nin ta'lîk uygulamasını sonradan teşekkül etmiş usûl kaidelerinin belirlediği sınırların çok dışında ve farklı amaçlar dâhilinde isti'mal ettiğini görmekteyiz. Bu çerçevede belirtilmesi gereken ona ait ilk yaklaşım; onun *Sahîh*'i için belirlediği özel şartlara uymayan sahîh rivâyetlere eserinde sadece ta'lîk yöntemiyle yer vermesidir. Bu yönüyle o, ta'lîkan verdiği rivâyetin zayıf olduğuna değil; sahîh olmakla birlikte kendi özel şartlarına uygun olmadığını ifâde etmiş olmaktadır. Bu görüşümüzü destekleyen en büyük amil ise, ta'lîkan verdiği rivâyetleri, kendisine ait başkaca eserlerde mevsûlen vermesidir.

Buhârî'nin ta'lîklere yüklediği diğer bir anlam ise, bu uygulamada kullandığı sigalarla alakalıdır. Cezm ve temrîz sîgası ile verilebilen ta'lîkler, bu şekilleriyle farklı

anlamlar barındırmaktadır. Cezm sîgasıyla verilen ta'likler, genel anlamda, sıhhati tespît edilebilir rivâyetler olmakla birlikte; temrîz sîgasıyla verilenler ise, zayıf olarak nitelenen rivâyetleri kapsamaktadır. Ancak Buhârî, rivâyetin ta'likan verilme sebebiyle, temrîz sîgasıyla verilme sebebini bazen birbirinden ayırmış gibi gözükmektedir. Yani temrîz sîgasıyla verilmesi, ilgili rivâyetin zayıflığı ile doğrudan alakalı değildir. Bununla kastettiğimiz şey; Buhârî bazen bir rivâyeti; basit lafız farklılıkları, hadîste var olan ziyâdeden duyduğu şüphe, teferrüt ya da râvînin zabtına taalluk eden basit bir kusur sebebiyle ta'likan verebilmektedir. Ancak bunlar, rivâyetin temrîz sîgasıyla zikrini gerektirecek kadar ağır kusurlar değildir. Buhârî bu kusurlar sebebiyle ta'likan verdiği rivâyeti aynı zamanda ihtisâr ettiyse veya mânâ ile rivâyette bulduysa ya da hadîs zayıf olmakla birlikte ilim ehlinin uygulaması bu yönde veyahut rivâyet metninden hüküm çıkarma konusunda fikri ayrılıklar mevcutsa, o bütün bunlara işaret etmek için de temrîz sîgasını kullanmaktadır. Dolayısıyla rivâyetin temrîz sîgasıyla verilme sebebi, her zaman zafiyete değil; eserde rivâyetin serdediliş farklılığına ve hükûmî anlamdaki görüş ayrılıklarına işaret etmek olarak gözükmektedir.

Tüm bu değerlendirmeler neticesinde; el-Câmiu's-*Sahîh*'te var olan *binüçyüzkırkbir* muallak rivâyet içerisinde, bizim tespîtlerimize göre, *beşyüzelliüçü* bâb başlıklarında yer almakta; bunlardan da *kırkaltısı* *Sahîh*'in bir başka yerinde mevsûlen geçmemektedir. Bu kırkaltı rivâyetten *onbeşi* Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki diğer bazı eserlerinde mevsûlen yer alırken; *kırkdördü* diğer muteber hadîs kaynaklarında bulunmaktadır. Ayrıca bu rivâyetlerden *beşi* benzer lafızlarla *Sahîh*'te mevsûlen yer almakta; *üçünün* ise *Sahîh*'te mevsûlen bulunup bulunmadığına dair ihtilâflar göze çarpmaktadır. Bu rivâyetlerden Kütüb-i Semâniye içerisinde mevcut olmayan rivâyetlerin sayısı ise, sadece *ikidir*. Bu sayı; *Sahîh*'teki tüm rivâyetlerin yaklaşık *binde ikisine* tekabül etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulganî Abdulhâlik, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuhû*, Dâru'l-minâre, Cidde 1985.
- Abdullâh b. Abdulazîz b. Ahmed b. Tevicrî, *el-Bid'atu'l-hûliyye*, Dâru'l-fadliyye, Riyad 2000.
- Abdulmecîd Bayram, *er-Rivâyetu bi'l ma'na fî hadîsi'n-Nebeviyyeti ve eseruhâ fî fikhî'l İslâmî*, Dâru'l-ulûmi ve'l-hikem, Şam 2004.
- Abdulmecîd Mahmûd Abdulmecîd, *el-İtticâhâtul-fikhîyye inde ashâbi'l-hadîs fî karni's-sâlisi'l-hicriyyi*, Mektebetu'l-hancî, Kahire 1979.
- el-A'cemî, Ebu'l-Vefa Muhammed b. Halîl, *İğtiyâbu bi men ramâ mine'r-ruvâti bi'l-ihtilât*, tahk. Alâuddîn Ali Rızâ, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1988.
- Ahatlı, Erdinç, "Terceme", *DİA*, XL, İstanbul 2011.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tahk. Şuayb Arnavud, I-VI, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2001.
- Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut ts.
- Ahmed Naim, Bâbanzâde, *Hadîs Usûlü ve Istilâhları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I-XII, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2003.
- Ali el-Kâri, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut ts.
- Asım Efendî, *Okyanûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Aşikkutlu, Emin, "Mukâribu'l-Hadîs", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.
- Atan, Abdullah Hikmet, "Mana ile hadis rivayeti" (Basılmamış Doktora Tezi) *Marmara Üniversitesi SBE*, İstanbul 1999

- Atar, Fahrettin, *İslam İcra ve İflas Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- Atik, M. Kemal, “*Sahîhu’l-Buhârî*’deki ‘Kitâbu’t-tefsîr’in’ Özellikleri” Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu, Kayseri 1987.
- Aydınlı, Abdullâh, *Hadîs İstılâhları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul 1987.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed, *Umdetu’l-kâri şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-XXV, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, Beyrut 2001.
- Bağcı, Musa, “Hadîs Metodolojisinde *Sahîhu’l-Buhârî*’nin Sıhhat Bakımından Tasnîf Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi,” *Ankara ÜİFD*, c. 45, sy. 21.
- Bardakoğlu, Ali, “Buhârî’nin Hukukçuluğu”, Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu, Kayseri 1987.
- Başaran, Selman, “İbn Ebû Şeybe, Ebü’l-Hasan”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999.
- el-Bazmul, Ahmed b. Ömer b. Sâlim, *el-Mukterib fi beyâni’l-muzdarip*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2001.
- el-Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali Ebûbekir, *es-Sünenu’l-kubrâ*, Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- Bilen, Mehmet, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yay. 2013.
- “*Sahîh-i Buhârî*’deki Tekrâr Meselesi”, *Dicle ÜİFD*, c. VIII, sy. 1.
- “Buhârî’nin Fakihliği Meselesi”, *Dicle ÜİFD*, c. VI, sy. 2
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fî, *et-Târihu’l-kebîr*, tahk. Hâşim en-Nedvî, I-IX, Dâiratu’l-meârifî’l-osmânî ts.
- *Cüz’ü’l-kırâe halfe’l-imâm li imâmi’l-Buhârî*, hzr. İ’yd b. Ahmed Fuâd, Şebketu’l-elûke ts.
- *Sahîhu’l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Şam 2002.
- *el-Edebu’l-Müfred*, tahk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Matba’atu’s-Selefiyye, Kahire 1375.
- *Halku efâ’li’l-ibâd*, tahk. Fehd b. Süleyman, I-II, Dâru atlasî’l hadâra, Arabistan 2005.

- *Kitâbu'd-Du'afâ*, Mektebetu'r-rakmiyye, yy. 2005.
- *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, tahk. Ahmed Muhammed b. Zâ'id, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.,
- *Raf'ul-yedeyn fi's-salât*, tahk. Bedüuddîn Râşidî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1996.
- el-Cedî', Abdullâh b. Yusuf, *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, I-II, Müessetu'r-reyyân, Beyrut 2003.
- el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli ehli'l-eser*, Matbaatu'l-cemâliyye, Mısır 1910.
- Çakan, İsmâil Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 2003.
- "Cehalet", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Çelik, Ali, "Tarih Yazıcılığında İsnadın Kullanılışı Ya Da Rivâyetçi Metod", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. III, sy. 2.
- ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, tahk. Ebû Abdurrahmân Mukbil b. Hâdî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1985.
- Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *Sünenu'd-Dârekutnî*, tahk. Şuayb Arnavud, I-V, Müessetu'r-risâle, Beyrut 2004.
- Dayhan, Ahmet Tahir, Buhârî'nin Kayıp Kitapları, *Marife Bilimsel Birikim Dergisi*, yıl: 2, sy. 2.
- ed-Dihlevî, Abdulaziz Şah Veliyyullâh, *Bustâni'l-muhaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, Ankara 1986.
- *Şerhu terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, tahk. İzzet Muhammed Ferağlı, Dâru'l-kitâbi'l-Mısır, Kahire 1999.
- ed-Dimeşkî, Ebû'l-Fedâ İsmâil b. Ömer, *et-Tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, tahk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, I-IV, Merkezi'n-Nu'mân, Yemen 2011.
- ed-Dumeyni, Misfir b. Gurmullah, *Hadîste Metin Tenkidi Metodları*, trc. İlyas Çelebi..., Kitabevi, İstanbul 1997.

- Ebû Abdullâh Halîl b. Muhammed, *el-Ferâid alâ Mecmei'z-zevâid*, Dâru'l-imâm Buhârî, Katar 2008.
- Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk, *el-Musnedu Ebî Avâne*, I-V, tahk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1998.
- Ebû Dâvud es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen-i Ebî Dâvud*, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-arabî, Beyrut ts.
- Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Dâru'l-Fikr, Mısır 1979
- Ebû Muhammed Abdullâh b. Mâni, *Şerhu Kitâbu's-savm min Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem, Medîne 2010.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetu's-sahâbe*, tahk. Âdil b. Yusuf el-Azzâzi, I-VII, Dâru'l-vatan, yy. 1998.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Difâun ani's-sünne ve reddu şübehu'l-müsteşrikîn ve'l-küttâbu'l-muâsırîn*, Mecmeu'l-buhûsi'l-islâmiyye, Kahire 1985.
- Ebû Ya'lâ, Ebû Hüseyin Muhammed, *Tabakâtu'l-hanâbile*, tahk. Abdurrahmân b. Useymin, I-II, Mekke 1999.
- Ebu'l-Abbâs b. el-Ârif, *Muftâhu's-saâde ve tahkîku tarîki's-siâde*, tahk. İsmet Abdullatîf Dendeş, Dâru garbi'l-islâmî, Beyrut 1992.
- Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed, *el-Kevâkibu'n-nîrât fî ma'rifeti min ruvâti's-sikât*, tahk. Abdulkayyûm Abdurabbinnebî, I-II, Dâru'l-me'mûn, Beyrut 1981.
- Ebu'l-Velid Süleymân b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li men harrace anhu'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-Sahîh*, tahk. Ahmed Lebzâr, I-III, Fas 1991.
- Ebûbekir Kâfi, *Menhecul imâmi'l Buhârî tasrîhu'l-ehâdîsi ve ta'lîliha*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.
- Ecer, A.Vehbi, "Türk Kültür Muhitinin Yetiştirdiği Hadîs Bilgini Buhârî'nin Tarihçiliği", *Erciyes ÜİFD*, Kayseri 1986, s.24.
- Eren, İsa, *Hadîste İ'tibâr Ve Sahîh-i Buhârî'de İ'tibâr Uygulaması (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Dnş. Yrd. Doç. Dr. Hayati Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi SBE*.

- Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîhî ve Hocaları*, Nükte Kitap, Konya 2003.
- Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten hadîsleri Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara 2005.
- Erul, Bünyamin, "Cehaletu'r-Râvî Açısından Sahâbenin Durumu, Sahâbe Kimliği ve Algısı", *İSAV Tartışmalı İlmi Toplantı*, Sakarya 2013.
- "Vehim", *DİA*, XLII, İstanbul 2012.
- Güner, Osman, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü" *Ondokuz Mayıs ÜİFD*, sy. 11.
- el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed, *el-Medhal ilâ ma'rifeti kitâbi'l-iklîl*, tahk. Ahmed b. Fâriş es-Selûm, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003.
- *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003.
- *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn me'a ta'likâti'z-Zehebî fi't-Telhîs*, tahk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1990.
- el-Hanbelî, İbn Receb, *Şerhu ileli'-Tirmizî*, I-II, tahk. Nurettin İtr, Dâru'l-Melâh ts.
- Haris b. Ebî Üsame, *Buğyetu'l-bâis an zevâidi Müsnedu Hâris*, I-II, , Nşr. Nurettin Ali b. Süleymân b. Ebî Bekr b. Heysemî, Merkezi hizmetî's-sunne, Arabistan 1992.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebûbekir, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Dâiratu'l-meârifî'l-osmâniyye, yy. 1357.
- Hatîb, Ebûbekir b. Ahmet b. Ali b. Sâbit, *el-Fasl li'l-vasli'l-mudrec fi'n-nakd*, tahk. Muhammed Matar, I-II, Dâru'l-hicre, Riyad, 1418.
- Hatiboğlu, Mehmet Said, Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslim'e Eleştirileri, *İslami Araştırmalar Dergisi Hadis-Sünnet Özel Sayısı*, 1997, c.10, sy. 1-4.

- el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed, *A'lâmu's-sunen şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahmân, I-IV, Merkezu buhûsi'l-ilmîyye, yy. 1988.
- el-Heysemî, Nurettin Ali b. Bekir b. Süleyman, *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevaidi İbn Hibbân*, tahk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, I-IX, Dâru's-sikâfeti'l-arabiyye, Şam 1992.
- el-Hûnî, Ebû İshâk, *Neslü'n-nebâl bi mu'cemi'r-ricâl*, I-IV, Dâru İbn Abbas, Mısır 2012.
- el-Hüseynî, Abdü'l-Mecîd Hâşim, *el-İmâmu'l-Buhârî, muhaddisen ve fakîhen*, Kahire ts.
- el-'Irâkî, Ebû'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbn Salâh*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Mektebetu'r-rakmiyye, yy. 1969.
- Itr, Nurettin, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-muvâzene beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahîhayn*, Matba'atu lecneti't-te'lîf, Kahire 1970.
- *Menhecu'n-nakd fî Ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Fikr, Şam 1997.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Ebu't-Temîm Yasir b. İbrâhîm, I-X, Mektebetu'r-rüşd, Riyad 2003.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni Salâh*, tahk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, I-II, Mektebeu'l-medînetu'r-rakmiyye, Medine 1984, I, 315.
- *Fethu'l-Bâri bi şerhi imâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, tahk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, I-XIII, yy, Riyad ts.
- *Hedyu's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, tahk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, yy. 2001.
- *İthâfu'l-muhra bi'l-fevâidi'l-mübtekira min etrâfi'l-aşera*, tahk. Züheyr b. Nâsır, I-XIX, Merkezu hıdmeti's-sünne, Medîne 1994.

- *Lisânu'l-mîzân*, tahk. Abdulfettâh Ebû Gudde, I-X, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut 2002.
- *Nuhbetu'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, tahk. Abdulhumejd b. Sâlih b. Kâsım, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006.
- *Nuzhetu'n-nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-fiker*, tahk. Abdullâh b. Dayfullâh, Matbaatu's-sefir, Riyad 1422.
- *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kazekî, el-Mektebetu'l-islâmiyye, Beyrut 1405.
- *Takrîbu't-Tehzîb*, tahk. Ahmed Şâgıf el-Pakistânî, Dâru'l-âsıme, Riyad ts.
- *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*, tahk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûnî, Mektebetu'l-menâr, Ürdün ts.
- İbn Hibbân, Ahmed Ebû Hâtım et-Temîmî el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, tahk. Şuayb Arnavud, I-XVIII, Muessetu'r-risâle, Beyrut 1993.
- *Kitâbu's-sikât*, Muhammed Abdulmu'îd Hân, I-X, Dâiratu meârifî'l-osmâniyye, İstanbul 1970.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Sahîhu İbn Huzeyme*, tahk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-II, Mektebu'l-islâmî, Beyrut 2003.
- İbn İmâd, Şihâbuddîn Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, tahk. Abdulkâdir Arnavut, I-X, Beyrut 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, tahk. Şuayb Arnavud..., Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, Beyrut 2009.
- İbn Manzûr Muhammed b. Mukrim, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire ts.
- İbn Müneyyir, Nâsuriddin Ahmed b. Muhammed, *el- Mütevâri alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî*, tahk. Melâhuddîn Makbûl Ahmed, Mektebetu'l-muallâ, Kuveyt 1987.
- İbn Recep, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec, *Fethu'-Bâri*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1422.
- İbnu'l-Muberrid, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Ahmed b. Abdulhâdî, *Bahru'd-dem fî men tekelleme fîhi imâm Ahmed bi medhin ev zem*, tahk. Abdurrahman es-Sûfî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1996.

- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrüzûri, *Ulûmu'l-hadîs*, tahk. Nûrettin Itr, Dâru'l-fıkr, Şam 1986.
- el-İdlibî, Selahaddîn b. Ahmed, *Menhecu'n-nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadîsi'n-nebevi*, Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut 1983.
- Kâdî İyâz b. Mûsâ, *el-İlma ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâyeti ve takyîdi's-semâ'*, tahk. Seyit Ahmed Sakr, Dâru't-turâs Kâhire 1970.
- Kandemir, Yaşar, "Hadîs", *DİA*, XV, İstanbul 1997.
- "Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Karacabey, Salih, "Hadîste İhtisar ve Muhtasar Rivâyetten Kaynaklanan Problemler", *Uludağ ÜİFD*, c.11, sy.1.
- Kasım Şulul, J. Marsden b. Jones'in "Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi -Bir Metin Tahlîli-" Başlıklı Makalesinin Tenkidi, *İstem Dergisi*, Yıl. 5, sy. 9.
- el-Kâsımî, Cemâluddîn Muhammed b. Muhammed Saîd, *Kavâ'idü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*, Beyrut 1979.
- *Hayatu'l-Buhârî*, tahk. Mahmûd el-Arnâvud, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1992.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn, *İrşadu's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Matba'atu'l-kubrâ, Mısır 1323.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Dâru'ihyâi turâsi'l-arabî, ts.
- Keşmirî, Muhammed Ennûr Şâh, *Feyzu'l-Bâri alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Muhammed Bedr, I-VI, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 2005
- el-Kettânî, Yusuf, *el-Fecru-s-sâti' ale's-sahîhi'il-câmi'*, Mecelletu'l-ma'hedi'l-mahtûtati'l-arabiyye, XXIX, Kuveyt 1985.
- el-Kirmânî, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Sa'îd Şemsuddîn, *el-Kevâkibû'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- Koçkuzu, Ali Osman, "Firyâbî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996.
- el-Kudsî, Abdussettâr Abdulhamîd, "Bid'atcının Rivâyeti", *Erciyes ÜİFD*, Kayseri 1986, sy. 3.

- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *er-Raf'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, tahk. Abdulfettah Ebu'l-Gudde, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut 2012.
- Lütfi Göker, “Bilimin Gelişmesinde Buhâra, Semerkant ve Basra'nın Önemi”, Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu, Kayseri 1987.
- M. Mustafa el-A'zamî, “Buhârî”, *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998
- Mahmut Tahhân, *Teyşîru mustalahi'l-hadîs*, Merkezu'l-hudâ li'd-dirâsat, İskenderiye 1415.
- el-Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurutu'l-eimmeti's-sitte*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1984.
- *Etrafu'l-garâib ve'l-Efrâd li'd-Dârekutnî*, tahk. Cabir b. Abdullâh es-Seri', I-III, Dâru't-Tedmiriyye, Riyad ts.
- el-Makdisî, Süleyman b. Hamza, *Men tekelleme fihî'd-Dârekutnî fî kitâbi's-suneni mine'd-du'afâi ve'l-metrûkîn*, tahk. Ebû Abdullâh Huseyn b. Ukkâşe, Katar 2007
- Mâlik b. Enes, *Muvatta*, tahk. Muhammed Fuâd Abdalbaki, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 1985.
- el-Mervezî, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, tahk. Şuyab Arnavud, I-VI, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001.
- el-Minyâvî, Ebu'l-Munzir Mahmûd b. Muhammed b. Mustafâ, *Şerhu'l-Mevgızati fî ilmi mustalahi'l-hadîs li'z-Zehebî*, el-Mektebetu's-şâmile, yy. 2011.
- el-Mizzî, Cemâluddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzibu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut 1996.
- Moğultay, Ebû Abdullâh, *İkmâlu Tehzibu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XII, el-Fâruku'l-hadîsiyye, Kâhire 2001.
- Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetu kable't-tedvîn*, Mektebe-i vehbe, Mısır 1988.

- Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed b. Zurayk, *Men tekelleme fihi 'd-Dârekutnî fi kitâbi's-suneni mine'd-du'afâi ve'l-metrûkîn*, tahk. Ebû Abdilah Hüseyin b. Ukkâşe, Katar 2007.
- Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *Şerhu elfiyeti's-Suyutî fi'l-hadîs*, I-II, Mektebetu'l-gurabâi'l-eseriyye, Medîne 1993.
- Muhammed Nâsuriddîn Elbânî, *Sahîhu edebi'l-müfred*, Mektebetu'd-delîl, Arabistan 1997.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Evvelu min kitâbi't-temyîz*, Dâru'l-Atlas, ts.
- *el-Munferidât ve'l-vuhdân*, tahk. Abdulgaffâr Süleyman, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1988.
- *Sahîh-i Müslim*, Dâru't-tayyibe, Riyad 2006.
- Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru şî'ri'l-câhiliyye ve kîmetihe't-târihiyye*, Dâru'l-ceyl, yy. 1987.
- Nazlıgöl, Habil, "Buhârî ve Müsim'in *Sahîhleri* Arasında Bir Mukayese", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987.
- Necmeddîn Abdurrahmân Halef, *Mu'cemu'l, cerh ve't-ta'dîl li ricâli's-sunenu'l-kubrâ*, Dâru'r-râye, Ürdün 1989.
- en-Neseî, Ebû Abdurrahmân b. Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünen-i Neseî*, Mektebetu'l-Meârif, Riyad ts.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li-Sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, tahk. Ali Hasan Ali Abdulhamid, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- *Sahîh-i Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, Matba'atu'l-Mısriyye, Mısır 1929.
- *Takrîbu'n-Nevevî*, tahk. Muhammed Osman Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-ızlî, Beyrut 1985.
- *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lügat*, I-III, Dâru'l-fikr, Beyrut 1996.

- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013
- Hadîs ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Müruet, *Selçuk ÜİFD* 2011, sy. 32.
- Özen, Şükrü, “Velâ”, *DİA*, XLIII, İstanbul 2013.
- Paksoy, Kadir, “Hadîs Metodolojisinde İdrac ve Müdrec Hadîsler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2005, c.5, sy. 2.
- Polat, Selahattin, “Hadîste İsnat Sistemi Üzerine Bazı Görüşler”, *Diyanet Dergisi*, 1986, c. 20, sy. 2.
- “Kıraat”, *DİA*, XXV, Ankara 2002.
- “Likâ”, *DİA*, XXVII, İstanbul 2003.
- “Münâvele”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.
- “Mütâbeât”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006.
- er-Râmhumuzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, tahk. Muhammed Accâc el-Hatib, Dâru'l-fikr, Beyrut 1404.
- S. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Sakallı, Talat, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987.
- Sehâvi, *Fethu'l-muğis*, tahk. Abdulkerim b. Abdullâh b. Abdurrahman el-Hudayr, I-V, Dâru'l-Minhâc, Riyad 1426.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, haz. Ali Dere, Otto Yayınları, Ankara 2012.
- *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrâhîm Horoz Basımevi, İstanbul 1956.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, I-XVI, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987,

- es-Subkî, Tacuddîn b. Ali b. Abdulkâfi, *Tabakâtu 'ş-Şâfi' iyyetu 'l-kubrâ*, tahk. Muhammed Mahmud et-Tanehî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, Dâru ihyâi kutubi'l-arabiyye, Arabistan 1413.
- es-Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbu'n-Nevevî*, Beyrut 1996.
- es-Süheylî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ahmed, *er-Ravdu 'l-unf fi şerhi 's-Sîretin'-Nebeviyye*, tahk. Ömer Abdusselam es-Selâmî, I-VII, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 2000.
- Süleymân b. Dâvud b. el-Cârûd, *Müsnedu Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, tahk. Muhammed b. Abdilmuhsîn et-Türkî, I-V, Dâru'l-hicr, 1999.
- Şahyar Ataullah, "Bid'at Ehinden Hadîs Rivâyeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ve Ta'dile Etkisi", *Hitit ÜİFD*, 2013, c.12, sy. 24.
- eş-Şâfi'î, Muhammed İdris, *er-Risâle*, tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Matba'atu'l-Mustafâ, Mısır ts.
- eş-Şinkitî, Muhammed el-Hıdır b. Seyid Abdullâh b. Ahmed, *Kevseru'l-meânî'd-derâri fi keşfi'l-hafâya Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIV, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1995.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Kitâbu'r-rusûl ve'l-mulûk*, tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire ts.
- et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadîs*, tahk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetu'r-risale, Beyrut 2004.
- et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *eş-Şemâilu'l-mahmudiyye ve'l-hasailu'l-mustafiyye*, tahk. Seyyid b. Abbas el-Celîmî, Mektebetu't-ticâriyye, Mekke 1993.
- *İlelu't-Tirmizî el-kebîr*, tahk. Seyyid Subhi es-Sâmîrî..., Âlimu'l-kutub, Beyrut 1989.
- *Sünen-i Tirmizî*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-VI, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut 1996.

- Toksarı, Ali, “*Sahîhu’l-Buhârî’nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri*”, Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987.
- Uğur, Müctebâ, “Cerh ve Ta’dil Yönünden Buhârî Râvîleri”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, Kayseri 1987.
- *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 1992.
- *Buhârî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Ulu, Arif, “Hadîs Rivâyetinde İsnadın Başlaması Ya da Fitnenin Tarihi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c.12, sy.1.
- Vehbe Zuhaylî, *İslam Fikhi Ansiklopedisi*, Çev. Dr Ahmet Efe..., Risâle Yayınları, İstanbul 1994.
- Yamanus, Ayşenur, Hadîs Usûlünde Muallak Kavramı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi SBE, Yalova 2013.
- Yaran, Rahmi, “Bid’at”, *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Yardım, Ali, “Buhârî ve et-Târîhu’l-kebîr’i” Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarih Enstitüsü, 1987.
- Yıldırım, Enbiya, “Hadîslerin Mânâ ile Rivâyeti”, Cumhuriyet ÜİFD, Sivas 1996, sy.1.
- Yücel, Ahmet, “Cehâletu’r-Râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, İstanbul 1996, c.1, sy. 2.
- Yücel, Ahmet, Hadîs İstılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi, İFAV, İstanbul 1996
- ez-Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu’l islâm ve vefeyâtu meşâhir ve’l-a’lam*, I-XV, tahk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-garbi’l-islamî, Beyrut 2003.
- *el-Mevgizatu fî ilmi mustalahi’l-hadîs*, hzr. Abdulfettah Ebû Gudde, Dâru’l-beşâiri’l-islâmiyye, Beyrut 1405.
- *Mîzânu’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Dâru’l-ma’rife, Beyrut ts.

----- *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tahk. Şuayb Arnavud..., I-XXIX, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1982.

----- *Tezkiratu'l-huffâz*, tahk. Zekeriyâ Umeyrât, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut 1998.

----- *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve huve mevsik*, tahk. Muhammed Şekûr b. Mahmut el-Hâcî, Mektebetu'l-Menâr, Mısır 1986.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-A'lâm kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arabi ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*, I-VIII, Dâru'l-ilmî'l-melâyîn, yy 1980

Ziyad Avvad Ebû Hammâd, "ez-Zabtu inde'l-muhaddisîn ve eseruhu fi'r-râvî ve'l-mervî", *Şam Üniversitesi Dergisi*, Şam 2002, c.18, sy.2.

